Частина перша

1

Нач. АГЧ тюрми М° 1 т. Тимофееву СП.

Для помиття з/к Чонкіна І. В. прошу Вашого розпорядження про видачу мила господарського — 20 гр.

Ст. наглядач Потапов

Зав. складом т. Кудеяровій Видати для помиття з/к Чонкіна мила рідкого 15 гр.

Тимофеев

Завідуючій лазнею Л& 1 Долговського райкомунгоспу т. Фрукт

Прошу забезпечити санобробку і помиття з/к Чонкіна з виділенням для цієї мети води гарячо-холодної не менше 8 (восьми) цебро-об'ємів.

Нач. АГЧ тюрми № 1 Тимофеев

ДОВІДКА Чонкін І. В. санобробку пройшов.

Завлазнею С. Фрукт

ОПИС МАЙНА, НАЯВНОГО В КАМЕРІ № 1 ТЮРМИ № 1

1. Нари прості дерев'яні —3 яруси.

2. Табуретка проста дерев'яна — шт. 1.

3. Судно каналізаційне дерев'яне (параша) — шт. 1.

Ст. наглядач Потапов Примітка: Особи, винні у зловмисному псуванні, або у псуванні через необережність, або в інших діях, які могли 6 призвести до псування соціалістичного майна, нестимуть відповідальність за законами воєнного часу.

Командиру військової частини, польова пошта № 249814

Терміново, таємно

4 вересня у селищі Красне заарештовано по обвинуваченню у дезертирстві військовослужбовця Вашої частини рядового Чонкіна І. В. При арешті в обвинуваченого вилучена гвинтівка Мосіна зразка 1891/30 р. і набої до неї в кількості — шт. 4. Прошу терміново повідомити, коли, за яких обставин обвинувачений зник з частини з додатком особистої характеристики.

ТВО начальника відділу НКВС Долговського району

лейтенант Філіппов

ТВО начальника відділу НКВС Долговського району лейтенанту Філіппову

Терміново, таємно, зі спецкур'єром

У відповідь на Ваш запит повідомляю: рядовий Чонкін Іван Васильович був направлений у селище Красне для відбуття караульної служби по охороні літака У-2 М° 634805321, що зазнав аварії і здійснив вимушену посадку поблизу вказаного населеного пункту. При собі мав гвинтівку Мосіна зразка 1891/30 року і набої до неї в кількості 20 шт.

У результаті віроломного нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз частина отримала завдання спішно перебазуватися в район воєнних дій. У зв'язку з неможливістю своєчасного відкликання рядового Чонкіна до місця служби останній був зарахований у списки зниклих безвісти. Разом З тим авторитетна комісія у складі підполковника Опаликова К. М. (голова), техніка —капітана Кудлая Ю. І. та старшого моториста сержанта Чебурда-нідзе А. Г., вивчивши відповідну документацію, дійшла висновку, що вказаний літальний апарат підлягає списанню з огляду на повний виробіток ним літако— і моторесурсу (акт заочної технічної експертизи додається).

Повністю довіряючи органам слідства, командування частини просить повідомити остаточне рішення у справі Чонкіна І. В.

Командир військової частини польова пошта № 249814 п/полковник Пахомов

ХАРАКТЕРИСТИКА

Рядовий Чонкін Іван Васильович, 1919 року народження, росіянин, нежонатий, безпартійний, освіта незакінчена початкова, відбував службу у військовій частині № 249814 з листопада 1939 року, виконуючи обов'язки їздового. Під час проходження служби відзначався недисциплінованістю, нехлюйством, недбалим ставленням до своїх службових обов'язків. За неодноразові порушення військової дисципліни і недотримання Статуту РСЧА мав 14 стягнень (згодом знятих).

Маючи низьку освіту і вузький світогляд, на заняттях з політичної підготовки виявляв пасивність, конспекту не вів, погано розумівся на питаннях поточної політики і теоретичних положеннях наукового комунізму.

Громадською роботою не займався.

Політично витриманий, морально стійкий.

Командир в/ч п/п МЬ 249814 п/полковник Пахомов Комісар частини ст. політрук Ярцев

Начальнику управління НКВС

по ...ській області підполковнику т. Лужину Р. Г.

У відповідь на Ваш запит (вих. М° 014/209) повідомляю: ордер на арешт Чонкіна І. В., обвинуваченого у дезертирстві, був виписаний на підставі заяви за підписом "мешканці с. Красне" колишнім начальником нашої установи капітаном Милягою О. П. і санкціонований райпрокурором т. Євпраксеїним П. Т.

Під час арешту обвинувачений при сприянні своєї коханки Бєляшової Г. виявив збройний опір, внаслідок якого сержант Свинцов отримав тяжке поранення.

Капітан Миляга, котрий прибув на місце події пізніше, згодом втік і загинув за невідомих поки що обставин.

В даний час злочинець затриманий і перебуває під охороною в тюрмі № 1 міста Долгова. Прошу подальших вказівок.

Лейтенант Філіппов

2

— Давай, крий далі! — надійшла вимога згори.

— Далі?— Чонкін замислився.

Вся камера № 1 збуджено чекала продовження.

Час був — після відбою. Чонкін лежав на середніх нарах поміж блатним хлопчаком Васьком Штикіним, на прізвисько Штик, і паном Калюжним, літнім дядьком з обвислими вусами.

Чонкін намагався зібратися з думками, його квапили, збивали з пантелику, кричали знизу і згори: "Ну, телися ж ти, падло!" — наче він був коровою.

— Так ось,— сказав він, поправляючи під собою шинелю,— сиджу, значить, я з кулеметом у кабінці, Нюрка хвоста завертає, пляшки летять, а ці кричать: "Здавайся!" А як же здаватися, я ж не можу, я ж на посту, мені ж не положено. І тут раптом щось я-ак блисне, і так у мене в голові все попливло, і зробилося так добре, і далі нічого не пам'ятаю, лежу як мертвий.

Вся камера принишкла, неначе віддаючи шану пам'яті Чонкіна, а пан Калюжний, що лежав горілиць, швидко перехрестився і мовив стиха: "Царство небесне".

— Так ось,— помовчавши, продовжив Чонкін,— очуняв я, значить, у животі бурчить, баняк ніби чужий, розплющую очі і бачу перед і мною...

— Чорт,— підказав хтось знизу, але на нього цитьнули, і він замовк.

— Не чорт,— поправив Чонкін,— а генерал.

— Ха-ха, генерал! — засміялися вже згори.— А може, маршал?

— Закрий хавало! — урвали й цього.

— Закрий,— сказав і Чонкін.— Так ось. Я й сам спершу не повірив і кажу: "Нюрко, це ж генерал". А він мені: "Так,— каже,— синку, я і є,— каже,— генерал". Ну, я зводжуся, калган гуде, та, як належать, пілотку поправив, руку до скроні...— Чонкін звівся на лікоть і, наче виструнчуючись перед уявним начальством, на всю камеру зарепетував: — "Товаришу генерал, за час вашої відсутності ніякої присутності не було!.." А він,— Чонкін зів'яв і стомленим, дещо навіть старечим голосом відтворив: — "Спасибі, синку, за службу". І знімає з себе... ну, оце-о...

— Штани,— підказали з-під нар.

— Дурень,— образився Чонкін за свого генерала.— Не штани, а оце-о... ну, круглий такий... ну, орден.

Штик засовався на місці, підвівся, звісився над Чонкіним.

— Орден? — перепитав недовірливо.

— Орден,— підтвердив Чонкін.

— Який?

— Ну, оце-о... ну, червоного цього...

— Прапора?

— Еге ж. Ну, прапора.

Штик підніс до носа Чонкіна руку з зігнутим вказівним пальцем.

— На, розігни.

— Що це? — Ждучи капості, Чонкін недовірливо дивився на зігнутий палець.

— Та розігни ж.

— А на кий біс?

— Розгинай, не бійся.

Стенувши плечима, Чонкін розігнув. Він не знав цього нехитрого жарту і не зрозумів, чому всі сміються.

— От свистун,— сказав Штик.— Генерал, орден...

— Не віриш? — образився Чонкін.— Та осьдечки ж вона, Дірка.

— За цвях зачепився,— сказав Штик.

— Штик! — гукнули йому .знизу.— Згинь, падло, не заважай людині. Давай, Чонкін, трави, не тушуйся.

— Та йдіть ви!..— махнув рукою Чонкін.

Він образився, замовк і, ставши рачки, довго розправляв шинелю на вузькому просторі поміж Штиком і паном Калюжним. Його кликали, йому обіцяли більше не перебивати, його вмовляли, він не ламався, він просто мовчав, думав. Захищаючи свій пост, він не знав, що чинить щось особливе. А тепер з цікавості слухачів і навіть з їх недовіри зрозумів, що вчинив щось особливе і навіть по-своєму видатне, а от не вірять, і підтвердити нікому.

Люди у камері були різноликі. Один індивідуум, котрого звали чомусь Манюнею, сказав Чонкіну:

— За оце дезертирство тобі одразу вишку дадуть, розстріляють.

— Манюню! — гукнув до нього сходознавець Соломій (у Долговській тюрмі були люди найдивовижніших професій).— Киньте лякати людину.

— Та я не лякаю,— заперечив Манюня.— Я кажу: раз дезертирство, значить, вишка. Це якби він, скажімо, в самоволку пішов чи, припустимо, від ешелона відстав, ну, тоді, звичайно, можна було б обмежитися штрафною ротою, а коли дезертирство, та ще з опором владі, тут уже без вишки ніяк...— Манюня помовчав, подумав: — Ну, взагалі-то зараз розстріл гуманний. Раніш як було. Раніше тебе виводять у двір; відділення з гвинтівками, прокурор, лікар. Вирок читають, очі зав'язують, потім командують: "Відділення, готуйсь!" Жах! Тепер все не так. Тепер гуманно. Повели тебе, скажімо, у лазню, а по дорозі — бац! — в потилицю, і все. Охо-хо! — позіхнув він.— Поспати, чи що...

Мешканці камери ще вертілися на нарах, перемовляючись про те, про се, жартуючи. Грузин Чеішвілі розповідав, як на волі жив одночасно з двома співачками. Інший голос оповідав довгий і нудний анекдот, вся сіль якого полягала в тому, що там діяли росіянин, єврей та циган.

— Коли мені буває важко,— сказав колишній професор марксизму-ленінізму Зіновій Борисович Цинубель,— я завжди читаю Леніна.

— Легшає? — запитав хтось.

— Даремно іронізуєте,— одізвався Цинубель.— Колись ви зрозумієте, що у Леніна є відповіді на всі питання.

— За віщо сидиш, батю? — запитав Чонкін у пана Калюжного.

— А біс його знає. За якийсь процькізм, чи шо,— безпечно відказав Калюжний.

— І давно?

— Та давно. З тридцять четвертого року. Тільки раніше я сидів за злодійство, за шахрайство, за бродяжництво, а тепер ото за процькізм.

— А на волю хочеться? — запитав Чонкін.

— На волю? — здивувався Калюжний.— Ні. А шо там хорошого?

— Як? — сполошився Чонкін.— Дак як це що хорошого? Ну, там... цеє... сонечко світить, пташки співають.

— А на шо тобі та пташка? Шоб вона тобі на голову как-нула?

Чонкін розгубився і не знав, що відповісти.

— Отож усі торочать: воля, воля,— розвивав свою думку пан Калюжний,— а розібраться, дак нікому вона й не нужна. Тут тебе ранесенько розбудили, несуть баланду. Багато чи мало, а принесуть. А на волі хто тобі принесе? Та ніхто. В мене жінки нема, а сестра пише письма. Цей під поїзд попав, другий од п'янки вмер, третій у топ, четвертий ше шось... І це ж тілько у мирне врем'я. А коли війна, то ше гірш. Тут свистить, тут бабахає, та ти шо! В тюрмі лучче. Тут люди які сидять — професура! А на волі шваль одна зосталася, їй-бо!

Пан Калюжний ще довго переконував Чонкіна у перевазі тюремного життя, потім несподівано вмовк на півслові і захропів.

Чонкін перекинувся на другий бік, обличчям до Штика, підтягнув коліна до підборіддя, накрився вільною полою шинелі, полежав — незручно. Спина прикрита, перед відкритий, у груди дме. Ліг на спину, спробував обидві поли на себе з обох боків натягти, знову на все не вистачає. Ліг на лівий бік, спереду на себе шинелю загорнув — спина

мерзне. А доки вертівся, шинеля знову збилася в гудз, довелося знову рачки лазити, викликаючи нарікання і пана Калюжного, і Штика.

Чонкін завжди вважав себе найневибагливішою істотою, а тут, на власний подив, виявив, що за час життя у Нюри розніжився, звик до пухкої подушки, пухової перини і ватяної ковдри. Тут йому було і тісно, і мулько, і холодно.

Поети-романтики-орденоносці чимало ліричних віршів натворили про солдатську шинелю, нібито на ній розчудес-но спати, водночас нею ж укриваючись. А ще ліпше, коли робиться це на снігу або на крайній випадок під дощем, тобто щоб вона була неодмінно і мокра, і кулями прошита, і десь-то у боях обгоріла. Отоді, мовляв, спати на ній і нею ж укриватися ой як романтично. Романтично, це, мабуть, так, але сказати, щоб дуже вже зручно, то, звичайно, ні.

Крутився Чонкін, вертівся — поступово якось прилаштувався, якось особливо скулився, якось змирився з жорстокою реальністю, усвідомивши, що якою не є поганою шинеля для спання, голі нари — гірше. Прилаштувався, притулив щоку до підвернутого рукава і заснув у дуже ско-цюрбленому стані.

І як тільки він поринув у забуття, так одразу, а може, навіть не зовсім одразу, може, через певний час, приснилося йому, що не скоцюрблений на нарах і загорнутий у шинелю він лежить, а на пуховику під ватяною ковдрою і з Нюрою.

Лежить Нюра з ним рядком, жаріє, мов піч, і пахне смачно, як мармелад. І потягся він солодко до Нюри, притиснувся, поклав руку на спину, а потім нижче, а друга рука вже нишпорила на тому ж рівні, але з іншого боку. І, вхопившись за все, на що рук вистачало, запалав він непереборним жаданням, задихав глибоко і часто, кинувся на Нюру з гарчанням і впився у неї, мов павук.

Він не зрозумів, чому вона пручається, чому відбивається коліньми й руками, адже не тільки йому з нею, і їй з ним завжди було добре.

Він намагався зламати її опір, та вона вхопила його за горлянку, він прокинувся і побачив перед собою Штика.

— Знов, сука, педрило трапився,— шипів і плювався Штик.— Що ви до мене, падли, липнете.

Прокинулися, засовались на нарах решта. Хтось нагорі спитав, що трапилось, інший голос ліниво відповів:

— Новенький Штика хотів трахнути.

— А-а,— одізвався перший голос без подиву, видно, усі тут до всього звикли.

Чонкін спросоння тряс головою, витріщався на Штика, не розуміючи, в чому справа, а коли дотямкував, знітився.

— Нюрка привиділась,— пояснив він і повернувся на інший бік, аби неприємність не повторилася. Штик також до нього спиною повернувся і довго ще щось бурмотів, доки не заснув. А Чонкін лежав, досадуючи, що так кепсько все вийшло, але поступово досада його ослабла, і він таки заснув.

І знову, як не дивно (а втім, що ж тут дивного?), наснилася йому перина і подушка, наснилася ватяна ковдра і Нюра під нею. Пам'ятаючи уві сні, що, обнімаючи Нюру, отримав у відповідь щось неприємне, Чонкін цього разу довго лежав нерухомо, але пахощі Нюриного тіла і жаркі хвилі, що линули від неї, знову його задурманили, сп'янили, він потягся до неї непевно, потім сміливіш, і вона цього разу не пручалася, і вона потяглася до нього. І ось тіла їхні торкнулися одне одного по всій довжині, і втиснулись одне в одне, і його руки квапливо погладжували і

м'яли її, а її руки те ж чинили з ним, і, хоча видалась вона йому якоюсь костистою і жорсткою, накинувся він на неї, уп'явся в її вуста своїми вустами, і вона його цілувала, і вона збуджено дихала, і вона пристрасно шепотіла йому чомусь по-українськи:

— Ти мене хочеш?

— Хочу! Хочу! — спечно видихав Чонкін. Знетямившись цілковито, він гриз її губи, він торкався язиком її язика, і єдине, що йому зараз заважало, що дратувало його, були її вуса.

— Навіщо тобі вуса? — запитав він здивовано.

— А шоб тебе ними колоти,— ніяково хихикнула Нюра, і він, прокидаючись, побачив зовсім близько відразливе обличчя пана Калюжного, котрий, цілуючи його взасос, однією рукою притискав до себе його голову, а іншою нишпорив у тому місці, куди Чонкін не допускав ще нікого, крім Нюри.

— Ти що? Ти що? — забелькотів Чонкін, відштовхуючи і відкидаючи шкодливу руку Калюжного.— Звихнутий, чи що?

— Та тихше ти,— злякано зашепотів пан Калюжний.— Хлопців розбудиш.

— А чого ти лізеш? — сердився Чонкін.— Чого лізеш?

— Тю на тебе! — обурився й собі Калюжний.— Та кому ти тра? Сам липне то до одного, то до іншого. Тю!

Знову нагорі засовалися, і хтось запитав, що трапилось. І знову хтось відповів, що новенький хотів зґвалтувати пана Калюжного.

— Так він скоро й до нас добереться,— висловив припущення перший голос, втім, цілком незлостиво.

Чонкін, досадуючи, зліз донизу і сів посеред камери на табуретку. На ній, клюючи носом і соваючись, просидів до підйому.

3

Після сніданку увійшов до камери заспаний вертухай, тицьнув пальцем у Чонкіна.

— Ти! — і ще в когось: — І ти, на вихід!

— З речами? — заметушився той, другий, маленький миршавий чоловік без двох верхніх зубів.

— З кліщами,— без злості сказав вертухай.— Коли з речами, на прізвище викликають.

Він привів їх у нужник, доволі-таки грандіозне приміщення з двома дюжинами дірок у цементній підлозі.

— На прибирання даю сорок хвилин,— сказав вертухай.— Відра, мітли, ганчірки в кутку.

З цими словами він вийшов. Чонкін та його напарник лишилися стояти один проти одного, до роботи не хапались.

— Від різкого запаху хлорки і застояної сечі свербіло в носі, сльозилися очі і злегка паморочилася голова.

Напарник Чонкіна, як уже сказано, був маленького зросту, може, навіть менший за Чонкіна, хоча й сам Чонкін, як читач, напевне,

пам'ятає, також не велетень. Але у напарника була стрункa постава, розпрямлені плечі і випнуті вузькі груди. При маленькому зрості він мав крупну голову з випнутою вперед нижньою щелепою і уважними некліпними очима.

Коли напарник посміхнувся, це було так несподівано, що Чонкін аж здригнувся. Напарник, усміхаючись Чонкіну, неквапно засунув руку до кишені, здавалося, він витягне звідти пістолета, але витяг він тьмяний металевий портсигар, натис кнопку, кришка клацнула, у портсигарі лежали цигарки "Казбек".

— Прошу! — сказав напарник і простягнув портсигар Чонкіну.

Знітившись іще більше, Чонкін тицьнув рукою в портсигар, довго длубався в ньому своїми вузлуватими пальцями, нарешті витяг одну цигарку з-під резинки. Він довго її розглядав, як невеличке диво,— такі цигарки він і на волі бачив тільки здаля.

Запалили. Чонкін затис цигарку, як самокрутку, великим і вказівним пальцями, напарник тримав по-інтелігентськи поміж вказівним і середнім пальцями. Апетитно затягнувшись і пустивши дим рівними кільцями, напарник знову усміхнувся Чонкіну і промовив:

— Дозвольте відрекомендуватися: Запятаєв Ігор Максимович, латинський шпигун.

Чонкін поглянув на нього з цікавістю, але не сказав нічого.

— Не вірите? — посміхнувся шпигун.— А ось я вам відразу повірив. Тому що моя історія, будучи цілком реальною, виглядає далеко фантастичніше вашої. Так, так, не дивуйтеся. Ось ви, наприклад, скільки їх знищили?

— їх? — перепитав Чонкін.— Кого це?

— Я маю на увазі більшовиків. Кого ж іще? — пояснив Запятаєв, дещо дратуючись.

— Більшовиків? — знову не зрозумів Чонкін.

— Слухайте, Чонкін,— спалахнув Запятаєв,— я ж вам не слідчий. Нащо ви переді мною дурня корчите? Ви вчора розповідали, як билися з цілим полком. Було це чи ні?

— А що ж я, брехати буду? — образився Чонкін.

— Я й не кажу, що брешете. Я вірю. Саме тому й питаюся, скільки ви їх знищили?

— Та ніскільки.

— Отож-бо,— зрадів шпигун.— Якраз до цього я й хилю.

У вас були кулемет, гвинтівка, декілька пістолетів, ви стріляли і не вбили жодного. А чому? — Він дивився на Чонкіна, ледь прищулившись і злегка похитуючи головою, усім видом показуючи, що відповідь йому й так відома, але він хоче почути її від Чонкіна.— Чому?

► — Не влучив,— сказав Чонкін розгублено. Зараз йому навіть стало незручно, що він виявився таким незглебою.

— Ось бачите! — задоволено сказав Запятаєв.— Жодного. Не влучили. Ну, а коли б і влучили, то скількох могли б убити? Одного, двох, трьох, ну, десяток від сили. Тобто це в кращому випадку. А ось я...— Він переклав цигарку з правої руки в ліву, різко нахилився і, мов фокусник, витяг із штанини якийсь маленький предмет, що виявився огризком хімічного олівця.

— Ось,— урочисто мовив Запятаєв і потряс огризком над головою.— Ось вона, сучасна зброя, яка страшніша від кулемета й картечі. Цей предмет я бережу, як священну реліквію. Він вартий того, щоб лежати у музеї на найвидні-шому місці. Цим безневинним зовні предметом я вивів з ладу і знищив полк, дивізію, може, навіть армію.

Чонкін уважно поглянув на огризок, на миршавого За-пятаєва. "Псих якийсь",— подумав він, холонучи.

— Тепер ви мені не вірите? — з розумінням посміхнувся Запятаєв.

— Вірю, вірю,— поквапно сказав Чонкін. Затягнувшись востаннє, він затоптав недопалок і рушив у куток, де стояли двоє відер і кілька мітел.

— Ні, ви послухайте,— заметушився Запятаєв, хапаючи його за рукав.

— Опісля,— Чонкін вибрав мітлу, яка похватніша, взяв відро і подався в інший куток до водопровідного крана.

— Та послухайте ж! — побіг за ним Запятаєв.— Вам буде цікаво.

— Ніколи,— сказав Чонкін.— Працювати треба. Набравши води, він поставив відро на підлогу, намочив

у ньому мітлу і заходився махати нею вздовж стін.

— Ну, як хочете.

Запятаєв образився, сховав олівець і також пішов по мітлу та відро.

Деякий час працювали мовчки. Чонкін махав мітлою і боязко, але не без цікавості позирав на Запятаєва. Маючи конкретне бачення, він

спробував уявити собі озброєне до зубів воїнство і маленького Запятаєва, який розмахує своїм огризком.

— Це ж треба! — засміявся Чонкін.— Олівцем, каже, дивізію. Оце сказав!

— Якби ви послухали,— мовив Запятаєв ображено,— ви погодилися б, що в цьому нічого неймовірного немає.

— Ну, гаразд, катай, розповідай,— великодушно погодився Чонкін. Він зрозумів, що хоча Запятаєв, може, й псих, але в даних умовах, очевидно, нешкідливий. Чонкін поставив мітлу перед собою, сперся підборіддям на ручку й наготувався слухати.

Тепер Запятаєв комизився, кажучи, що Чонкін відбив йому бажання. Та все ж, очевидно, дуже вже хотілося йому повідати комусь свою історію. Він чекав "вишки" і боявся, що ніхто ніколи не дізнається про його героїчну діяльність.

— Ну, то слухайте,— мовив він урочисто.— Ось у двох словах мій початок. Виходець з петербурзької дворянської, не дуже знатної, але заможної сім'ї. Дім з лакеями, боннами, власним автомобілем ще перед минулою війною. Я — гімназист, юнкер, підпоручик в армії Врангеля. Коли всі втекли, я лишився, аби продовжувати боротьбу з радянською владою, яку тоді ненавидів навіть більше, ніж зараз. Перебрався до Москви, вигадав собі пролетарське минуле, вештався в різних колах, шукав собі подібних — безуспішно. Траплялася, щоправда, різна шантрапа, але це було зовсім не те, що я шукав. Одні писали мудровані віршики, інші потягували гашиш, ще інші захоплювалися повальним гріхом і спіритизмом. Декотрі відбивали на гектографі жалюгідні прокламації і з парою іржавих пістолетів готували військовий переворот. Ну і, звичайно, рано чи пізно всі потрапляли куди? На Лу-бян-ку. І поети, і спірити, й ті, що з револьверами. Я вчасно зрозумів: від таких треба подалі. Ні, я не здався, я хотів продовжувати боротьбу. Але з ким і як?

Приглядаюсь, бачу: совєти з кожним роком все міцніють і міцніють. Реальної опозиції нема, таємна діяльність неможлива. Загальна пильність, всі один на одного доносять, чека кожного наскрізь бачить. Все жахливо. Для серйозної боротьби потрібна організація, потрібні однодумці, та де вони? Нікому не можна відкритися, ніхто нікому не вірить. Я довго думав над тим, що відбувається, скажу вам одверто, я почав впадати у відчай. Якщо ніяка боротьба неможлива, то для чого я тут зостався? Аби стати таким, як і всі, і слухняно їсти з того ж корита? І тут я зробив відкриття, котре без зайвої скромності можна назвати яким? Геніальним! Так,— сказав Запятаєв і щасливо засміявся.— Саме геніальним, на менше я не згоден. Ось ви,— він відстрибнув од Чонкіна і тицьнув у нього пальцем,— скажіть мені, що ви вважаєте основною особливістю нинішньої влади? В чому її достоїнство? Яка вона?

— Вона? — Чонкін замислився.— Ну, взагалі-то хороша.

— Дотепно,— посміхнувся Запятаєв.— Ну, а коли без жартів, я вам скажу по секрету...— Він наблизився до Чонкіна і, війнувши на нього духом гнилих зубів, стишив голос до шепоту: — Запам'ятайте раз і назавжди — основна, головна, чудова особливість цієї влади полягає в тому, що вона довірлива. Так, саме довірлива,— повторив він уголос і знову відскочив.— Ви скажете: я-а-ак? — він вирячив очі і відкрив рота, зображаючи неймовірне здивування Чонкіна.— А ось так, дорогий мій Іване... як вас?... Васильовичу... Саме так. Ви скажете, яка там довірливість, коли вона всіх у всьому підозрює, коли вона хапає і знищує головних своїх ідеологів і стовпів за найдрібнішою підозрою. Ви мені скажете — Троцький, ви мені скажете — Бухарін з Зінов'євим, ви мені скажете — Якір з Тухачевським. Так, звичайно, вона підозрілива, вона своїм не довіряє, але подібним до мене вона вірить як? Безмежно. На жаль, я зробив це відкриття не одразу. Я тоді уже був не в Москві, а тут, в області. Працював дрібним службовцем в одній важливій установі. В такій важливій, що навіть тепер боюся сказати. А керівником у нас був Рудольф Матвійович Галчинський. Не пам'ятаєте? Ну, був такий відомий більшовик, герой громадянської війни, особистий друг Леніна. Такий відданий, такий довірений, що він з-за кордону, розумієте, не вилазив.

Добував якесь там військове обладнання, якісь секрети і, коли не помиляюся, керував загальною підривною діяльністю, тобто готував світову революцію. Дуже шкідлива була людина. І ось, коли я зробив своє відкриття, я його на цьому самому Галчинському й випробував. Взяв якось клаптик паперу, оцей самий огризок (він був трохи більшеньким), натяг на ліву руку рукавицю і написав: "Під час перебування в Англії Галчинський був завербований британською розвідкою". І підписав простенько, без вигадок: "Зірке око". Га? Як вам подобається?

Поступово Запятаєв розпалився, відкинув мітлу, розмахував руками, сам себе запитував і сам же відповідав, розбиваючи слова на склади. Сміявся, підморгував, при цьому одна половина обличчя, як на шарнірах, злітала вгору, а друга, навпаки, опускалася.

— Але тут...— Запятаєв помовчав і похитав головою.— Мене чекало перше випробування. Наступного дня я підійшов у якійсь справі до секретарки нашого начальника, до цієї чарівної тлустої свині Валентини Михайлівни Жовтобрюх, і кажу їй мимохідь комплімент: "Валентино Михайлівно, який прекрасний на вас жакет!" Сволота була неймовірна, але все-таки жінка. Вся зарожевіла, рум'янець крізь жир проступив: "Справді, вам подобається?" — "Чудовий,— повторюю,— жакет, і дуже вам до лиця". А вона так і розцвіла. "Це мені,— каже,— Рудольф Матвійович з-за кордону привіз".— "З Англії?" — питаю. "Ні, з Бельгії. А в Англії він ніколи не бував".— "Як? — дивуюся я.— А останнього разу?" — "Саме останнього разу він був у Бельгії та.Голландії. До цього в Німеччині, у Франції і навіть в Канаді, а в Англії ніколи. Та що ви так зблідли? Що з вами?"

Ви уявляєте, що я відчував, коли навіть свого стану приховати не зміг? Декілька діб після того я не знаходив собі місця. День ще сяк-так спливав у роботі, а вночі — суцільні кошмари. Я залазив під ковдру і тремтів, навіть не фігурально, а в найпрямішому розумінні. Чого тільки мені не уявлялося! Зупинилася внизу машина — за мною. Грюкнули двері — за мною. Я не боягуз, Іване Васильовичу. Але мені було до сліз

досадно, що ось так по-дурному, з першого разу... Та от якось іду на роботу, піднімаюся сходами і очам своїм не вірю: два молодики у формі та один у цивільному ведуть попідручки нашого героя, себто самого Рудольфа Матвійовича, блідого, без окулярів. Я відступив з дороги... І навіть, здається, привітався, але він мене не помітив, а один з молодиків буркнув мені: "Не плутайтесь під ногами". Піднімаюся до приймальні, там як після погрому: шухляди столів висунуті і стоять на підлозі, папери розсипані, а біля вікна в кутку плаче Валентина Михайлівна. Я, звісно, до неї: "Валентино Михайлівно, що трапилось?" Вона хустинкою очі висушила і дивиться на мене суворо: "Рудольф Матвійович виявився британським шпигуном. Не можу простити собі, поруч була, а не помітила". Я, звичайно,— Запятаєв радісно підморгнув,— з задоволенням став її заспокоювати, мовляв, не переживайте, адже ще нічого не доведено, все ще може прояснитися. Адже Рудольф Матвійович, здається, в Англії ніколи не бував. Тут вона як заверещить: "Що значить — здається? Що значить — не бував? Ви що ж, нашим органам не довіряєте?" Довелося мені запевняти її, що довіряю. Минуло трохи часу, і в газетах — ви, може, пам'ятаєте — з'явилося повідомлення про суд над ворогом народу Галчинським. Писалося, що під тягарем поданих доказів підсудний повністю визнав, що під час перебування в Англії він був що? Завербований.

Тут Запятаєв примовк, замислився, і Чонкін, вирішивши, що оповідь закінчено, пробурмотів щось, мовляв, еге ж, буває, і взявся за мітлу. Але Запятаєв його зупинив:

— Ні, ви послухайте, що було далі. Звалив-ши Галчин-ського, я збадьорився. Я зрозумів, що вибрав вірний шлях. Я купив декілька зошитів і взявся до роботи. Бачу якогось активного більшовика і тут же сигналю: завербований такою-то розвідкою. Бачу, в Червоній Армії з'явився якийсь видатний командир — сигнал на нього. Бачу, якийсь вчений, якийсь талант новоявлений збирається чи то незвичайну машину створити, чи то врожай небувалий виростити,— сигнал. Ну, з талантами, знаєте, розправлятися простіше простого. Якщо він у науку свою чи в мистецтво своє заглибився, він довкола себе нічого не бачить і

неодмінно дурниць понароблює. На збори не ходить, коли пропонують виступити, намагається відмовчатись, і коли вже скаже щось, то обов'язково невлад. Знищувати таланти, Іване Васильовичу, найприємніше і безпечне діло. Витає він десь там у своїх емпіреях, а його раптом на землю опустять і питають: а що ви, дорогенький, думаєте стосовно, скажімо, лівого уклонізму чи правого опортунізму? А він, бачте, якраз про це нічого й не думав. Та як же ж можна про це не думати? Зараз, коли загострюються суперечності, коли в усьому світі складна обстановка і капіталісти вдаються до нових атак. І то ж не одразу, Іване Васильовичу, не кожну людину тягнуть в кутузку, а ще пограються з ним, як кішка з мишею, хай вийде, мовляв, на трибуну, хай політичні помилки свої визнає, а він впирається, він хоче, щоб його зрозуміли. "Що ви, товариші, я політикою зовсім не цікавлюся". А йому у відповідь головою похитають, та пальчиком посваряться, та підморгнуть: "Кинь,— кажуть,— ти людина, звичайно, розумна, але нащо ж нас за ідіотів вважати? Ми ж розуміємо, що відхід од політики — також політика". А він: "Та що ви, та я..." А інший починає козиритися. Як це, я талант, я геній, на моє місце першого-ліп-шого не поставиш. А ось і поставимо, а ось і поставимо. І навіть не те що кого завгодно, а найостаннішого ідіота візьмемо й поставимо.— Тут Запятаєв захихотів, затрусився, а коли заспокоївся, продовжив: — Ех, Іване Васильовичу, як згадаю, так плакати хочеться, скільки через мої руки людей найвидатніших пройшло. Фізики, ботаніки, письменники, зодчі, артисти, партійні працівники. Еліта. Вершки суспільства. Я дві дюжини зошитів на них витратив, ось таких, загальних. І майже щоразу без промаху. Ні, що не кажіть, а довірливіше цієї влади на світі нема. І яких тільки дурниць я не писав, у все вірять. Про одного, наприклад, повідомив, що в день відкриття бухарінського процесу він вийшов з дому із заплаканими очима. Я ж не писав, чому він був заплаканий. Може, його жінка макогоном побила, а не те щоб він Бухаріну особливо співчував. А його взяли. Про іншого дуже заслуженого товариша я повідомив, що він в інтимній бесіді з таким-то гудив що? Клімат. Пропав і цей. І той, що його слухав, також пропав. Аякже! Хіба можна наш клімат гудити? — Запятаєв підморгнув, перекосився, похихотів.— Ось, Іване Васильовичу,

й судіть самі, яка зброя в сучасних умовах страшніша: кулемет, картеч чи ось цей маленький недогризок.

Раптово з'явився вертухай і, побачивши, що робота не просувається, став погрожувати обом карцером. Але двох "каз-беків" — одного в зуби і другого про запас, за вухо,— виявилося достатньо, щоб пом'якшити його душу. Він пішов, а Запятаєв, пригостивши Чонкіна й собі запаливши, продовжував розповідь:

— Будь-який злочинець, Іване Васильовичу, яким би він не був хитрим і спритним, рано чи пізно попадеться, і підводить його що? Безпечність. Ні, спочатку він, звичайно, буває обережний і обачний і тому діє безкарно. Але саме безкарність поступово й неминуче призводить до безпечності. Так було и зі мною. Спочатку я писав свої так звані сигнали лівою рукою, в рукавиці, кидав у поштові скриньки подалі від дому і завжди в різні, вживав інших заходів безпеки і не попадався. Та з часом ставав усе безпечнішим, усе зухвалішим. То забуду натягти рукавицю, то полінуюся нести в дальню скриньку. І, природно, справа скінчилася цілковитим чим? Провалом. Якось увечері, повертаючися з роботи додому, йду я тротуаром, раптом скриплять гальма, хтось каже: "Гей, товаришу!" Я озирнувся, і в цей момент якась сила відірвала мене од землі, здається, я зробив навіть щось подібне до сальто, а отямився вже на задньому сидінні "емки" між двома здоровanями в капелюхах, насунутих аж на очі. Я, звичайно, намагався протестувати: за яким, мовляв, правом і так далі, але один із них сказав: "Сиди нишком",— і я замовк. Коротше кажучи, привозять мене до сірої споруди, в'їжджаємо у двір, виходимо, піднімаємося сходами і опиняємось у кабінеті самого Романа Гавриловича Лужина, головного їхнього начальника. Якщо ви не знаєте, що таке Л ужин, я вам скажу: це чудовисько. А втім, з виду схоже на людину. Сидить за великим столом потворна істота карликового зросту, говорить з кимось по телефону упівголоса, здається, навіть залицяється, жартує, посміхається, але ж я добре знаю, що цьому дядечкові нічого не варто перестріляти хоч тисячу чоловік поспіль.

Стою ні живий ні мертвий. Істота поговорила по телефону, поклала трубку, витрушується із-за столу, підкочується до мене на коротеньких ніжках і розглядає впритул. Я розумію — гру закінчено, тепер головне твердість, спокій і витримка. Що правда, я таки дещо встиг зробити. Та все ж, знаєте, до розплати скільки не готуйся, а коли вона прихот дить, то, як би вам сказати, приємного мало. І раптом чую:

— Отже, це він і є оте саме легендарне "Зірке око"? Довго ж ви від нас ховалися. Жахливо довго,— це його улюблене слово — "жахливо".— І що ж, так ось і діяли одинаком?

Коли він заговорив, я раптом відразу отямився, відчуваю, що взяв себе в руки, і відповідаю з викликом, зухвало:

— Так, одинаком.

І тут трапилося щось зовсім для мене несподіване. Обличчя його розпливається в широкій посміщці.

— Бачили,— киває він тим, що мене привели,— який герой. Одинаком.

Дивлюсь, і ці посміхаються доброзичливо. І знову голос Лужина:

— І даремно,— каже,— одинаком. Ви для нас багато зробили, дякуємо, звичайно, але час натпінкертонів минув, давайте діяти спільно, давайте об'єднаємо наші зусилля, давайте разом боротися за нашу радянську владу.

Я дивлюсь на нього і нічого не можу зрозуміти. Що означає— "за", я ж проти, це ж очевидно. Дурня корчить? Насміхається над жертвою? Але, чую, він питає щось зовсім уже неймовірне — чому я досі не в партії. Не знаю, як відповідати, щось мимрю, а він знову посміхається і сам підказує:

— Вважаєте себе недостойним?

— Так, так,— хапаюся за цю соломинку,— саме так, недостойний.

Він задоволений. І ці задоволені.

*— Скромність,— говорить він,— звичайно, прикрашає людину, але ж і самоприниження гірше гордування. Отож, чого там скромничати, вступайте, ми допоможемо.

Коротше кажучи, приголубив він мене, з ніг до голови єлеєм обмазав. Тільки раз неув'язочка трапилась. Запитав він мене про матеріальні справи, а я здуру візьми й бовкни: я, мовляв, не за гроші, я безкорисливо.

Тут він уперше з початку нашої розмови спохмурнів. Поглянув на мене з підозрою, і я зрозумів — безкорисливі йому незрозумілі. Треба зауважити, мене врятувало те, щб>я одразу переорієнтувався і сказав, що взагалі-то від грошей відмовлятися не збираюсь.

— Так-так,— закивав він радо,— ми всі, звичайно, трудимося не за гроші, але ми матеріалісти і цього не приховуємо.

Він обіцяв мені допомогти, як у них кажуть, матеріально. І взагалі багато разів повторював одну й ту ж фразу: "Ми допоможемо". А потім провів до дверей, довго тиснув руку.

— Йдіть, товаришу Запятаєв, працюйте. І пам'ятайте: такі товариші, як .ви, нам потрібні.

Я вийшов на вулицю цілковито ошелешений. Ще годину тому, коли вони везли мене в машині, я готувався до чого завгодно — до тюрми, тортур, до смерті, а тут... Я йшов, я посміхався, мов дурень, а в ушах

моїх все звучало: "Такі товариші нам потрібні". Ну, думаю, раз вам потрібні такі товариші...

Тут Запятаєв зігнувся в три погибелі, схопився за живіт і дрібно затрусився, наче в лихоманці. Чонкін злякався. Він думав, що з напарником щось сталося.

— Гей! Гей! Ти що? — кричав Чонкін, хапаючи його за плече.— Ти чого це, га?

— Ні,— трусився Запятаєв, повільно розгинаючись і рукавом витираючи сльози.— Досі, як згадаю, не можу втриматися від сміху. Ні, ви уявляєте,— повторив він, тицяючи себе пальцем у груди,— їм потрібні такі товариші...

Він сміявся до гикавки, до судом, пробував продовжити розповідь, але знову давився сміхом, і корчився, і знову тицяв себе пальцем у груди, на всі лади повторюючи слова "такі товариші". Потім сяк-так отямився і продовжив розповідь.

Після того як він побував у Лужина, справа значно полегшилась. Йому вже не треба було вдаватися до таких жалюгідних хитрощів, як писання лівою рукою і в рукавиці. Тепер він відкрито складав цілі списки людей, котрі, на його думку, були ще на щось здатні, і зі списками не бігав до віддалених поштових скриньок, а сміливо йшов Куди Слід

(щоправда, все ж із чорного ходу) і передавав написане з рук в руки. Поступово й на роботі Справи його налагодилися. Він вступив у партію і став робити карколомну кар'єру. Варто було йому піднятися на чергову службову сходинку, як небавом і наступна не без його участі звільнялася. І натискувалися потаємні пружини, і відступали на задній план інші претенденти, і Запятаєв підносився все вище й вище.

Та чим більших висот він сягав, тим частіше стикався з несподіваною проблемою. Мова, якою він розмовляв, різко контрастувала з мовою нових господарів життя.

— Ви розумієте,— розмахував він руками.— Я ж дворянин. Я петербуржець. Мене бонна виховувала. Я не вмів розмовляти по-їхому... тьху... ось бачите, а тепер відучитися не можу. А тоді в мене просто язик не повертався. Ну, з манерами то було легше. Цілувати дамам ручки я відвик швидко. Не подавати пальто і першому вриватися в двері я більш-менш навчився. І коли мені хтось торочив про хороші манери, я вже цілком звично заперечував, що жінка в нашому суспільстві такий же рівноцінний товариш і її можна відпихати плечем, бо й їй дозволяється чинити те саме.

З мовою було гірше. Елементарні слова, як-от "дозвольте", "щиро дякую", "будьте ласкаві", викликали подив, на мене дивилися здивовано, і я сказав самому собі: так далі тривати не може. Ти, сказав я собі, можеш скільки завгодно прикидатися своїм серед цих людей, ти можеш робити вигляд, що повністю поділяєш їхні ідеї, та коли ти не навчишся розмовляти їхньою мовою, вони тобі повністю ніколи не повірять.

І ось я, ніби лікбезівець, засів за навчання. О Боже, яка це була важка й виснажлива праця! Ви знаєте, я завжди був здібним до мов. У дитинстві мене вчили французької та англійської. Потім я непогано знав німецьку, цвенькав іспанською і навіть фінською потроху читав. Але ця мова... Ця велика, могутня... Ні, ви навіть уявити собі не можете, як це важко. Ось деякі розумники насміхаються над нинішніми вождями, над тим, як вони вимовляють окремі слова. Але ви спробуйте говорити по-їхньому, я-то пробував, я знаю, чого це варт. Отже, я поставив перед собою завдання досконало оволодіти цією дивовижною мовою. Але як? Де такі курси? Де викладачі? Де підручники? Де словники? Нічого нема. І ось я ходжу на різні збори, засідання, партійні конференції, слухаю, вдивляюся, роблю нотатки, а потім вдома зачинюсь на всі засуви і перед дзеркалом пошепки відтворюю: мітірілізєм, імпірікрітізєм, екпропріцея

експропріторів і міжродний терцінал. Ну, такі слова, як сілісіський-комунісіський, я більш-менш засвоїв і вимовляв хутко, та коли доходило до хигемонії прілітирату, я впрівав, я ламав язика і плакав од безсилля. Але я виявив диявольську впертість, я здійснив геройський подвиг. Вже через рік без видимих зусиль і навіть майже механічно я вимовляв: кілометр, мол одіж, конкрекно. Та іноді я вживав такі вислови і звороти, що навіть бувалі в бувальцях партійні товариші не одразу могли дотямкувати, що це означає. Ну ось, приміром, на вашу думку, що це таке: сісіфікація сігос-ного вибництва? Зрозуміли?

— Нє,— зізнався Чонкін,— не зрозумів.

— Ну, звичайно. Це означає інтенсифікація сільськогосподарського виробництва. Це вже вищий клас. Коли я оволодів цією мовою досконало, деякі товариші дивилися на мене залюблено. Дехто намагався наслідувати, не всім вдавалося. Тепер, дякуючи таким товаришамі новій мові, переді мною всі шляхи були відкриті. Незабаром я обійняв той самий пост, з якого скинув колись кого? Рудольфа Матвійовича. Я на той час вже одружився, і, між іншим, на кому? На Валентині Михайлівні Жовтобрюх. І діточок завів двійко. І робив кар'єру, але мети своєї головної не забував ніколи. Щоправда, олівчик мені вже був непотрібний. Я вже працював у інших масштабах. Всіх щонайкращих інженерів і конструкторів я відправляв прямісінько до т а —ких товаришів. Справу, що нею керував, я розвалював, як тільки міг. І ви гадаєте, мене за це схопили? А дзуськи, мене via це орденом нагородили. Мене ставили за приклад, як провідника зразкової кадрової політики. Мене вже до Москви збиралися перевести. Ось де б я розвернувся. Але тут...— Запятаєв обома руками вхопився за голову і похитав нею,— тут, Іване Васильовичу, я впоров таку дурницю, таку дурницю, що навіть соромно розповідати. Як ви пам'ятаєте, мене підняла хто? Мова. А хто мене згубив? Я-зик. Ви знаєте, не хочеться продовжувати. Важко. Давайте швиденько приберемо, а то прийде наглядач, лаятиметься.

— Та ні,— сказав Чонкін.— Ти давай трави далі, а я сам, я вмить.

Він вихлюпнув на підлогу відро води і почав мітлою гнати її до середини.

— Ну, гаразд,— погодився Запятаєв,— важко, але до-

кажу. Так ось,— продовжував він, намагаючись триматися так, аби Чонкін його бачив,— однієї чудової днини завітав до нашої контори з інспекцією перший секретар обкому товариш Худобченко. Дядько з виду простакуватий, ходив в українській вишиванці, говорив тією ж мовою, що й я, можливо, без моєї віртуозності, та все ж у цьому розумінні чогось теж вартував. Був також пильним, шукав у нас шпигунів, шкідників і диверсантів, знайшов тільки двох, я до нього добре попрацював. Товариш Худобченко залишився мною вельми задоволений, зібрав нараду, хвалив мене, ставив іншим за приклад, і справа, як звичайно, скінчилася великою пиятикою за казенний, зрозуміло, рахунок.

Людей набилося чимало. Пили, співали "їхав козак на війноньку" (улюблена пісня Худобченка) і шкварили гопака. Публіка, скажу вам, зібралася добірна. Всі розмовляли тією ж мовою, що й я, всі займалися тим же, чим і я, себто цілком явно й відверто завдавали максимальної шкоди тій справі, котрою керували, всі при цьому пишалися своїм робітничим чи селянським походженням. І раптом мені, ідіоту, сп'яна, чи що, примарилося, що я в тісному колі най-інтимніших однодумців, котрі так само, як і я, добре знають, що чинять. І мені раптом закортіло якось їх розкрити, сказати, киньте, мовляв, придурюватись, тут усі свої. Та навіть якби я так зробив, це було б меншою дурницею, ніж те, що я викинув насправді. Я підвівся... і от, коли б ви й спробували уявити собі, яку неймовірну дурницю я міг скоїти, коли навіть у вас дуже розвинута уява, ви будете міркувати три дні, але, запевняю вас, нічого подібного не придумаєте. Я підвівся й почав... язик не повертається зізнатися... і почав читати кого? Вер-гі-лі-я! І мало того, що Вергілія, але як? Латиною! О Господи! Звичайно, я одразу зрозумів, що роблю щось жахливе, я ще тільки розпочав і побачив, як обличчя в моїх слухачів витяглися, вони перезираються між собою, потім на Худобченка

запитально зирять. Дивлюся, той спочатку теж спохмурнів, а далі за усміхався, поманив мене пальцем. Ось так. Як собачку. І я наблизився, крутячи хвостом. А Худобченко питає дуже доброзичливо:

— Шо це ти, інтересно, таке балакав?

— Та так,— в тон йому відповідаю,— Вергілія трохи балакав.

— Кого?

— Вергілія. Ви хіба не впізнали?

— Ні, не впізнав. І по-якому ж це?

— Сам точно не знаю,— кажу,— може, по-латині.

— Ого! — здивувався Худобченко.— І багато ж ти знаєш подібних Вергіліїв?

Розумію, що справи кепські, плету якусь нісенітницю, що в нашій церковноприходській школі був учитель, він знав трохи латинь і нас учив.

— То, шо він знав,— перебиває Худобченко,— це не дивина. Він, може, з буржуїв був. А ось шо ти це запомнив, шо голова у тебе так устроена, це мені непонятно. От ви, хлопці,— повернувся він до решти. —Хто з вас кумекає по-латині?

Ті мовчать, але видом своїм кожен дає зрозуміти, що це він.

— І я не кумекаю. Того шо ми з вами сільські валянки, ми знаємо тіко, як служить нашій партії, нашій совєцькій власті і як бороться з їхніми ворогами. А єслі й заучуємо шо наізусть, то тіко історическі

указанія товариша Сталіна. А от товариш Запятаєв, він по-латинському понімає, а може, і ше по-якому.

І тут вся доброзичливість з нього вмить злетіла, обличчя стало жорстким і холодним, як промерзла цеглина.

Я спробував виправити становище, намагався навіть гопака вшкварити, але Худобченко, подивившись, зауважив, між іншим, що і гопак у мене виходить "по-латинському".

Тієї ж ночі мене взяли просто з постелі, допитував особисто Роман Гаврилович Л ужин, розбив носа, вибив два зуби, і ось тепер я — латинський шпигун.

Запятаєв зітхнув, витяг з кишені свій портсигар, пригостив Чонкіна "Казбеком" і сам запалив.

— Що ж діяти,— сказав він,— винуватити нікого, окрім себе. А як же йшов! Як ішов! Мені б тільки до Москви дістатися, а там я б уже... В умовах воєнного часу я б стільки міг навернути. Та ось промахнувся. Та я знаю, я не сам. Таких, як я, багато. Вони скрізь. Вдень і вночі, всі гуртом і кожен зокрема, вони роблять свою справу, і вони непереможні, бо ніхто з них ніколи, ні за яких обставин не повинен розкриватися. А коли й трапиться такий дурень, як я, він мусить негайно й безжалісно бути знищеним. Щоб ніхто, ніколи, нічого...— Запятаєв кинув цигарку, стис пальці в кулаки, потряс ними і хотів заплакати, але тут у дверях з'явився вертухай і запитав:

— Хто з вас Чонкін? На вихід! — і відступив, даючи дорогу.

Підслідний Іван Чонкін сидів на табуретці під стіною праворуч від лейтенанта Філіппова, але на великій відстані од нього, ближче до дверей. Відстань була визначена інструкцією, що передбачала можливість нападу на слідчого. Над білявою головою лейтенанта висів

портрет Сталіна з дівчинкою на руках. Дівчинка усім своїм виглядом виявляла глибоку вдячність Сталіну за своє щасливе дитинство. На протилежній стіні висіла цитата з промови Сталіна, оформлена у вигляді барвистого плаката:

"Ми повинні організувати нещадну боротьбу з усіма..." — прочитав Чонкін і, стомившись від читання, перевів погляд на вікно, яке було навпроти нього. Нижня половина шибки заквецяна білою олійною фарбою з патьоками, у лівому кутку видряпане одне коротке слово, яке Чонкіну доводилося читати й раніше.

Якби зафарбованою була не нижня половина вікна, а верхня чи взагалі ніяка, то Чонкін міг би побачити неширокий запилюжений майдан і Нюру, що стояла посередині, розкручуючи сумку в руці. Чонкін не може бачити Нюру, і Нюра не може бачити його. Його бачить ворона, котра злетіла на вершечок напіввисохлої тополі. Ворона сидить на гілці і байдуже косить оком на Чонкіна. їй все одно, на кого і на що дивитися — на корову, на Чонкіна чи на стовп. Ось вона сполошилася, вдарила крильми, важко здійнялася, щезла за лівим краєм вікна, але тут-таки з'явилася знову і сіла на ту саму гілку.

Дивлячись на ворону, Чонкін замислився. Це ж треба, думав він, скільки на світі всілякої тварі. І ворони, і собаки, й індики, і блохи, і люди, й гадюки, і риби, і всілякі павуки. І кожна твар для чогось живе і чогось хоче, а хто знає чого?

— Прізвище?

Чонкін здригнувся і, одірвавши погляд від ворони, перевів його на лейтенанта, який, звівши над папером ручку, дивився на Чонкіна очікувально.

— Чиє? — здивовано запитав Чонкін.

— Ваше,— терпляче пояснив лейтенант і вмочив ручку в чорнило.

— Наше? — ще більше здивувався Чонкін. Він думав, можливо, самовпевнено, що його прізвище лейтенанту відоме.

— Ваше,— повторив лейтенант.

— Чонкіни ми,— скромно мовив Іван і позирнув на лейтенанта боязко — може, щось не так.

— Через "і" чи через "и"?

— Через "чи",— сказав Чонкін.

В кабінеті лейтенанта була цілком весела (не порівняти з камерою) обстановка. Потріскувало полум'я у високій круглій металевій грубці дореволюційного зразка, з написом у вигляді еліпса: "Железоделательный заводъ Кай-зерлаутерна". Хвилі тепла накочувались на Чонкіна, хилили до сну, і запитання лейтенанта здавалися зайвими і навіть, можливо, недоречними.

— Рік народження, освіта, національність, соціальне походження...

— Що, що? — перепитав Чонкін.

— Батьки ваші хто?

— Так же ж люди,— відповів він, не розуміючи суті запитання.

— Я розумію, що не корови. Чим займаються?

— В гробу лежать.

— Тобто померли?

Чонкін позирнув на лейтенанта здивовано: що він, дурний чи так прикидається?

— Невже живі? — сказав він і скорчив міну, що зображала крайню межу подиву.

— Чонкін! — підвищив голос лейтенант.— Припиніть блазнювати і відповідайте на запитання, які вам ставлять. Раз батьки померли, то так і треба сказати — померли.

— От же ж...— начеб шукаючи підтримки, Чонкін озирнувся на грубку, далі на портрет Сталіна.— Аби ти питався, які вони, я б тобі сказав: мертві. А ти питаєш, чим займаються...

— Не ти, а ви,— поправив лейтенант.

— Ми-и? — перепитав Чонкін, заплутавшись до решти.— Ти про кого питаєш?

— Я кажу, Чонкін, що до слідчого, тим паче до старшого за званням, треба звертатися на "ви". Ти мене зрозумів?

— Зрозумів,— сказав Чонкін, втім, не дуже впевнено.

— Ну, гаразд,— мовив лейтенант.— Облишмо це. Перейдемо до іншого. Скажи мені, як ти опинився в селі Красне?

— Як — опинився?

— Еге ж.

— В селі Красне?

— Ну, так, так,— повторив лейтенант дещо роздратовано.— Як ти опинився в селі Красне?

— Ніби ти не знаєш.

— Чонкін! — лейтенант грюкнув по столу кулаком.

— А шо Чонкін, шо Чонкін? — став гніватися й підслідний.— Нібито сам не знаєш, як солдат опинюється де-небудь. Старшина послав.

— Який старшина?

— Ха, який! — Чонкін розвів руками і знову глипнув на грубку, на Сталіна, на дівчинку, ніби закликаючи їх у свідки безмежної тупості лейтенанта. Не знає, який ще може бути старшина.

— Ну, оцей о,— мовив він.— Ну, як його... Ну, Песков же.

— Отже, старшина Песков? — перепитав лейтенант, записуючи.— Перевіримо. А може, не було ніякого старшини, га, Чонкін? — Філіппов хитро глянув на Чонкіна і підморгнув.— Може, ти сам утік? Може, ти так вирішив, хай, мовляв, Вітчизну захищають всілякі дурні, а я розумник, я краще з бабою десь полежу. Може, так діло було?

— Не,— похмуро відказав Чонкін.— Не так.

— Аз якою ж тоді метою ти поселився у Беляшової?

— У Беляшової?

— Так, так, у Беляшової. З якою метою ти у неї поселився?

— Так же ж з метою, щоб жити з Нюркою,— пояснив Чонкін правдиво.

Лейтенант підвівся і ногою відсунув стільця до стіни. Він не був вдоволений результатами допиту, який набував безглуздого напрямку. Лейтенант нервував. Він тільки-но вранці повернувся з області, де підполковник Л ужин цілу ніч виймав з нього душу, в'їдливо випитуючи всі подробиці і деталі того випадку, коли оперативний загін під керівництвом Філіппова у повному складі був захоплений одним кепсько озброєним червоноармійцем.

— Жахлива історія,— сказав Л ужин.— Ні, я цього зрозуміти не можу. Тут щось не те. Щось ти від мене приховуєш. Може, ти це зробив навмисне, га?

— Навіщо? — запитав Філіппов.

— Аби я знав навіщо,— зітхнув Л ужин,— я 6 тебе розстріляв. Я цього не роблю тільки тому, що не хочу привертати до цієї справи уваги. Тому що з мене тоді також спитають. Отож іди поки що, але пам'ятай: я можу передумати.

— А як же бути з Чонкіним? — запитав лейтенант.

— З Чонкіним? — перепитав Лужин.— Як бути? Оформити як дезертира і — в трибунал. Справу не роздувати, нікого не втягувати. Але щоб я прізвища Чонкін ніколи більше не чув, ніде.

Філіппов повернувся в Долгов на світанку невиспаний і злий. Йому хотілося дійсно покінчити з цим Чонкіним якомога швидше, а для цього одержати від нього потрібні свідчення. Але Чонкін явно над ним знущався і корчив дурня.

— Ну, що ж,— мовив лейтенант, наближаючись до Чонкіна,— усе більш-менш ясно. Неясно тільки одне, як ви, радянська людина з простої селянської сім'ї, докотилися до того, що тепер сидите в тюрмі, як це зрозуміти, га, Чонкін?

Чонкін стенув плечима і хотів сказати, що він і сам не розуміє, як же це справді сталося, але нічого не сказав, бо раптом побачив перед собою цівку спрямованого на нього револьвера.

— Застрелю-у-у! — завив лейтенант.

Чонкін інстинктивно смикнув головою і вдарився потилицею об стіну.

В кабінеті одразу стало ніби незатишно. Від револьвера йшов дух рушничного масла і смерті.

— Зараз, суко, падло, випущу в тебе всю обойму! — звірів на очах лейтенант.— Та я тебе... в рот, і в ніс, і в печінку!..

Тут автор вимушений зупинитися у повному безсиллі. Боячись образити моральні почуття читача, він і подальшу мову лейтенанта не може відтворити інакше, ніж крапками, а окремі прийнятні слова, що випадково в ній траплялися, наводити нема ніякого резону, бо, вирвані з контексту, вони не передають ні глибини, ні яскравості, ні навіть смислу вжитих у даному випадку висловів.

Сидячи на табуретці, Чонкін намагався ухилитися від револьвера. Він од кидав голову і вдарявся потилицею об стіну. Цівка револьвера плавала перед очима, двоїлася, троїлася і викликала в переніссі відчуття нестерпної сверблячки. Чонкін морщився. Верхня губа його при цьому мимоволі задиралася, повзла до носа, відкриваючи рідкі зуби, що ніколи не знали щітки.

Червоне од збудження обличчя лейтенанта то затуляло, то відкривало портрет Сталіна з дівчинкою на руках. Сталін посміхався дівчинці і одним оком співчутливо косував на Чонкіна, ніби кажучи йому: "Ти ж бачиш, що він психічно ненормальний, ти вже краще не сердь його, не впирайся, а кажи одразу, як є".

Чонкін і не впирався зовсім, але зо страху у нього запав язик і не міг виштовхнути зовні жодного слова. Лейтенант же сприймав мовчання підслідного як нечувану нахабну впертість. І хоч би чоловік був, а то так, незглеба якийсь, з котрим, аби не обставини, можна чинити все що завгодно: можна посадити, можна розстріляти, а можна й просто випустити в ліс, на свободу, нехай живе собі на дереві, як мавпа.

— Встати! Сісти! — волав Філіппов.— Встати! Сісти! Встати! Сісти!

Чонкін підвівся, сів, підвівся, сів,— діло звичне.

— Говоритимеш? Чонкін мовчав.

— Руки вгору! Обличчям до стіни! Ти відчуваєш, падло, суко, чим це пахне?

Дулом револьвера він почухав Чонкіну потилицю, а коліном уперся в зад.

Чонкін відчував, чим це пахне, йому було жах як неприємно. Він уткнувся носом у стіну. Хотілося влипнути в цю стіну і просочитися крізь неї, але він мовчав.

Відчинилися двері. Чонкін краєм ока побачив — увійшла секретарка Капа. Нітрохи не здивувавшись тому, що відбувається, Капа відкликала лейтенанта в куток і зашепотіла щось, але що саме, Чонкін не втямив. Він розчув тільки, як лейтенант запитав: "А що їй потрібно?" — та відповіді Капиної не розібрав.

— Отож,— голосно і невдоволено мовив Філіппов.— Не дають працювати. Ходять, ходять, ходять тут різні...

Як будь-яка людина, котра поважає себе, лейтенант був певен, що лише він зайнятий справжнім ділом, а решта тільки й думають, як би самим нічого не робити й інших одрива-ти від роботи.

— Опусти руки! — наказав він Чонкіну.— І не озирайся. Так і стій обличчям до стіни, доки я не повернуся.

З цими словами він вийшов.

Через певний проміжок часу, який можна вважати мізерним, лейтенант Філіппов з'явився на ґанку Установи і побачив Нюру, що стояла під деревом, на якому сиділа ворона. Тут між Нюрою і лейтенантом відбулася коротка розмова.

Повернувшись до свого кабінету, Філіппов застав Чонкіна так само, як і залишив, обличчям до стіни. Та навіть по стриженій потилиці підслідного було видно, що за час відсутності лейтенанта він багато встиг передумати.

— Повернись! — незлостиво наказав лейтенант, проходячи до свого столу.— Сядь! — кивнув він на табуретку.

Чонкін сів, шморгнув носом, а рукавом втерся.

— Ну то як, Чонкін, будемо зізнаватися у вчинених злочинах відверто і щиросердно чи будемо викручуватись, мовчати, брехати і намагатися обвести слідство круг пальця?

Чонкін ковтнув слину і промовчав.

— Чонкін! — підвищив голос лейтенант.— Я вас запитую. Чи визнаєте ви себе винним? — Він знову витяг нагана і злегка постукав по столу руків'ям.

— Визнаю,— ледве чутно сказав Чонкін і покірно кивнув головою.

— Так! — пожвавішав лейтенант і швидко записав щось до протоколу.— А в чому саме ви визнаєте себе винним?

— А іменно винним себе визнаю у всьому.

— Ну, що ж, тоді розпишіться ось тут.

І Чонкін розписався. Як умів. Довго виводив велике "ч", вмочив ручку в чорнило, написав "о", ще раз умочив, написав "н" — і так все прізвище через увесь аркуш. Лейтенант обережно взяв листок протоколу і довго дмухав на дорогоцінний автограф.

— От і молодець,— сказав він.— Хочеш яблучка?

— Давай,— мовив Чонкін, махнувши рукою.

5

Чонкіна потім запитували суворі люди: що ж ти, мовляв, так тебе й розтак, лопух ти такий, та як же ти одразу скис і під усім розписався?

— Перепудився дуже,— відповідав наш горе-герой і посміхався ніяково.

Йому казали:

— Та як же ж так, ти ж до цього проявив, можна сказати, чудеса героїзму.

— Свистів він усе,— мовив Штик.

— Хто? Я? — бив себе Чонкін кулаком у груди.— Та щоб мене... Ти запитай лейтенанта. Він же зна.

— Та кинь,— махнув рукою Штик.— Тепер усе зрозуміло. Прийшов, насвистів, з полком бився.

Чонкін страждав. Йому не так було досадно, що підписав він щось там, ображало те, що не вірили. Та й як після такого повірити? Хай би застосовували до нього якісь особливі покарання, заганяли б голки під нігті, прищемлювали дверима окремі тілесні органи, тут хоч дерев'яним будь, можеш не витримати. Але ж з ним нічого подібного не витворяли. Ну, тицьнули під носа револьвер, ну, хто ж заперечує, неприємно, звичайно, але терпіти все-таки можна.

А ось не витерпів, підписав, що під час відбування караульної служби не раз порушував статут, співав, пив, їв, палив, ходив до вітру, покинув пост, зійшовся з Ганною Бє-ляшовою, переніс об'єкт охорони, порушував форму одягу (з'являвся серед місцевого населення в самій білизні), пиячив, вів аморальний і навіть розбещений спосіб життя; дізнавшись про початок війни, не вжив ніяких заходів, аби з'явитися до місця служби, ухилившись таким чином від виконання свого військового обов'язку, що рівнозначно дезертирству.

Ось і розвіяно міф про легендарного героя Чонкіна. І розчарованого автора облягають сумніви, чи варто йому продовжувати життєпис цієї особистості. Автор знічений. Як бути і що діяти? Як звітувати перед суворим читачем? Адже він не тільки суворий, він довірливий. Ну, гаразд, змирився він. Хай цей Чонкін кривоногий та клаповухий, і голова завбільшки з кулачок, але ж недарма автор саме такого героя підсовує,

мусить же він, оскільки героєм названий, подвиг якийсь значний звершити?

Так, мусить. Але боїться. Чим більший подвиг, тим страшніше його здійснювати.

6

Щоранку Нюра приходила на майдан перед Установою і стояла під тим самим деревом, верхівку якого бачив Чонкін з кабінету лейтенанта Філіппова. Вона приходила, стояла, крутила в руках свою поштарську сумку і розглядала вхідні двері, невідомо на що сподіваючись. Піднятися на ґанок і увійти у ці двері вона не наважувалась, а стояти просто так — навіщо ж?

Працівники Установи щоранку проходили повз Нюру і зникали за цими таємничими дверима. Дехто з них був знайомий Нюрі, але з'явилися й нові. Знайомим Нюра кивала головою і гукала здалеку: "Гей, здоров!> Одні здригалися, нерозуміюче дивились на Нюру і, буркнувши щось собі під носа, йшли далі. Інші ж проходили, навіть не здригнувшись, ніби коливання атмосфери ніяк не впливали на їхні барабанні перетинки. Нюра мимоволі ніяковіла, не зважувалась підступитися до цих поважних персон з такою дрібницею, як Чонкін.

Потупцювавши під деревом, ішла на пошту, наповнювала сумку листами, поверталась назад, знову тупцяла і лише надвечір добиралася до Красного. Розносила листи, годувала зголоднілу за день худобу, а сама їла чи ні — Бог відає. А потім була нескінченна ніч, і мокра від сліз подушка, і звичний шлях до міста Долгова, і безглузде вистоювання під деревом.

В її сумці лежав вузлик, а в ньому — два черствих пироги з картоплею, п'ятеро круто зварених яєць та наповнений махоркою кисет з написом, вишитим блідою заполоччю: "Вані від Нюри з привітом".

Одного разу їй пощастило. Вона так само стояла під деревом, аж тут до неї підійшла дамочка в чоботях і з цигаркою, запитала Нюру, кого вона чекає і навіщо, мовила "зараз" і зникла за дверима Установи. Нюра мала б уже бути на пошті, та не можна ж нехтувати таким випадком. Вона почекала, і незабаром у тих же дверях з'явився лейтенант Філіппов у новій формі й начищених до блиску чоботях. Він вийшов ніби так собі, поглянув на небо, потягнувся, опустив очі й побачив Нюру.

— Гей, здоров! — гукнула до нього Нюра і привітно усміхнулася.

— Ви до мене? — запитав лейтенант, дивлячись на Нюру, ніби на незнайому жінку.

— До тебе, кивнула Нюра і, осміліла, наблизилась до лейтенанта. Як він там?

— Це ж хто? — добродушно запитав лейтенант.

— Таж Ванько,— довірливо мовила Нюра, не зрозумівши гри.

— Який — Вайько?

— Таж Чонкін.

— Чонкін, Чонкін...— повторив лейтенант, нібито намагаючись пригадати. Добув з кишені цигарку, запалив.— Чонкін...— пробурмотів він, наморщивши лоба.— Щось таке ніби чув. А звати ж як?

— Іваном,— похнюплено сказала Нюра. Вона збагнула, що лейтенант жартує, але відповісти йому тим же не могла.

— Іван Чонкін! — голосно промовив лейтенант, ніби пробуючи це ім'я на смак.— Здається, є такий. А ви хто йому, власне кажучи, будете?

— Сам знаєш! — Нюра почала сердитись.

— Я не знаю,— посміхнувся лейтенант доброзичливо.— Можливо, він ваш чоловік?

— Чоловік,— похмуро кивнула Нюра.

— А де це зазначено?

— А ніде. Я жила з ним без запису.

— Мало хто з ким жив,— розводив філософію лейтенант.— У нас в селі один з козою жив. Якийсь документ є, що ви разом жили?

Нюра не відповіла. Розкручуючи в руці сумку то в один бік, то в інший, вона спідлоба дивилася на лейтенанта.

— Отже, немає документа? — допитувався лейтенант.— Ну ось, я так і думав. Отже, ви для нього стороння особа. А стороннім особам довідки не видаються. Зрозуміло? — Він виплюнув затухлу цигарку і глянув на Нюру.

— Так як же ж...— почала було Нюра.

— А ось так! — лейтенант раптом осатанів і, збігши з ґанку, наблизився до Нюри.— Ось так! — закричав їй в обличчя.— Нема ніякого Чонкіна. Нема, не було й не буде. А ти тут краще не ходи й не плутайся під ногами, а то й тебе візьмемо як співучасницю.

— Так я ж...— сказала Нюра і заплакала.

— І нічого плакати,— збавив голос Філіппов.— Тобі ніхто нічого поганого не робить. Ми тебе тому й не забираємо, що ти до нього ніякого стосунку не маєш, що ти стороння. І затям це добре: сто-рон-ня.

З цими словами він повернувся, скочив на ґанок і зник за дверима.

7

Перед столом голови Голубєва стояв інструктор райкому Чмихалов, високий худий чоловік з червоним, напевне, од пиятики, носом на довгастому насупленому обличчі. Він стояв у надітому поверх куфайки довгому брезентовому плащі з відкинутим каптуром, а в руках тримав трихвостого батога і поляскував ним по халяві гумового чобота.

За вікном, прив'язаний до ґанку, понуро мокнув на осінньому дощі гнідий кінь Чмихалова.

В конторі було добре напалено. Чмихалов пітнів, втирався рукавом, шморгав носом і вкотре запитував голову, чому в колгоспі не провадиться збирання хліба.

— Поглянь у вікно, побачиш,— відповідав голова.

— А мені у вікно глядіти нічого,— занудно гугнявив Чмихалов.— Я дивлюся4 у партійні вказівки.

— О,— сказав голова і покрутив біля скроні пальцем.— Вказівки, вказівки... Вкажи дощеві, аби він перестав. Ви там, у райкомі, сидите і не знаю чим думаєте. Вперлися у свої вказівки, як барани.

— Як хто? — швиденько перепитав Чмихалов.

— Як овечки,— пом'якшив своє визначення Голубєв.

— Одразу, значить, позадкував,— Чмихалова наче підмінили, очі його заблищали.— Отже, по-твоєму, виходить, що в райкомі сидять барани?

— Ти мені політики не ший,— сказав голова, підводячись.— Я тобі кажу: дощ іде, а під час дощу збирають хліб тільки дурні та шкідники.

— Ну й добалакався! — розвів руками Чмихалов.— Отже, в райкомі сидять барани, дурні й шкідники. ї, отже, вся наша партія...

Доказати він не встиг. Голубєв вискочив з-за столу, вхопив Чмихалова однією рукою за шкірки, іншою за штани і, зігнувши його в три погибелі, поволік до виходу.

Нюра Бєляшова, з'явившись о тій порі біля контори, бачила, як на мокрому ґанку, невлад махаючи ногами і руками, несподівано виник Чмихалов. На його довгому обличчі відбилися найрізноманітніші переживання. Нюра не встигла здивуватися і зрозуміти, в чому річ, як Чмихалов, змахнувши руками, наче птах, одірвався од ґанку і полетів. Поли плаща розметалися, а каптур надувся, ніби парашут. Політ був недовгим. Перелетівши через усі східці, Чмихалов торкнувся землі, підстрибнув і побіг, однак нижня його частина не змогла наздогнати верхню, і він розпластався у багні з витягнутими вперед руками, немовби ловив курку.

Підводився він поволі. Його руки, живіт, коліна і навіть одна щока були в багні. Розмазавши грязюку по щоці кулаком з затиснутим у ньому батогом, Чмихалов підійшов до коня, що покірно очікував його, одв'язав і тремтячою ногою довго не міг потрапити в стремено. Нарешті це йому вдалося, він всівся у слизьке сідло, повернув до Голубєва брудне й жалюгідне обличчя і сказав, ледь не плачучи:

— Нічого, я тобі ще покажу! — од'їхав кілька кроків, озирнувся і крикнув сміливіше, хоча й верескливо: — Покажу! Покажу-у! — і

погрозливо підняв руку з батогом. Кінь з переляку рвонув. Чмихалов звалився на спину і задер ноги, але різким порухом відновив рівновагу і швидко віддалився. Голова провів його задумливим поглядом і скосив очі на Нюру.

— Ти до мене?

— З поштою,— сказала Нюра.

— Заходь.

В кабінеті голови вона виклала на стіл газети, журнал "Крестьянка", "Блокнот агитатора", чотири листи, три листівки і один товстий пакет. Голубев схопив "Правду"Л почав читати зведення Радінформбюро про становище на фронті, а коли підвів очі, Нюра все ще стояла перед ним, переступаючи з ноги на ногу. В одній руці вона тримала сумку, іншу з якимось папірцем простягала Голубєву.

— Що це? — зиркнув на папірця Голубев.

— Тимофійовичу, підпиши, га?

Рахівник Волков сидів у сусідній кімнаті і однією рукою скручував цигарку, допомагаючи собі плечем і підборіддям.

З головиного кабінету долинав якийсь гамір. Волков послинив газетку і завмер, наслухаючи. Спочатку він почув голос голови: "Ну, ти даєш!", потім щось сказала Нюра, потім знову голова: "Не можу, і не проси, ніяк не можу. Та ти що, в тюрму мене запроторити хочеш?"

Відклавши недокручену цигарку, Волков зазирнув до голови. Він побачив заплакане Нюрине обличчя, зніяковіле обличчя Голубєва і почув його голос:

— Ти зрозумій, Нюро, я б радий, але як же я можу? Я ж голова, я не можу підписувати такі папери.

Нюра схлипувала, витираючись кінцем хустини. Голова угледів Волкова і поманив пальцем:

— Ходи сюди. Ти поглянь, що вона мені дає на підпис. Волков підійшов до голови, взяв простягнутого йому папірця і повільно, вникаючи у зміст, прочитав:

Довідка

Видана Бєляшовій Г. О. про те, що вона дійсно жила з військовим службовцем Чонкіним Іваном.

— Це ти сама писала?

— Сама.— Нюра з надією дивилася на Волкова.

— Це тобі в сільраду треба йти з цією довідкою. А ми колгосп, ми таких довідок не видаємо.

— Та й у сільраді не підпишуть,— сказав Голубев.

— Мабуть, що не підпишуть,— підтвердив Волков, поклавши довідку на стіл.

— Ну як же не підпишуть? — мовила Нюра.— Я ж не якось там... я ж з їм по правді жила.

"

— По правді, по правді, ніхто ж не заперечує,— сказав голова.— Але довідки тобі ніхто не дасть. А ти ось що,— Голубєв підвівся і вийшов з-за столу,— ти йди просто в райком, до Ревкіна просто. І як у кабінет увійдеш, так сумку на підлогу кидай і сама на підлогу кидайся, очі вирячуй і кричи...— Голубєв насправді вирячив очі, побуряковів і раптом, зображуючи, як має поводити себе Нюра, завищав: — "Я вагітна!"

— Ох, батечку! — Нюра зі страху аж присіла.— Перепудив як!

— Перепудив? Отож-то! — голова підморгнув Волкову, який споглядав усе без інтересу і без живинки у в очах.— Він також перепудиться. На горло його бери. Кричи: "Вагітна! Оддай мені мого Івана!" — кричи.

— Гадаєш, допоможе? — зацікавилась Нюра. Голубєв поміркував, поглянув на Волкова.

— Мабуть, що не допоможе,— знехотя визнав.

— Навіщо ж кричати?

— А так. Душу одведеш. Нюра взяла папірець, сказала:

— Ну, добре, тоді до побачення.

Пішла до виходу, взялася вже за ручку дверей, зупинилась.

— Тимофійовичу,—мовила зніяковіло.— Але ж я й справді теє...

— Що — теє? — не зрозумів Іван Тимофійович.

— Важка я,— сказала Нюра, червоніючи.

8

Дві чи три доби з перервою на ніч просиділа Нюра на лавці перед приймальнею секретаря райкому Ревкіна, котрий то виїжджав на виклик якогось начальства, то сам викликав до себе когось, то проводив якісь конференції, то готувався до бюро райкому. І хоча на дверях його висіла табличка із зазначенням днів і годин прийому, очікування Ревкіна скидалося на подорожування у поїзді, який іде без розкладу, невідьу якому напрямку і невідомо, чи дійде колись до кінцевого пункту.

Райком жив напруженим буденним життям, коридорчиком діловито снували, розносячи папери на підпис, секретарки в білих кофтинках і поважно рипіли хромовими чобітьми місцеві начальники в напіввійськових, а то й у цілком військових костюмах. Іноді з'являвся й сам Ревкін, і тоді ті, що сиділи на лавці, підводили голови і дивилися на нього, як на вищу істоту, не відважуючись наблизитися. А коли хто й відважувався, то одразу ж з нічого виникала секретарка, літня жінка в окулярах, і, застосовуючи фізичну силу, кричала:

— Громадянине! Громадянине! Ви ж бачите, що товариш Ревкін дуже зайнятий. Як тільки в нього буде вільний час, він усіх прийме.

Доки вона це говорила, доки відпихала розгубленого громадянина, товариш Ревкін встигав сховатися за дверима, а вже туди пробитись до нього не було ніякої можливості.

На третю чи четверту добу всім, хто чекав під дверима приймальні, було оголошено, що протягом кількох днів товариш Ревкін прийому не вестиме, бо він готується до наступного дуже важливого засідання бюро, а замість нього усіх прийме товариш Борисов. Дехто з черги був цим розчарований, Нюра ж попервах начальників не розрізняла, для неї вони всі були на одне лице.

Скільки вона ще очікувала на свою чергу, зараз, за давністю літ, встановити вже немає змоги, але винагородою її наполегливості було те, що вона врешті-решт потрапила до кабінету, де за столом сидів чоловік, чий знудьгований вигляд виражав повну байдужість до людських справ.

Він дивився на Нюру без найменшої цікавості, ніби заздалегідь знав, що справа, заради якої вона насмілилась його потурбувати, нічого не варта, надто зараз, на тлі грандіозних подій, що відбуваються. Він сидів, мовчки дивився на Нюру, і вона, не діждавшись ніякого запитання, змушена була сказати, що прийшла клопотатися "за свого мужика".

— За якого? — Борисов уперше розтулив вуста, і стало зрозуміло, що він — не статуя.

— За Івана,— мовила Нюра і розплакалась.

Він поворухнувся, дістав кишенькового годинника і втупився в нього, чи то даючи зрозуміти, що він людина зайнята, чи то засікаючи, скільки часу Нюра проплаче. Може, Нюра плакала довше, ніж належало, — він не витримав і сказав, не підвищуючи голосу:

— Громадянко, тут сльозам не вірять.

Слова ці, вимовлені так просто, справили на Нюру відповідне враження, їй і справді одразу ж перехотілося плакати.

— Тепер,— сказав Борисов, продовжуючи дивитись на годинника,— викладайте швидко прізвище Івана, що з ним трапилось і чого ви хочете.

Вона почала викладати, назвала прізвище, він пожвавішав і швидко перепитав: "Як? Як?". Вона повторила: "Чонкін".

— Чонкін,— замислено проказав він і записав прізвище на сторінці настільного календаря.— Отже, ви кажете, що він заарештований? Так що ж вас турбує?

— Та як же ж? — сказала Нюра.

— А що — як же? — запитав Борисов.— Раз він заарештований, значить, буде суд. Якщо цей ваш Чонкін винен, його покарають, якщо ні...— Тут Борисов, можливо, хотів сказати "виправдають", але, подумавши, закінчив: — ...тоді суд прийме інше рішення.

— А як же ж я? — сказала Нюра.

— А що ви?

Нюра заплакала і, втираючись кінцем хустини, почала плутано пояснювати, іцо її вважають сторонньою, а насправді вона не стороння, тому що вона з ним, тобто з Іваном, хоч і без довідки, а жила.

З'явилися ознаки того, що Борисову став уриватися терпець.

— Громадяночко,— сказав він, тарабанячи пальцями по столу,— що ви мені городите? Яке мені діло до того, з ким ви жили? Невже ви гадаєте, що райкому більше нічого робити, як займатися такими дурницями? Ідіть звідсіля!

— Куди? — крізь сльози запитала Нюра.

— Не знаю. До прокурора чи ще до когось. Ідіть!

Та Нюра не йшла. Вона стояла і плакала. А Борисов сидів і дивувався, невже ця дурна жінка не може зрозуміти, хто вона, де

перебуває і перед ким стоїть. Обурений цим, він вийшов із-за столу і почав тіснити Нюру до виходу.

— Ну, досить, нічого тут рюмсати. Тут вам не це саме. Тут ми нікому хуліганити не дозволимо. Тут і не таким роги обламували.

Відступаючи під його натиском, Нюра задкувала до самих дверей і, спиною вибивши двері, вискочила з них, мов ошпарена.

9

Прокурор Павло Трохимович Євпраксеїн на тверезу голову завжди знав, що він робить і для чого. Він розумів, що багато хто не має подібних знань, і тому звично не дивувався чудернацькій поведінці людей.

Нюра, пішовши од Борисова ні з чим, дійшла висновку, що поводила себе неправильно. Тепер вона вирішила діяти так, як радив їй Іван Тимофійович Голубев. Та одна річ вирішити, а інша — зробити. Коли вона увійшла до кабінету і побачила тілистого поважного чоловіка за великим столом під великим портретом, вона якось одразу ж знітилася і, переступаючи з ноги на ногу, навіть злегка позадкувала, але, дійшовши до порога, зупинилася.

— Ви до мене? — запитав прокурор привітно.

— До вас,— мовила Нюра так тихо, що сама своїх слів не почула.

— А в якій справі?

— Я вагітна,— сказала Нюра.

Якби вона виконала пораду Голубєва в повному обсязі, себто завищала, кинула на підлогу сумку й сама кинулася долі, можливо, це й справило б на прокурора належне враження. Але вона знітилась, почервоніла і цю фразу вимовила так тихо, що не була певна, почув її прокурор чи ні.

— Не зрозумів. Яка? — прокурор приклав до вуха долоню.

— Вагітна,— пробелькотіла Нюра, ніяковіючи ще більше.

— Голосніше.

Коли вона вимовила те ж слово втретє, прокурор нарешті її почув. Він посміхнувся і вийшов з-за столу.

— Вагітна? — перепитав і, м'яко взявши Нюру за плечі, підвів до вікна.— Якщо вагітна, вам не сюди, вам о-он куди треба.

І показав їй на обшиту дранкою будівлю з іншого боку вулиці, у якій, згідно з вивісками, був пологовий будинок та жіноча консультація.

— Ні,— сказала Нюра,— я не про те, я про мужика.

— Від фронту нікого не звільняємо,— поквапно мовив прокурор.

— Та ні,— сказала Нюра.

— А коли щодо аліментів, то ще рано. Тільки після народження дитини.

— Та я не про те,— посміхнулася Нюра. Порівняно з тим, що мав на увазі прокурор, істинна її справа видалася їй далеко простішою і легко вирішуваною.— Мужика ось мого посадили.

— А-а,— мовив прокурор.— Тепер зрозумів. І за що ж?

— А ні за що,— щиросердо сказала Нюра.

— Ні за що? — здивувався прокурор.— А ви в якій країні проживаєте?

— Як це? — не зрозуміла Нюра.

— Ну, я запитую, де ви живете? В Англії, в Америці чи, може, у фашистській Німеччині, га?

— Та ні ж,— пояснила Нюра,— я в Красному живу, в селі, звідсіля сім кілометрів, може, чули?

— Щось чув,— кивнув прокурор.— І що ж у цьому вашому Красному радянської влади немає, чи що, га?

— В Красному немає,— потвердила Нюра.

— Як, зовсім немає?

— Зовсім немає,— сказала Нюра.— Сільрада ж у нас в Ново-Клюквині, через річку. А в нас тільки колгосп.

— А, зрозуміло, зрозуміло,— дійшло до прокурора. Він узяв аркуш паперу і став на ньому щось креслити.— Ось це,значить, річка, тут, за річкою, радянська влада, ось ми її так заштрихуємо. А з цього боку, виходить, зовсім нічого. Та-а-ак,— сказав він, з інтересом розглядаючи креслення,— тоді, звичайно, зовсім інша справа. А то я вже було подумав, як це: радянська влада, і ні за що... Я особисто як прокурор, ну і взагалі, як радянська людина, про такі неподобства ніколи не чув. Ні, звичайно, бувають в нас окремі особи, котрі з дурощів чи зловмисно розпускають різні чутки, але таких людей ми, звичайно, садовимо. За

наклеп на наш лад, на наше суспільство, на наш народ, але ж тут не можна сказати — ні за що. Адже так?

— Так,— погодилася Нюра.

— Ну, і чого ж ви від мене хочете?

— Так я ж про свого мужика,— нагадала Нюра.

— А я тут при чому? — розвів руками Павло Трохимо-вич.— Я ж радянський прокурор. І влада моя поширюється тільки на радянській території. А там, де радянської влади немає, там я безсилий.

Зі сказаного прокурором Нюра не зрозуміла нічого і сиді-

ла, чекаючи продовження розмови. Та прокурор ніякої роз-

мови продовжувати, очевидно, не збирався. Він дістав з

пластмасового футляра окуляри, посадив їх на носа і, роз-

кривши папку з написом "Справа взявся читати до-

кументи, що лежали в ній. Нюра терпляче ждала. Нарешті

прокурор звів очі і здивувався:

— Ви ще тут?

— Так я ж про...

— ...свого мужика?

— Еге ж,— кивнула Нюра.

— Хіба я незрозуміло пояснив? Ну, що ж, спробую інакше. Запам'ятайте і закарбуйте собі на носі,— він підвищив голос і став погрожувати пальцем,— у нас в Радянському Союзі ні за що нікого не саджають. І я як прокурор попереджую вас якнайсуворішим чином, ви такі балачки облиште. Так, так, і нічого прикриватися своєю вагітністю. Ми нікому — ні вагітним, ні всіляким іншим не дозволимо. Зрозуміло?

— Зрозуміло,— злякалася Нюра.

— Ну, ось і добре,— швидко пом'якшав прокурор.— В основному домовилися. А що стосується деталей, то їх можна й обговорити. Коли щодо вашого чоловіка були допущені окремі порушення закону, ми їх припинимо, а винних, якщо вони є, покараємо. Це я вам обіцяю як прокурор. Як прізвище вашого чоловіка?

— Чонкін,— сказала Нюра.— Чонкін Іван.

— Чонкін? — прокурор згадав, що колись підписував ордер на арешт саме Чонкіна, і потім чув, що саме Чонкін виявився отаманом якоїсь банди і що ця банда була розгромлена.— Чонкін, Чонкін,— бурмотів прокурор.— Отже, ви кажете, Чонкін? Одну хвилиночку,— він ввічливо посміхнувся.— Будьте ласкаві, почекайте мене в коридорі, я все виясню і тоді вам скажу.

Нюра вийшла в коридор і там пробула певний час. А прокурор Євпраксеїн тим часом комусь телефонував і розмовляв стоячи й пошепки, прикриваючи трубку долонею і позираючи на двері. Потім він вийшов у коридор, запросив Нюру до себе, сам сів за стіл, а вона лишилася стояти.

— Отже, ви кажете — Чонкін? — запитав прокурор.— А ваше як прізвище?

— Бєляшова,— неохоче мовила Нюра, розуміючи, що це запитання поставлено їй неспроста.

— Вірно,— сказав прокурор.— Бєляшова. Ви з цим Чон-кіним не одружені. Так? Так. Тобто, власне кажучи, ви до цього Чонкіна, якого, до речі, жде суворе покарання, ніякого стосунку не маєте.

— Та як же,— заперечила Нюра,— я ж вагітна.

— Тим паче,— впевнено сказав прокурор.— Навіщо ж вам пов'язувати свою долю і долю майбутньої дитини з цим злочинцем?

Тут він почав плести якісь нісенітниці і промовляти від імені такої собі множинної особи, якою або частиною якої він начебто був.

— Ми,— сказав він,— не маємо сумніву, що ви хороший працівник і справжня радянська людина і що ваш зв'язок з цим Чонкіним був цілком випадковим. Саме тому ми вас і не притягуємо до відповідальності. Але саме тому ви повинні від цього Чонкіна рішуче відмежуватися...

Далі пішла взагалі якась тарабарщина: важкі часи... складна міжнародна обстановка... протиборство двох світів... не можна сидіти між двома стільцями... необхідно визначитися, з якого боку барикад...

— І тому,— закінчив він свою думку,— для вас було б правильним не захищати вашого Чонкіна, а,навпаки, розірвати з ним найрішучішим чином. Було б доречно заявити навіть письмово, що я, така-то і така-то, увійшла в інтимний зв'язок з Чонкіним випадково і необачно, не знаючи його звірячої суті, про що шкодую. Га? Як ви вважаєте, можна так написати?

Прокурор глянув на Нюру і побачив її очі, повні сліз.

— Дядечку,— мовила Нюра, шморгаючи носом,— він же ж, Ванько, хороший.

— Хороший? — прокурор спохмурнів і одвів очі.— Цікаво, за що ж його заарештували, раз він хороший?

— Та ні за що ж,— сказала Нюра. "

— Ні за що? — сердито перепитав Євпраксеїн.— Ну, що ж, Бєляшова, ви, я бачу, не просто помиляєтесь. Ви затята у своїх помилках. Я бачу, для вас час, проведений з цим Чонкіним, не минув дарма. Я бачу, він добре встиг вас обробити.

Думаючи, що прокурор має на увазі її вагітність, Нюра кивнула і погодилася крізь сльози:

— Встиг.

10

Звичайно, зараз у Долгові вже мало хто пам'ятає прокурора Павла Трохимовича Євпраксеїна, хоча за тих часів важко було уявити, що його взагалі колись зможуть забути. Тоді слава його була міцною, гриміла на весь район, а інколи навіть виходила за межі. Всі знали й казали, чи, швидше, шепотіли, що прокурор Євпраксеїн — це звір. Що до нього потрапиш — живим не вийдеш. Що спуску нікому не дає, і ні сльозою його не проймеш, ні хабарем не підмажеш

І вигляд у нього був звірячий, і поводився він по-звірячому, і ніхто б тоді не повірив, що насправді був він людиною загалом доброю, але надто вже заляканою. І від того, що був заляканим, він до смерті боявся, що його доброту хтось розгадає, роздивиться і розкусить. І, щоб цього не трапилося, Павло Трохимович день у день приховував свою справжню сутність, і приховував настільки вміло, що деякі слабодухі

люди від одного лише прокурорського погляду мало не втрачали свідомість.

Звичайно, серед прокурорів зустрічалися різні люди. Розповсюджений між ними був тип і справді жорстокої істоти, якій однаково, людина чи муха. Але такий жорстокий, знаючи свою жорстокість і тому не ризикуючи бути викритим, міг якусь жертву і проґавити через забудькуватість, після пиятики або з корисливих міркувань.

А от Євпраксеїн, відчуваючи в собі схильність до чогось доброго, дуже боявся, що пронюхають і довідаються, і тому не пропускав нічого й нікого.

Та була в нього одна слабкість, поширена навіть серед прокурорів,— він любив випити. І коли випивав, розкривався.

Того дня, після розмови з Нюрою, він зайшов у чайну, з кимось там зустрівся, з кимось там випив і повертався додому пізно увечері. Пальто на ньому було розхристане, шарф стирчав з рукава, а шапку він забув у чайній.

Прокурор ішов непевним кроком, хилитався із боку в бік, зашпортувався, зупинявся і розмахував руками.

— Дурепа! — казав він уявній співбесідниці.— Подумаєш — я вагітна. Я, може, також вагітний. А коли вагітна, так що ж, на руках тебе носити? Вагі-і-ітна! Теж мені дивина, ха-ха, вагітна. Так тебе ж ніхто не саджає. З тобою по-хорошому. До тебе гуманізм проявляють. Відречися від нього — і все, і ніхто тебе не зачепить. Так ні ж бо. Дядечку, він хороший. А що в ньому хорошого? Та мені, коли б дозволили, я, може, ще кращим був би. Але не можу, тому що я хто? Я прокурор. Так, прокурор,— він змахнув рукою, і перед очима в нього майнула пістрява стрічка.— Змія! — здогадався Павло Трохимович.— Змія! — закричав він

не своїм голосом і з усієї сили кинувся бігти. Спіткнувся, упав, вдарився головою об дорогу. На щастя, в ту пору вулиці міста Долгова ще не мали твердого покриття. Зараз, щоправда, багато чого змінилося. А втім, твердого покриття немає, здається, й дотепер. Ну, а тоді, якби було покриття, то одним прокурором могло б стати менше. А прокурорів треба берегти. Ви скажете, а навіщо їх берегти, їх багато. Це, звичайно, так. Але все-таки шкода й прокурора.

Вдарившись головою, прокурор Євпраксеїн лежав ницьма на дорозі і не подавав ніяких чітких ознак життя.

Згодом, отямившись, він чув, як хтось підійшов, хтось нахилився над його розпластаним тілом. Прокурор застогнав.

— Ви живі? — співчутливо запитав незнайомий чоловічий голос.

— Не знаю,— Євпраксеїн намагався підкласти під себе руки, аби зіпертися, і знову побачив, що до нього повзе щось довге.

— Знову змія! — сказав він пригнічено, і голова його упала.

— Що ви, громадянине, яка змія? Це ж ваш шарф.

— Шарф? — прокурор розплющив одне око, посмикав рукою, і те довге також смикнулося.— Ти диви, шарф! А я думав — змія. А я змій не люблю. Я їх боюся. Ти думаєш, що я нічого не боюся? Ні, боюся. Тому що я жива істота, а все живе боїться.

З допомогою незнайомця він звівся на ноги й хилитався, не зважуючись рушити з місця.

— Спасибі, друже! — бурмотів він.— Спасибі! Не знаю навіть, чим тобі віддячити. Що для тебе зробити?

— Припалити не знайдеться? — запитав незнайомець і витяг з-за вуха цигарку.

— Зараз,— заквапився прокурор. Його переповнювала вдячність, і йому дійсно хотілося зробити щось хороше для цієї незнайомої, але, безумовно, доброї людини.— Одну хвилиночку.— Він поліз до лівої кишені, для цього йому довелося чомусь розвернутися на триста шістдесят градусів ліворуч. В лівій кишені сірників не виявилося. Тоді він поліз до правої кишені і знову зробив повний розворот довкола своєї осі праворуч. Знайшов у правій кишені пачку, відкрив і почав діставати сірники, розсипаючи їх по землі. Нарешті виловив одного сірника і, замахуючись ним, як шаблею, спробував чиркнути по пачці.

— Дайте, я сам,— запропонував незнайомець.

— Ні-ні,— сказав прокурор.— Я хочу проявити пова... пова... вагу.

Руки тремтіли, сірники ламалися. Нарешті один із них зашипів і спалахнув. Євпраксеїн підняв його до рівня свого обличчя. Незнайомець з цигаркою потягся до вогню, глянув на Євпраксеїна, здригнувся й відсахнувся.

— Ви прокурор? — запитав він схвильовано.

— Прокурор,— кивнув Євпраксеїн.

Легким подувом вітру задуло сірника. Прокурор дістав іншого, чиркнув і побачив, що незнайомець швидко віддаляється від нього.

— Та куди ж ти? — розгубився Павло Трохимовин.— На, припали! Чуєш, друже? Братику! Зупинися!

Він навіть пробіг кілька кроків за незнайомцем, але потім махнув рукою, зупинився і, сказавши "от дурень!", сплюнув.

Потім витягнув з рукава шарф, намотав його поверх коміра пальта і пішов далі, просторікуючи сам із собою:

— Теж мені, боягуз жалюгідний, прокурора злякався. І правильно робиш, що боїшся,— казав Павло Трохимович, звертаючись до телеграфного стовпа, що трапився йому на дорозі.— Правильно! Ти гадаєш, людина людині хто? Друг? Товариш? Братик? На, понюхай! Людина людині люпус ест! Людина людині — вовчище з ось такими іклами. Так, звичайно, я — прокурор. Я прокурор! — повторив він і побрів далі.— Я комуніст. Я солдат партії. Я не маю права на м'якотілість. Ось поб'ємо німців... Ось комунізм збудуємо, і тоді всім за потребою... Тоді будемо кожного по голівці... гладити. А зараз не час...— він зупинився, поміркував.— І вчора був не час.— Він ще поміркував і озирнувся.— І завтра буде не час.— І знову підвищив голос.— Але все одно! Я боєць! Я солдат!! Я кат!!! Я вбивця!!!! Я наволоч!!!! — вереснув він і вдарив себе кулаком у груди.

Азалія Митрофанівна, або просто Аза, дружина прокурора, сиділа перед дзеркалом і розтирала на вилицях крем. Було пізно. Діти, Оленка і Трохимко, давно полягали спати. Тарілка репродуктора ледь деренчала, передаючи легку музику. За дверима почулися кроки. Аза насторожилася. Двері розчинились, і на порозі в розстебнутому брудному пальті з'явився Павло Трохимович.

— Господи! Знову? — вжахнулася Аза.

— Знову,— кивнув Павло Трохимович.— А ти все цеє? — він потер під очима, ніби також розмащував крем.— Хочеш бути молодою? Не допоможе. Ні. Життя кого хочеш зморщить, навіть жінку прокурора.

— Пашо! — сказала вона докірливо.

— А що "Пашо?" Що "Пашо"! — він погладив пальцем її халат.— Халатик, бач, шовковий.

— Ну, Пашо, ти ж сам купив мені його до дня народження.

— Так, звичайно.— Крокуючи по кімнаті, він робив чудернацькі рухи руками.— Я купив. До дня народження. А за які гроші? А за віщо мені ці гроші платять? А гроші мені платять за те, що я людей...— він наблизив до неї побуряковіле обличчя і різко видихнув: —... убиваю.

— Пашо! — закричала вона.— Подумай, що ти верзеш?

— Ха-ха! — засміявся він.— Подумай. Давно подумав. А що вдієш? У мене сім'я, і всі ви жерти хочете.

— Пашо! — сказала вона з докором.— Ти ж дітей розбудиш.

— А, дітей! — він увірвався в дитячу і, відпихаючи повислу на руці дружину, заволав: — Ану, вставайте, паразити! Я хочу вам оголосити, що ваш батько — кат і вбивця!

Вони не спали. Семикласниця Оленка і п'ятикласник Трохим сиділи кожен на своєму ліжкові, натягнувши до підборіддя ковдри і тулячись до стіни.

— Оленко! Трохимку! — широко розкинувши руки, мати відгороджувала їх від батька.— Не слухайте татка. Татко п'яний.

— Так, я п'яний. І тому кажу правду.

Він вийшов у передпокій і на аркуші, видраному з Олен-чиного зошита, тримаючи ручку в кулаці, розбризкуючи чорнило, написав: "Я, прокурор Євпраксеїн П. Т., перебуваючи при здоровому глузді і тверезій (закреслено), зізнаюся у своїй співучасті і оголошую про свій вихід з. Я знаю, на що йду, але в мене більше немає сил, і мій вчинок продиктований моєю громадянською совістю і"

На цьому він скінчив і, не поставивши ні крапки, ні часу, ні дати, розписався. І щедрим жестом простягнув папірця дружині:

— На, віднеси!

— Кому?

— їм.

— Гаразд,— сказала вона покірно,— я віднесу. Ти роздягайся і відпочинь, а я однесу.

— Віднесеш? — він підхопився.— Посадити мене хочеш? — загримів, торжествуючи.— Дай сюди! — Він вирвав папірця й пошматував.— Я знаю, що ти така, що тільки й ждеш, як би позбутися. Ось до мене сьогодні приходила... проста російська жінка... навіть не розписана, а готова за ради нього... А ти-и!.. Під розстріл мене хочеш? Сволота! Не діждеш. Я сам...

І тут повторилося те, що траплялося не раз. Він зірвав зі стіни дубельтівку й закричав:

— Виходь!

— Пашо,— сказала вона сумно, наперед знаючи, що її слова не подіють.— Ти хоча б дітей посоромився.

Колись діти кидалися до батька, хапали його за ноги і кричали "таточку". Тепер вони сиділи в своїй кімнаті і злякано стежили за подіями через відчинені двері.

— Виходь!—квапив прокурор.

— Зажди, я хоч чоботи надіну. '

— Авжеж, ще чоботи бруднити. І так славна будеш. Босу, покірну, в самому халаті, надітому на голе тіло,

він вивів її до нужника. Було зимно, але світло, місяць уповні виринув з-за хмар і байдуже освітлював місце майбутньої страти.

— Іменем Російської Радянської Федеративної...— урочисто виголосив прокурор, зводячи рушницю.

Раніше, коли траплялося таке, вибігали сусіди. Тепер же не було нікого. Лиш одне вікно розчинилося, і жіночий голос запитав:

— Що там таке?

А інший, також жіночий, відповів:

— Прокурор знову Азалію на розстріл вивів.

Вікно одразу зачинили. Прокурор мимоволі озирнувся на сторонні звуки, а коли повернувся знову, Азалії поблизу нужника вже не було. Тут і місяць закотився, стало зовсім темно.

' — Азо! — гукнув прокурор у темряву.— Виходь! Не перешкоджай виконанню вироку.

Азалія не відгукувалась. Павло Трохимович обігнув нужника, зазирнув в обидві його половини, втелющився в купу, накладену перед входом, вилаявся і з рушницею напереваги пішов додому: Але вдома двері виявилися замкненими зсередини. Прокурор гамселив у двері кулаками й ногами, кричав: "Азо! Відчини! Іменем закону! Я більше не

буду!" — та, не діждавшись ніякої відповіді, ліг спати на постілку біля дверей.

Вранці він, як завше, повзав перед дружиною на колінах, хапав її за ноги, благав простити і обіцяв викинути рушницю на смітник або продати.

Затим, почасти прощений, напившись міцного чаю, подався на роботу і виконував свої обов'язки твердо, як належить.

11

Нюра йшла та й ішла довгими коридорами установ, які злилися для неї в один безконечний коридор з брудною підлогою, вичовганими лавами. На тих лавах у несміливих, очікувальних позах сиділи прохачі, себто люди, котрі ще чогось бажали від цього життя, шукачі правди, борці за справедливість, кляузники, принижені й ображені в подертих куфайках, в лахмітті, в личаках, у чунях, в калошах на голих ногах, а то й зовсім босі, діди й баби, жінки з дітками, молодий хлопчина на милицях, літній матрос з перебинтованою головою, дід в суконному пальті, по якому табунами бродили бліді воші, рахітичний малюк, що жував хліб у брудному полотняному вузлику.

Блідий неголений чоловік з гарячковим блиском в очах розповідав Нюрі, як слідчий відбивав йому нирки, пояснюючи свої дії ідеологічною війною і складністю міжнародної обстановки.

— Перед самою війною,— казав цей чоловік,— мене звільнили, але я тепер ні на що не здатен.

Він показував Нюрі свою довгу заяву, в якій пропонував внести статус інваліда ідеологічної війни, а йому особисто дати першу групу з правом безкоштовного проїзду в громадському транспорті.

Була тітка, що загубила картки. Вона ходила по інстанціях, казала, що в неї троє дітей, що вони помруть з голоду. їй відповідали: "Тут не богадільня. Про дітей треба було думати раніше. У нас немає спеціальних фондів для роззяв".

Один вельми непрезентабельного вигляду громадянин став на шлях боротьби геть через дрібниці. Якось йому знадобилося перекрити дах, і він звернувся до директора радгоспу з проханням виписати йому скількись там соломи. Директор відмовив на тій підставі, що прохач недостатньо активно проявляв себе в громадському житті, тобто не відвідував самодіяльність, не випускав стінгазету, не ходив на збори, а коли й ходив, то не ліз на трибуну і пасивно брав участь у загальних оплесках.

Замість того, щоб просто вкрасти цю солому (як робили одні) або дати директорові трояка (як робили інші), соломо-прохач вирішив діяти законним чином, писав скарги усім, включаючи Калініна. Відповіді поверталися до тих, на кого він скаржився, двічі (один раз в дирекції радгоспу, один раз у міліції) його було бито, три місяці його лікували в божевільні, однак остаточно, мабуть, не вилікували.

Всі люди, котрих стрічала Нюра в цьому безконечному коридорі перед безконечною шеренгою дверей, сиділи тут іноді цілодобово, як на вокзалі. Час від часу викликалося прізвище когось із тих, хто сидів, і він, заздалегідь стягнувши шапку і кланяючись, входив у довгождані двері, щоб через хвилину вилетіти звідтіля з каламутним поглядом, а то й з вигуком, наче з кабінету зубного лікаря.

За тими дверима сиділи поважні особи. Всі вони працювали без наркозу. Вони кожного відвідувача сприймали, як гідру, котра конче бажає щось вхопити у нашої робітничо-селянської держави. Самі не виробляючи нічого, окрім непотрібних паперів, вони докоряли кожному, хто входив, ніби саме він і живе на шиї у держави, ніби й так отримав занадто багато, а тепер ще прийшов по зайвину.

В цьому безконечному коридорі, осяяному постійним присмерковим світлом, завше вогкому и холодному, наче тут не бувало зміни дня і ночі і пір року, текло розмірене, аж мовби потойбічне життя.

Нюра йшла з кабінету в кабінет, з кабінету в кабінет. Часом вона забувала, чого прагне добитися, головною її метою вже було спершу потрапити до кабінету, а потрапивши, залишити його. Обличчя начальників, котрі приймали її, злилися для неї в одне обличчя з надутими щоками і байдужим поглядом. Це об'єднане Обличчя підхопило ідею прокурора Євпраксеїна і почало розвивати її далі. І в одному кабінеті Обличчя сказало, що не просто треба засудити поведінку Чонкіна, не просто відмежуватися, а зробити це публічно, десь на зборах. А в іншому кабінеті сказали, що ще краще не на зборах, а у пресі. А в третьому кабінеті сказали, що ще краще навіть і на зборах, і в пресі. Пропонувалося їй засудити і свою власну поведінку за політичну короткозорість і відсутність пильності. Чим далі, тим більше вимагали від неї, не пропонуючи нічого натомість.

Але, обливаючися слізьми, впадаючи у відчай, Нюра йшла все далі й далі і, потрапивши якось до редакції газети "Більшовицькі темпи", постукала у двері, де висіла табличка "Відповідальний редактор т. Єрмолкін Б. Є."

Борис Євгенович Єрмолкін був певною мірою дивовижною людиною. Це був старий газетний вовк, як він сам себе з гордістю називав. Але не з тих вовків, котрі, висолопивши язика, ганяються за свіжими новинами. Ні, якраз новин він завжди панічно уникав. І якщо в місті чи в районі траплялося щось варте уваги, себто дійсно якась новина, Єрмолкін робив усе, щоб саме вона аж ніяк не потрапила на сторінки його газети. Траплялося, читаючи десь, що навіть якась буржуазна газета не змогла приховати чогось, Єрмолкін лише руками розводив. Та що це в буржуазній газеті за редактор такий, коли чогось приховати не може?

Нічим не примітний з виду чоловік, мав Єрмолкін непереборну пристрасть — будь-яку статтю чи замітку виправити від початку до

кінця так, щоб читати її було зовсім неможливо. З ранку до пізнього вечора, не помічаючи ні дощу, мі сонця, ні часу, ні зміни пір року, не знаючи радощів кохання чи випивки, забувши про власну сім'ю, сидів він у своєму кабінеті за читанням верстки. Йому приносили оці вологі сірі аркуші, шорсткі від вдавленого в них шрифту з кривими рядками. Ці аркуші і ь руки взяти було гидко, а він впивався у них, як наркоман, тремтячи від нетерпіння, розкладав на столі, і розпочиналося священнодійство.

Націливши на верстку гострого свого олівця, Єрмолкін пильно вдивлявся в надруковані слова і яструбом кидався, коли траплялося серед них хоча 6 одне живе. Всі звичайні слова здавалися йому недостойними нашої незвичайної епохи, і він одразу ж виправляв слово "будинок" на "споруду" або "будівлю", "червоноармієць" на "червоний воїн". Не було у нього в газеті ні селян, ні коней, ні верблюдів, а були трудівники полів, кінське поголів'я і кораблі пустелі. Люди, згадані в газеті, не говорили, а заявляли, не запитували, а звертали своє запитання. Німецьких льотчиків Єрмолкін називав фашистськими стерв'ятниками, радянських льотчиків — сталінськими соколами, а небо — повітряним басейном чи п'ятим океаном. Особливе місце займало в його словнику слово "золото". Золотом називалося все, що можливо. Вугілля і нафта — чорне золото. Бавовна — біле золото. Газ — блакитне золото. Розповідають, якось до нього потрапила замітка про старателів, добувачів золота, він повернув її відповідальному секретареві з запитанням, яке саме золото мається на увазі. Той відповів: звичайне. Так потім і було написало втазеті: добувачі золота звичайного.

Дивлячись на Єрмолкіна важко було повірити, що народила його звичайна жінка, і що співала йому російською мовою колискові пісні, і що слухав він своїми вухами вуличні голоси, і що читав він хоч коли-небудь Пушкіна, Гоголя чи Толстого. Дивлячись на Єрмолкіна, здавалося, що народила його друкарська машина, і загортала замість пелюшок в оці самі гранки й верстки, і, як у цей сірий папір, на-завжи вдрукувалися у його свідомість і в кожну його клітину неспоживні й мертві слова.

Ось до такої дивовижної людини й потрапила якось Нюра. Постукавши у двері й почувши "увійдіть", застала вона в кабінеті самого редактора, засохлого на своїй роботі, й іншого, дебелого, але жвавого і різкого в рухах. Цей другий був такий собі Костянтин Ципін, котрий називав себе фенологом. Цей фенолог бігав з кутка в куток по кабінету й заламував руки.

— Борисе Євгеновичу,— волав він до редактора.— Я вас дуже прошу, не правте мою замітку, адже вона така маленька.

— Ач, чого захотів,— відповів редактор, помішуючи ложечкою вихололий у склянці чай,— як же не правити, коли ви пишете: "Прийшла пора бабиного літа". У нас, в нашому суспільстві, бабів немає. У нас жінки, трудівниці, вони стоять біля верстатів, вони кермують тракторами і комбайнами, вони замінили своїх чоловіків, котрі пішли на фронт, а ви їх образливо обзиваєте бабами.

— Я не їх, а літо називаю бабиним, так у народі кажуть.

— Коли всі слова, що в народі кажуть, та в газету...— редактор похитав облисілою своєю головою.

— Але ж не писати жіноче літо,— сказав фенолог.

— Саме жіноче.

— А може, дамське?

— Ні, дамське нам не підходить. А жіноче — саме враз.

— Борисе Євгеновичу,— заволав фенолог,— ви мене вбиваєте. Запитайте будь-кого, хоча б оцю відвідувачку... Дівчино,— звернувся він до Нюри,— ось ви, я бачу, з народу. У вас такий час, коли осінь і коли тепло, коли сонечко світить, як зоветься?

— Хто як хоче, так і зове,— сказала Нюра ухильно. їй не хотілося йти проти редактора.

— Ось бачите,^— пожвавішав редактор.— А в нас газета. Ми не можемо називати, хто як хоче. Ви в якій справі? — доброзичливо запитав він у Нюри.

— Та я за мужика свого, за Чонкіна.

Почувши це прізвище, редактор відсунув убік склянку з чаєм, випростався і задерев'янілими вустами сказав:

— Слухаю вас.

Фенолог Ципін враз зник, наче його й не було.

— Слухаю вас,— повторив редактор.

— Та я ось про те, що як же мені бути,— мовила Нюра, наближаючись до столу.— Чонкін — то мій мужик, а прокурор каже, відмовлятися треба.

— Ну, раз прокурор каже, значить, так і треба зробити,— ствердив Єрмолкін.

— Як же ж? — сказала Нюра, похитуючи головою.— Я ж вагітна.

— Вагітна? — здивувався Єрмолкін.— Це міняє справу. Почекайте, я мушу подумати.

іЗін обхопив голову руками, заплющив очі, і схоже було, що дійсно заглибився в роздуми. Нюра дивилась на нього з цікавістю, до якої домішувався і переляк, і повага. Так, обхопивши голову руками,

Єрмолкін просидів, може, декілька секунд, але Нюрі здалося, що рахунок ішов на хвилини. Єрмолкін раптом труснув головою і, наче повертаючись до тями, довго дивився на Нюру. Дістав з шухляди чистий аркуш паперу, підсунув Нюрі і мовив тихо:

— Ось тут внизу розпишіться.

— Навіщо? — поцікавилась Нюра.

— Ми тут напишемо замітку од вашого імені, потрібен ваш підпис.

— Яку ще замітку? — насторожилася Нюра.

— Ми напишемо, що ви, як майбутня мати, од себе й од імені вашої дитини рішуче відмежовуєтесь від так званого Чонкіна і запевняєте, що майбутнього сина свого чи дочку виховаєте справжнім патріотом, вірним ідеалам партії Леніна — Сталіна.

— Он воно що,— зів'яла Нюра.— Скрізь одне й те ж.

— А що вам не подобається? — щиро запитав Єрмолкін.— Це ж усе робиться задля вашого блага. Невже вам хочеться, аби ваша майбутня дитина носила прізвище злочинця, все життя носила на собі цю незмивну пляму?

— Гаразд, піду,— сказала Нюра, підводячись.

— Ну, як знаєте. Люди для вас стараються, хочуть зробити, як краще, а ви... Ви знаєте, може, вам ваша впертість здається правильною, може, ви навіть хочете видаватися в очах людей такою собі героїнею, але я вважаю, що поведінка ваша продиктована боягузтвом і тільки ним. Коли б ви дійсно були щирою, ви б сказали: "Так, я помилилась". Ви б відреклися од цього Чонкіна і затаврували його навіки ганьбою. Я розумію, таке рішення важко прийняти, але, якщо ви

справжня радянська жінка, ви мусите вибрати, хто вам дорожчий — Чонкін чи радянська влада.

Нюра дивилася на нього повними сліз очима. Вона не розуміла, чому обов'язково вибирати, чому в крайньому разі не можна сумістити те й інше.

— Так,— помовчавши, сумно сказав Єрмолкін.— Ви, я бачу, й справді впираєтесь. Мені це, чесно кажучи, не зовсім зрозуміло. Можливо, у мене, з вашої точки зору, дещо застарілі погляди, але я до всього ставлюся інакше,— він підвівся з-за столу і — руки в кишені — пройшовся по кімнаті.— Ось у мене є син,— продовжував він на більш нервовій ноті.— Він маленький. Йому всього лише три з половиною роки. Я його дуже люблю. Але якщо партія накаже

мені зарізати його, я не питатиму ва що... Я...— він поглянув на Нюру, і погляд його наче осклянів.— Я...

— Мамо! — не своїм голосом закричала Нюра і кинулася геть із кабінету. Майже до самого Красного вона бігла не озираючись. Майже до самого Красного їй здавалося, що за нею з ножем у зубах женеться редактор Єрмолкін.

12

Чомусь зустріч з Нюрою подіяла на Єрмолкіна дивовижним чином. Можливо, тому, що він згадав про сина. Такий білявий з великим лобом хлопчик, схожий на маленького Володю Ульянова. Отже ж, усі люди якось піклуються про свою сім'ю, одне про одного дбають, а він усе про роботу, все про роботу, сидить тут день і ніч, пожовк од тютюнового диму, а коли був останнього разу вдома,— напружився, згадати не може. Ні,досить, сказав він собі самому, час подумати і про сім'ю. Сьогодні він вирішив піти з роботи раніше звичайного, тобто не просто раніше на годину чи дві, а піти після закінчення робочого дня, як усі

прості службовці. Врешті-решт, сформулював він свою думку, я людина і маю право на відпочинок та особисте життя.

Все ж перед виходом він ще раз проглянув відбиток газети, який йому принесли для остаточної перевірки.

Розпочав, як звичайно, з передовиці. В передовиці його завжди цікавили не тема, не зміст, не, скажімо, стиль викладу, його цікавило тільки, щоб слово "Сталін" згадувалося не менше дванадцяти разів. Про що б там мова не велась, чи про моральне обличчя радянської людини, чи про заготівлю кормів, або про розведення риб у штучних водоймах, але слово це повинно було згадуватися дванадцять разів, можна тринадцять, можна чотирнадцять, та ні в якому разі не одинадцять. Чому він взяв мінімальним саме це число, а не якесь інше, просто зі стелі чи чуття підказало, сказати важко, але було саме так. Хоча й не існувало стосовно цього ніяких спущених згори інструкцій, ніяких особливих розпоряджень, та не лише Єрмолкін, а, мабуть, кожен редактор, чи то у місцевій газеті, чи то найцентраль-нішій, вдень і вночі сліпав над сірим, як брудна скатертина, газетним аркушем, вишукував загостреним олівчиком це саме слово і ворушив губами, підраховуючи.

Ні, звичайно, за час роботи в пресі Єрмолкіну довелося зустрічати всіляких людей. Траплялися і відчайдушні зірвиголови, котрі чи то по молодості, чи то за відсутністю журналістського нюху гарячкували, доходячи до кощунства, а чому, мовляв, саме дванадцять, а не вісім чи навіть не сім? У таких випадках Єрмолкін лише похитував головою і сумно усміхався: ех, мовляв, молоде-зелене, високо злетиш, низько сядеш. Деякі й сідали, і вельми низько, і не за те, можливо, що вживали якесь із слів рідше, ніж належало, а тому, що, засумнівавшись в одному правилі, людина неодмінно поширює свої сумніви далі, потім важко бува зупинитися.

Отже, Єрмолкін розпочав з передовиці. Сьогоднішня передовиця була надіслана згори, правити її Єрмолкін не міг, не рахуючи, звичайно, граматичних помилок. Все ж, водячи по рядках олівцем, він підрахував,

і, на його не те що подив, а, ліпше сказати, задоволення, потрібне слово повторялося саме дванадцять разів, певне, творець згори у своїй літературній роботі дотримувався того самого правила, що й Єрмолкін. Стаття закликала народ у важкий для нього час з особливою увагою і навіть душевним хвилюванням, і навіть ще з якимись глибшими переживаннями прислухатися до вказівок вождя і сприймати їх як керівництво на всі випадки життя. "Вказівки товариша Сталіна,— мовилося в статті,— для всіх радянських людей стали мірилом мудрості і глибокого осягнення об'єктивних законів розвитку суспільства". Ця фраза чимось затримала увагу Єрмолкіна, він ще раз ковзнув по ній неуважним поглядом, став читати далі, але відчув, що нічого не тямить.

— Стомився,— вголос подумав Єрмолкін і провів рукою по обличчю.— Так, стомився.

Повільними рухами він стягнув з себе вичовгані нарукавники, поклав їх до шухляди стола і, перш ніж вийти з редакції, зазирнув до відповідального секретаря Лівшиця.

— Ось що... е... Вільгельме Леопольдовичу,— сказав він, злегка позіхаючи.— Я передовицю прочитав, а решту вже, будь ласка, ви. Тільки уважніше, гаразд? А я додому піду.

— Додому? — здивувався Лівшиць.

— А що, рано? — запитав Борис Євгенович.

— Та ні, не рано, а...— Лівшиць спочатку й сам не збагнув, чому він здивувався, але згодом подумав і зрозумів, що ніколи не бачив, як Єрмолкін іде додому.— Гаразд,— сказав він.— Ідіть, Борисе Євгеновичу, і не турбуйтеся, все буде добре.

— Ну, глядіть,— попередив Єрмолкін,— я залишаю вас замість себе і сподіваюся, що все буде як слід. Я гадаю, що ваша... е... слабкість зараз не...

— Що ви! Що ви! — перебив Лівшиць.— Ви ж знаєте, я кинув остаточно. Вже цілий місяць і краплі не вживав.

— Ну, ну, я вам вірю,— з цими словами Борис Євгенович залишив свій кабінет. Звістка про те, що він іде додому, блискавично облетіла редакцію. Сам Борис Євгенович цього не помітив, але коли він ішов коридором, усі двері редакції одчинилися і співробітники проводжали його довгими ошелешеними поглядами.

Опинившись на вулиці, Борис Євгенович пройшов декілька кроків у невідомому для себе напрямку і враз зупинився. І став розгублено вертіти головою. Він добре знав лише дві адреси: в райком і в друкарню, а ось дорогу до власного дому забув. "Де ж я живу?"— болісно пригадував він і навіть обхопив руками свою невелику голову та наморщив лоба, але зримих результатів такі зусилля не дали.

У пам'яті, вщерть забитій казенними словосполученнями, тьмяно поставали дерев'яний місток через якусь канаву, відрізок якогось тину, блакитна лавка, і це все. "Запрацювався до краю",— пояснив Єрмолкін свій стан собі самому і вирішив запитати дорогу в когось із перехожих.

— Громадяночко,— звернувся він до першої стрічної жінки з двома корзинами,— ви не скажете, як мені пройти...— він не договорив і тупо витріщився на жінку.

— Куди? — запитала жінка.

— Одну хвилиночку,— заквапився Єрмолкін. Він дістав з кишені свого паспорта і став шукати в ньому адресу, за якою був прописаний і якої абсолютно не пам'ятав.— Та ось.— Він прочитав уголос назву

вулиці, вказану у відповідній графі, і жінка, хоча й була здивована, охоче і з багатьма подробицями, навіть зайвими, пояснила, як іти і де куди повертати.

Єрмолкін пішов, як йому було вказано, і незабаром був би вдома, та дорогою, біля перехрестя двох вулиць, побачив людей, котрі, збившися в юрму, крутилися на невеличкому п'ятачку, пересуваючись, міняючись місцями і щось вигукуючи, наче шукали один одного. Це був так званий хитрий ринок, знайомий йому ще з часів юності. Єрмолкін здивувався. Він гадав, що ці хитрі ринки назавжди одійшли в минуле, у всякому разі, в своїй газеті він давно про них нічого не читав. На сторінках його газети життя малювалося цілковито іншим. Це було життя суспільства веселих і червонощоких людей, котрі тільки й думають про те, як зібрати небувалі врожаї, зварити більше сталі й чавуну, підкорити тайгу, і співають при цьому радісні пісні про своє казково щасливе життя.

Люди, яких побачив Єрмолкін зараз, надто вже одірвалися від зображуваної в газетах прекрасної дійсності. Вони не були червонощокими і не співали веселих пісень. Худі, скалічені, обдерті, з голодним і злодійським блиском в очах, вони торгували чим трапиться: тютюном, хлібом, кругами макухи, собаками, котами, старими спрднями, іржавими цвяхами, курми, пшоняною кашею в дерев'яних мисках і всілякими дурницями. Щось схоже на цікавість ворухнулося в прокислій душі Єрмолкіна, він увійшов до кола цих людей, збурених жадобою наживи, і його завертіло у вирі.

Однорукий дядько в підперезаній мотузкою куфайці стояв над розв'язаним мішком з махоркою і на все горло вигукував:

— Тютюнець-кріпачок, посмалив — і на бочок!

— Самогон-первачок! — вторив йому інший дядько з великим чайником у руці, очевидно, сам він нічого нового придумати не міг.

Хвацька молодиця у ватяних штанях торгувала двома шматками мила, чорного, як дьоготь:

— Налітай, дешевинка, розхапали,не беруть!

Міська стара жінка з гордовитим обличчям тримала на розчепірених руках лисицю з кістяними ґудзиками замість очей і нічого не кричала. Лисиця була вишмуляна, побита міллю, як і сама стара.

Молодик у темних окулярах сидів, підібгавши під себе ноги, в пилюці і тримав на грудях плакат: ПОДАЙТЕ СЛІПОМУ ОТ УРОЖДЄНІЯ І ГЛУХОМУ ДЛЯ УКРАШЕНІЯ НЕЩАСНОЙ ЖИЗНІ ХТО СКІЛЬКО МОЖЕ

— Трах-бах-тарарах, приїхав чорт на волах, на зеленім вінику з самої Америки...

Інвалід на коліщатах і в тільняшці та безкозирці розкидав на брудному вафельному рушнику три карти — два тузи пікових та один бубновий.

— Кручу-верчу, за це гроші плачу. Руб покладеш — два візьмеш, два покладеш — хріна візьмеш. Помітив — виграв, не помітив — програв. Засікай очима, отримуй грошима. Хто помітить очима—той у лоб отрима. Трах-бах-тарарах... Ну що, батю,— звернувся він до Єрмолкіна,— що очі вирячив? Спробуй щастя.

— Ні, ні,— сказав Єрмолкін і одійшов.

В однієї тітки він купив два півники-льодяники, в іншої — глиняного свищика також у вигляді півника для дитини.

Він уже збирався покинути хитрий ринок, коли це його увагу привернув старий єврей у довгому плащі й заношеному танкістському шоломі. Старий сидів на дерев'яній лавиці поруч з кліткою, з якої

визирали дві чорні морські свинки. Тут же в землю була увіткнута палиця з прибитим до неї шматком дикту, на якому хімічним олівцем виведені каракулі:

УЧЕНІ МОРСЬКІ КАБАНЧИКИ ЗА 1 КАРБОВАНЕЦЬ ПЕРЕДБАЧАЮТЬ ДОЛЮ

— А ви самі,— наблизився Борис Євгенович до старого,— вірите в ці дурниці?

— Я не знаю,— стенув плечима старий,— я не ворожбит, я — швець. Коли в мене є трохи шкіри, я шию взуття не згірш, аніж мій син Зіновій вставляє зуби. Коли у мене немає шкіри, я заробляю на прожиток чимось іншим.

— Як же ви можете ворожити, коли самі не вірите?

— Хто вам сказав, що я не вірю? Я сказав, що я не знаю, але моя жінка Циля вважає, що ці кабанчики дуже розумні, бо вони таки приносять нам трошки грошей.

Звісно, ні в яку ворожбу, ні в які передбачування Єрмолкін нітрішки не вірив, але це коштувало так недорого...

Всіх трьох півників, і льодяників, і глиняного, він поклав до кишені, а з кишені витяг зім'ятого карбованця і, повагав-шисьліростяг його старому.

— Ану, ану, подивимось,— сказав він,— на що ваші свині здатні.

Старий, нічого не відповівши, взяв карбованця, зняв з колін ящичок з квитками, складеними у вигляді пакетиків для порошку, і всунув до клітки. Одна із свинок стрепенулася, забігала довкола ящичка, почала щось винюхувати, позиркуючи на Єрмолкіна, ніби намагаючись

визначити, що б то йому таке вибрати гірше, потім рішуче засунула носа в ящичок, і ось уже один квиток забілів у її дрібних зубах.

Старий вихопив квитка і простяг Єрмолкіну. Єрмолкін, скептично усміхаючись, розгорнув його і прочитав:

"Недовіряйте іншим те, що ви повинні були зробити самі, і не беріться за те, що можуть зробити інші. Чужа помилка може призвести до непоправних наслідків. Стережіться коней".

— Я ж казав: дурниці,— мовив Єрмолкін, простягаючи старому записку.— Ну, що це може означати?

Старий крізь окуляри глипнув на записку, але до рук не взяв.

— Я не знаю,— сказав він.— Може, це нічого не значить, а можливо, щось таки й значить.

— Цілковита дурниця,— впевнено проказав Єрмолкін.— Ну, я розумію, перша частина ще може мати хоча б якийсь смисл, тому що її можна застосувати до багатьох випадків. Але причому тут коні?

— Я не знаю,— повторив старий смиренно.

— Але ви це самі писали?

— Не сам.

— А хто ж?

Старий поглянув на Єрмолкіна, потім ще вище — на небо, наче прикинувши, чи не приписати складання квитків вищим силам, але передумав і зізнався, зітхнувши:

— Невістка моя писала, жінка Зіновія. Вона має хороший почерк і трохи краще за мене знає вашої мови.

Така проста відповідь чомусь збентежила Єрмолкіна. Можливо, він усе ж сподівався, що квитки складалися в якихось потойбічних інстанціях. Він більше не сперечався, тільки сказав старому, що його варто б відвести Куди Слід і перевірити документи.

— Я б не радив вам цього робити,— печально заперечив старий.— Один такий, як ви, симпатичний, перевіряв мої документи, але вже його таки нема.

Старий поводився нахабно, та Єрмолкін вирішив не зв'язуватись, тільки промимрив "шарлатанство" і, шкодуючи за витраченим даремно карбованцем, став вибиратися з натовпу. Але вибратись виявилося непросто.

Худий неголений дядько в довгій до п'ят шинелі дихнув на Єрмолкіна перегаром:

— Батьку, дурку хочеш?

— Дурку? — здивувався Єрмолкін.— Яку дурку?

— Та ось,— дядько одвернув полу шинелі, і Єрмолкін побачив протитанкову рушницю з укороченим дулом.

— Ви збожеволіли,— сказав Єрмолкін і пішов далі. Але, доки він проштовхувався, йому ще запропонували купити орден Червоного Прапора, фальшивий паспорт і довідку про тяжке поранення.

"Що ж це таке?—думав Єрмолкін.— І де я перебуваю?"

— Дядечку, га, дядечку,— Борис Євгенович озирнувся. Дівиця з яскраво нафарбованими вустами тримала його за рукав: — Дядечку, ходімо в сарайчик.

— В сарайчик? — перепитав Єрмолкін, підозрюючи, що за цим приховується щось жахливе.— А, власне, для чого?

— А для того,— усміхнулася дівиця.

— Для того?

— Еге ж,— кивнула вона.— Я недорого візьму, всього півсотеньки.

— Ви що це таке говорите? — зашипів Єрмолкін, озираючись і наче шукаючи підтримки в оточуючих.

— А що говорю? — образилася дівиця.— Що говорю? Он за склянку махорки сотню беруть.

— Ач ти,— втрутився в розмову продавець махорки.— Зрівняла теж. Склянкою махорки сто разів насмалишся, а ти за один раз ген скільки дереш.

— Ти його, дядечку, не слухай,— відмахнулася дівиця.— Він дурень. Він різниці не розуміє. Ходімо, дядечку, не бійся, я чиста.

— Та як ви смієте? — багровіючи, підвищив голос Єрмолкін.— Як ви смієте пропонувати мені таке паскудство? Я комуніст! — додав він і вдарив себе кулаком у запалі груди.

Важко сказати збоку, на що Єрмолкін розраховував. Може, розраховував на те, що, почувши, що він комуніст, весь хитрий ринок збіжиться до нього, аби потиснути йому правицю чи змастити голову

єлеєм, може, захочуть брати з нього приклад, наслідувати його в усіх починаннях.

— А-а, комуніст,— скривилася дівиця.— Сказав би, що не стоїть, а то — комуніст, комуніст. Давити таких комуністів треба! — закричала вона раптом верескливо.

— А...— сказав Єрмолкін і знову почав озиратися.— Та як же це?

Він думав, що хоча в присутніх тут людей і переважають приватновласницькі інстинкти, але вони дадуть рішучу відсіч цій ворожій вилазці, та ніхто на подію не звернув ані найменшої уваги, лише однорукий поглянув на Бориса Євгеновича співчутливо:

— Ходи, ходи, а то ще справді задавлять,— сказав він майже доброзичливо і тут же, забувши про Єрмолкіна, закричав: — Тютюнець-кріпачок!..

Не знаходячи ні в кому іншому ніякої підтримки, Єрмолкін весь якось згорбився, зіщулився і став продиратися крізь натовп, а дівиця плюнула йому в спину і, зовсім не боячись ніякої відповідальності, прокричала:

— Комуніст засраний!

Зачувши такі слова, Єрмолкін навіть пригнувся. Йому здавалося, що зараз спалахне блискавка, вдарить грім чи хоча б пролунає міліцейський свисток. Але не сталося ні того, ні іншого, ні ще чогось.

13

Вибравшись із натовпу, Єрмолкін одразу наддав ходи. Дівиця відстала. Але у вухах йому все ще звучав її верескливий голос. Комуніст заср... Ні, він навіть подумки не міг додати до цього, по суті священного, слова такого непідходящого і блюзнірського епітета. Який жах, думав

Єрмолкін. Звідкіля взялися ці люди? І куди дивиться влада? А цей старий з його дурнуватим провіщенням? Стережіться коней... Яка нісенітниця!

Розмірковуючи так, він не помітив по дорозі ні дерев'яного містка, ні тину, ні блакитної лавки, але все ж якимось чином опинився перед своїм будинком і одразу впізнав його. "Як же я його знайшов? — здивувався Єрмолкін і сам собі відповів: — Так, напевне, кінь знаходить дорогу додому. Йде, ні про що не думаючи, і ноги самі доводять його до місця. Тьху! — з серцем сплюнув Єрмолкін.— Далися мені ці коні!.."

Увійшовши в дім, він побачив за столом, накритим квітчастою скатертиною, немолоду, виснажену жінку в темному ситцевому платті. Відставивши убік чашку з чаєм, жінка дивилася на пришельця здивовано й розгублено. Жінка ця схожа була на дружину Єрмолкіна, але виглядала значно старшою, ніж він уявляв. Він навіть подумав, що це, можливо, зовсім і не дружина, а теща приїхала з Сибіру, але жінка кинулася до Єрмолкіна, скрикнула: "Борисе!" (він пригадав, що саме вона, його дружина, завжди вимовляла його ім'я з наголосом на першому складі) і повисла на шиї, чого тещі, як правило, не роблять. Притулившись до його грудей обличчям, вона плакала і белькотіла щось незрозуміле, але він втямив, що вона докоряє йому за надто довгу відсутність.

— Ну-ну,— заспокоював він, поплескуючи її по кістлявій спині,— ти ж знаєш, у мене останнім часом було багато роботи.

— Останнім часом,— схлипувала вона,—останнім часом. За цей час я могла померти.

— Ну навіщо ж так.— М'яко відсторонивши дружину, він зазирнув до сусідньої кімнати, котра була, наскільки він пам'ятав, дитячою. Але нічого дитячого, тобто ні ліжечка, ні іграшок, ні самої дитини, не вгледів. Борис Євгенович повернувся до дружини.

— А де ж наш...— намагаючись пригадати ім'я сина, він пожував губами,— а де ж наш... карапуз?

Дружина витерла сльози коміром плаття, поглянула на Бориса Євгеновича довгим запитливим поглядом і раптом, здогадавшись про щось, запитала:

— А як ти думаєш, скільки років нашому карапузу?

— Три з половиною,— сказав Єрмолкін, але тут же й засумнівався.— Хіба ні?

— Нашого карапуза,— повільно мовила дружина,— вчора...— вона судомно сковтнула,— взяли на фронт...— І знову заплакала.

— Нісенітниця якась,— пробурмотів Єрмолкін.— Таких маленьких в армію...

Він хотів сказати, що таких маленьких в армію не беруть, але спохопився, почав рахувати і вирахував, що син його народився в рік смерті Леніна, тому й отримав ім'я Ленж, що означало Ленін Живий (вдома його ласкаво звали Лен-жиком). Отже, зараз Ленжикові... Єрмолкін відняв від сорока одного двадцять чотири... Сімнадцять... Так, сімнадцять років.

Та як же це трапилося? Єрмолкін машинально засунув руку до кишені й намацав щось липке. Він це липке витяг. Два куплених ним на ринку півники-льодяники злиплися з глиняним півником. Єрмолкін жбурнув їх до грубки. Але звідкіля він узяв, що Ленжикові три з половиною? Саме стільки було йому, коли вони приїхали в Долгов і коли Борис Євгенович зайняв пост відповідального редактора "Більшовицьких темпів". Тоді він був і редактором, і коректором, і складачем. А потім організація друкарні, робота з сількорами, колективізація та інші цікаві події. І треба було пильнувати, щоб не

припуститися політичної помилки. Єрмолкін все більше й більше часу проводив у редакції, сидів за столом, палив дешеві цигарки, пив чай вприкуску і водив своїм доскіпливим олівчиком по шорстких рядках, перетворюючи верблюдів у кораблів пустелі, а ліси в лісові масиви чи в зелене золото. Попервах він іноді приходив додому пізно вночі або навіть вдосвіта з блудливим виглядом, наче від коханки, і йшов пізно, коли дружина була вже на роботі, а син в дитячому садку. Але відвідини його ставали все символічнішими, все частіше ночував він просто в кабінеті, скорчившись на незручному шкіряному дивані, аби вранці, квапливо промивши очі, знову засісти за звичне своє заняття, яке поступово з обов'язків перетворилося в непогамовну пристрасть. Тепер здавалося: одірви його од цього шорсткого паперу, од цих нерівно, наче криві зуби, складених літер, він затужив би, як тужать за коханою жінкою та за Вітчизною або ще за чимось таким же високим, і вмер би від цієї безконечної туги. Звичайно, коли б його запитати, він сказав би, і, напевне, щиро, що служить Батьківщині, Сталіну чи партії, але насправді служив він цій своїй дрібній пристрасті калічити і спотворювати слова до невпізнання, а також вишукувати і передбачати можливі політичні помилки.

Зараз в душі Єрмолкіна щось перевернулося, і він, можливо, вперше стривожився: на що витрачено чотирнадцять літ єдиного і неповторного його життя на цій землі? Ні, сказав він самому собі, так далі тривати не може, робота роботою, служіння високим ідеалам також справа хороша, але ж треба хоча б трішки часу залишити й для себе.

— Ось що, мила...— звернувся він до дружини.

— Мене звати Катя,— сказала вона.

— Так, звичайно, я пам'ятаю,— злукавив Єрмолкін.— Ось що, мила Катю, я вважаю, що нам треба змінити спосіб життя. Я надто запрацювався. Давай сьогодні ж щось придумаємо.

— Що придумаємо? — запитала Катя.

— Ну, як люди взагалі проводять вільний час?

— Як? Ну, наприклад, в кіно ходять,— сказала вона з готовністю.

— В кіно? — пожвавішав Єрмолкін.— Гаразд. Ходімо в кіно.

В Будинку культури залізничників було жарко. Сиділо багато військових і евакуйованих. Показували кращий фільм всіх часів і народів "Броненосець "Потемкин". Стрічка була стара, шипіла і рвалася. Показували одним апаратом, після кожної частини вмикали світло. Після третьої частини з'явилися контролерші і почали перевіряти квитки. Після четвертої частини Єрмолкін заснув — далася взнаки багатолітня втома. Час від часу він прокидався і витріщав очі на екран, на якому когось жбурляли за борт. Засинав і знову прокидався, і знову когось жбурляли за борт.

Потім, уже вдома у ліжку, він знову засинав, і прокидався, і слухав безконечну розповідь дружини, як вона жила всі ці роки, як ростила Ленжика, як у нього прорізалися перші зубки, як він хворів на кір та скарлатину, як пішов до першого класу і приніс перші оцінки, як вступив у піонери і в комсомол. І, знову засинаючи, Єрмолкін думав, як добре, що він у себе вдома і лежить не сам-один, а з дружиною, і не на голому дивані, а на пуховій перині, на хрусткому від крохмалю простирадлі. І він вдячно думав про дружину, що вона його за ці роки не покинула, і вдячно думав про себе, що він вчасно отямився і повернувся до неї.

Але довга звичка спати на казенному дивані не минула безслідно, і вранці Єрмолкін, розплющивши очі, довго не міг зрозуміти, де перебуває і хто лежить поруч із ним. Потім усе згадав і посміхнувся.

Згодом він встав, одягнув смугасту піжаму (з вечора приготовлена дружиною, вона висіла на бильці стільця), взув капці, пішов до поштової

скриньки і витяг з неї всі газети, які передплачував, у тому числі й свої рідні "Більшовицькі темпи".

Власне кажучи, він розпочав свій день, як звичайно, як розпочинав його усі чотирнадцять літ своєї журналістської діяльності. Але принципова різниця полягала в тому, що сьогодні він узяв читати свою газету не як редактор, а як звичайна благополучна людина, котра має звичай зранку, перш ніж братися за виконання своїх повсякденних обов'язків, у спокійній домашній обстановці за склянкою чаю ковзнути по рядках неуважним поглядом і відзначити, що у світі відбуваються такі й такі події.

Отже, він почав ковзати поглядом по рядках і розпочав з передовиці. Але недовго йому вдалося зображувати з себе звичайного читача. Поступово над читачем взяв гору редактор. Далася взнаки багаторічна звичка, і, одірвавшись од чаю, він почав ложечкою водити по рядках, автоматично відзначаючи, скільки разів трапиться слово "Сталін", чи вірно розставлені коми та крапки, чи тим шрифтом набрано статтю і взагалі, чи все гаразд, і раптом...

Ій-Богу, не хочеться далі писати, рука не піднімається і перо випадає з рук.

"Вказівки товариша Сталіна,— прочитав Єрмолкін,— для всього народу нашого стали мерином мудрості і глибокого осягнення об'єктивних законів розвитку". Єрмолкін нічого не втямив і знову прочитав. Знову не втямив. Слово "мерином" чимось йому не сподобалось. Він відкинув ложечку, взяв олівець і, поставивши на берегах газети спеціальні значки, що означали вставку, замінив це слово "тягловою одиницею кінського поголів'я". Прочитав усю фразу в новій редакції: "Вказівки товариша Сталіна для всіх радянських людей стали тягловою одиницею кінського поголів'я мудрості і глибокого осягнення об'єктивних законів розвитку суспільства". В новому вигляді фраза зрозумілі-шою не стала.

Відновив "мерином", ще раз прочитав і...

Катя прасувала на кухні чоловікові білу сорочку, коли почула нелюдський крик. Вбігши до кімнати, вона побачила чоловіка в неприродній позі. Повільно сповзаючи на підлогу, він смикав ногами, бився головою об спинку стільця і, вирячивши очі, репетував так, наче два десятки скорпіонів уп'ялися в нього з усіх боків.

— Борисе! — вигукнула Катя, кидаючись до чоловіка і термосячи його за плечі.— Що з тобою?

Борис волав, продовжуючи сповзати. Вона схопила його попідруки і тягла до себе, намагаючись втримати на стільці. При всій зовнішній миршавості він виявився дуже важким. Нарешті їй вдалося надати його тілу стану нестійкої рівноваги.

— Ти посидь,— сказала вона, притискуючи його плечі до спинки стільця,— я зараз.

Вона принесла кварту води. Борис Євгенович жадібно вхопив кварту і, цокаючи об неї зубами, розпліскуючи воду на груди, зробив кілька судомних ковтків і наче трохи заспокоївся: відкинув голову на спинку стільця, буцім готувався до того, що його голитимуть, відкрив рота й закотив очі.

— Борисе!—лагідно сказала Катя.— Скажи мені, що з тобою?

— Там,— не міняючи пози, Єрмолкін зігнутим пальцем вказав на газету,— там... Прочитай сама... те, що підкреслено.

— "Вказівки товариша Сталіна,— прочитала Катя,— для всіх радянських людей..."

Єрмолкін слухав, прикривши очі, наче від яскравого світла. Він напружено чекав цього злощасного слова, сподіваючись, що Катя прочитає його так, як воно мало звучати насправді.

—"... стали мерином мудрості і глибокого..."

— Досить! — Єрмолкін схопився і з невластивою для нього енергією заметався по кімнаті.

Вона стежила за ним розгублено.

— Ти ж сам просив...

— Я нічого не просив! — продовжуючи бігати, він заткнув пальцями вуха.— Я нічого не хочу навіть слухати.

Вона знову взяла газету, прочитала не лише підкреслені, але й кілька рядків до і після. Вона читала повільно, ворушачи губами. Він підбіг до неї і вирвав газету.

— Борисе! — вигукнула вона.— Я не розумію, чим ти так схвильований?

Він зупинився наче вкопаний.

— Як не розумієш? — повернувся до грубки.— Вона не розуміє! — Повернувся знову до дружини і запитав по складах: — Що-ти-не-ро-зу-мі-єш? Ти бачиш, що тут написано? Це ж цілковита нісенітниця. Вказівки стали морином. Мерином, мерином, мерином...

Він пожбурив на підлогу газету і схопився за голову.

Катя дивилася на нього зі співчуттям і розгублено. Вона дійсно не розуміла. Роблячи скидку на вади свого жіночого розуму, вона гадала, що фраза, котра зняла таку бурю в душі її чоловіка, не більша нісенітниця, ніж все решта.

— Але, Борисе,— сказала вона м'яко,— мені здається...

— Тобі здається! — заволав він.— їй здається! Що тобі здається?

— Мені здається,— сказала вона тихо, намагаючись не збурювати його гніву,— можливо, це не така вже й дурниця. Ти пам'ятаєш, у фізиці одиниця потужності вимірюється кінською силою. А мудрість товариша Сталіна, можливо, вимірюється...

— Мерином? — підказав Єрмолкін.

— Еге ж,— кивнула вона з посмішкою.— Ну, може, не одним, а двома, трьома.

— Ха-ха-ха! — голосно розсміявся Єрмолкін. Він сміявся істерично й нестримно, так само, як щойно плакав. І раптом зупинився й вирячив очі.

— Дурепа! — сказав він тихо. Вона відсахнулася, наче від удару.

— Як?

— Дурепа! Дурноверха! В твоїх курячих мізках сто меринів глупоти.

— Борисе,— мовила вона докірливо,— я ждала тебе стільки років.

— І даремно,— заверещав він.— Все через тебе, через твого доходжалого синочка.

— Борисе!

— Що "Борисе?" Один раз за всі роки дозволив собі, і ось... Ні, треба щось діяти.

Він скинув з себе піжаму, пожбуривши в різні боки верхню й нижню її половини. Одягнув свій звичайний костюм. І, обізвавши ще раз дружину дурепою, проклинаючи себе за те, що піддався слабкості й вирішив провідати сім'ю, кинувся геть із дому.

В єдиному на все місто газетному кіоску "Більшовицькі темпи" були вже розпродані. Про всяк випадок Єрмолкін зазирнув на пошту і там дізнався, що передплатникам розіслано всі примірники, а один, як завше, одіслано до Москви, в бібліотеку імені Леніна.

14

Що було далі, різні люди розповідають по-різному.

Згідно з однією версією, Єрмолкін вдався до відчайдушної і по-своєму безприкладної спроби вилучити й знищити весь тираж із злощасним "мерином". З цією метою він начебто обійшов усіх передплатників, котрі проживали в межах міста Долгова, і об'їхав усіх, що проживали за межами. Він відвідав також районну бібліотеку, кабінет партійної освіти, всі червоні кутки колгоспів, радгоспів, підприємств місцевої промисловості. Деякі примірники він викупив (іноді за великі гроші. В одному випадку називають навіть суму в сто карбованців), деякі випросив задарма, а деякі вкрав. В результаті йому вдалося зібрати весь тираж, крім одного примірника, якраз того, що був відправлений у бібліотеку імені Леніна. Після цього Єрмолкіна, кажуть, стали мучити кошмари. Він уявляв собі, що там, у бібліотеці, цей номер негайно прочитають і одразу дадуть знати Куди Слід, а Звідтіля (в Москві все близько) може дійти й до самого Сталіна. І кажуть, що Єрмолкіну начебто щоночі снився один і той самий сон: Сталіну

приносять газету з "мерином", підкресленим червоним олівцем. Сталін читає написане, Сталін палить люльку, Сталін спокійно запитує:

— Хто вчинив це шкідництво, цю ідеологічну диверсію?

І хтось із найближчих співробітників вказує Сталіну на останню сторінку газети, де зазначено "ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР Б. ЄРМОЛКІН".

Тоді товариш Сталін дає короте розпорядження, яке швидко спускається по інстанціях, досягає місцевих органів, вночі з воріт виїжджає критий автомобіль під назвою "чорний ворон"; зупиняється перед входом до редакції, і ось уже ковані чоботи гупають коридором.

— А-а-а! — кричав уві сні Єрмолкін і прокидався од власного ж крику в холодному поту.

За іншою версією, Єрмолкін не дібрав двох примірників: крім відправленого в бібліотеку імені Леніна, ще й того, який виписувала місцева Установа, і ініціатива надсилання "чорного ворона" виходила не од Сталіна, а від самої цієї Установи, тобто не згори, а знизу.

Згідно з версією номер три, Єрмолкіну не вдалося зібрати жодного примірника, весь тираж негайно пішов у діло — на самокрутки, на розпал, на обгортку оселедців (які саме тоді видавалися по картках замість м'яса) і за своїм головним призначенням, для чого, власне кажучи, люди їх і передплачують. Згідно з цією версією, "мерина" читачі просто-напросто не помітили, тому що газету "Більшовицькі темпи" в Долгові не читав ніхто ніколи.

Четверта версія стверджує, що всі читали, всі помітили "мерина", але, як і дружина Єрмолкіна, вирішили, що тепер так і належить. І тільки два Мислителі три дні вперто сперечалися, намагаючись

зрозуміти, що б це означало, і будували з цього приводу найфантастичніші здогади.

Отже, версії різні. Але всі вони закінчуються нічними кошмарами Єрмолкіна, приїздом "чорного ворона" і придушеним криком: "А-а-а!.."

Достеменно відомо, що з часом Єрмолкін заспокоївся. І, можливо, навіть вирішив, що все минеться. І саме в цей час трапилася йому надіслана в газету замітка анонімного автора.

"ЧИ МОЖЕ МЕРИН СТАТИ ЛЮДИНОЮ?"

На поставлене питання автор відповідав ствердно. Він наводив уже відомі читачеві докази про безприкладну працьовитість коня. "А що в нього немає пальців,— застерігав він можливі заперечення,— так це свідчить тільки про те, що він не може, звісно, стріляти з гвинтівки чи грати на музичних інструментах, але на здатності його до абстрактного мислення цей недолік позначитись не може". На цьому автор не зупинився. Він пішов далі. Він ставив питання гостріше: в яку людину може перетворитися працьовитий кінь — в нашу чи не нашу? І стверджував, що коли кінь працює в умовах нашої системи, то і в людину він перетвориться, безсумнівно, нашу.

Автор завершував свою замітку побоюванням, що його сміливі з наукової точки зору думки можуть бути невірно тлумачені консерваторами і бюрократами, і писав, що саме тому він поки що не може відкрити свого імені широкому читацькому загалу.

Прочитавши цю замітку, Єрмолкін вкрай розлютився. Він тупотів ногами і вимагав відповіді на запитання, хто насмілився підсунути йому це паскудство. Виявилось, що паскудство підсунув усе той же Лівшиць, котрий саме виринув із запою. Єрмолкін викликав до себе Лівшиця, накричав на нього і погрожував не лише звільнити, але й віддати до суду за прогули й запізнення. Потім, однак, притих, поміркував і

вирішив, що замітка ця не просто маячня якогось невідомого графомана, а натяк на те, що йому не треба дожидатися, коли за ним, як за паном, приїдуть на "чорному вороні" і візьмуть під білі рученьки, а піти самому і в усьому зізнатися.

15

Ну, а тепер перейдемо до лейтенанта Філіппова. Він ніяк не може позбутися Чонкіна. Він усе приготував як слід, оформив належним чином і відправив до військового трибуналу справу Чонкіна. І став ждати, коли ж цього триклятого Чонкіна заберуть. А його не беруть. І ось лейтенант телефонує до цього самого військового трибуналу. Йому пощастило.

— Полковник Добренький слухає,— одізвалося в трубці.

Лейтенант страшенно радий. Саме полковник Добренький, якого ніколи немає на місці, йому потрібен. А немає полковника на місці тому, що він голова виїзної трійки трибуналу і завжди перебуває у відрядженнях. Лейтенант стисло викладає суть питання. Справа Чонкіна судочинством завершена і передана в розпорядження військового трибуналу. Так чи не можна забрати туди й самого Чонкіна? Тому що, перебуваючи в тюрмі, він ухиляється від заслуженої покари і, більше того, негативно впливає на місцевий контингент ув'язнених.

— Все зрозумів і роз'яснюю,— деренчить трубка,— ми цього вашого Чонкіна в даний момент до себе взяти не можемо, місць немає. Гарнізонна гауптвахта — по зав'язку. Крім того, є вказівка: дезертирів, самострільників, панікерів та іншу дрібноту судити показово на місцях, що матиме велике виховне значення для всього місцевого населення. Пойняв, лейтенанте?

— Зрозумів,— відповідає лейтенант Філіппов.— А чекати вас коли?

— А чекати нас не треба. Таких Чонкіних по області вагон і маленький візок, а трійка у нас одна. Коли черга дійде, тоді й приїдемо.

Лейтенант кладе трубку і думає: ну, гаразд, ну й нехай. Врешті-решт не я чекатиму, а Чонкін. А в мене і без Чонкіна справ досить. Он чоловік якийсь стоїть, йому теж від мене чогось треба. А що це, власне, за чоловік і як він тут опинився?

Лейтенант отямився, здригнувся, поглянув на чоловіка, що стояв у позі прохача біля дверей.

— Ви з якого питання? — запитав лейтенант.

— Ви мене?— запитав чоловік і ткнув себе пальцем у груди.

— Ну, а кого ж? Тут, здається, крім нас двох, нікого немає.

— Так, так,— печально погодився чоловік і наблизився до лейтенанта.— Я розумію, що вам усе відомо. Але прошу врахувати, що я сам прийшов повинитися.

— Про що це ви?— запитав лейтенант стомлено.

— Я стосовно мерина...

— Мерина?— лейтенант присунув до себе настільний календар і записав слово "Мерин" з великої літери, гадаючи, що це прізвище.

— Ім'я, по батькові? — запитав він.

— Борис Євгенович.

— Так,— кивнув лейтенант, записуючи.— І що ж він вчинив?

— Хто?

— Ну, цей ваш...— лейтенант перевірив запис.— Мерин Борис Євгенович.

— Ви мене не так зрозуміли. Борис Євгенович — це я,— і він знову ткнув себе пальцем у груди, наче пояснював глухонімому.

— Зрозуміло,— сказав лейтенант,— і що ж вам потрібно, громадянине Мерин?

— Даруйте,— посміхнувся прохач,— ви знову мене не так зрозуміли. Мерин — це всього лише друкарська помилка. Жахлива, недоладна, на диво безглузда помилка. Мусило бути "мірилом", але складач взяв із каси не ті літери. Жахлива помилка. Трагічне непорозуміння. І, ви знаєте, я завжди слідкував за всім особисто, але того дня якраз прийшла дружина оцього Чонкіна... І в результаті така помилка...— Єрмолкін вхопився за голову і заскреготів зубами.

Лейтенант спохмурнів. Зі всього сказаного відвідувачем він почув лише два слова: "Чонкін" і "помилка".

— Громадянине Мерин,— сказав він суворо.— Що це ви мелете? Я вам вперше і востаннє раджу зрозуміти і запам'ятати, що у нас помилок взагалі не буває.

— Запевняю, що ви помиляєтесь,— жваво заперечив Борис Євгенович,— я не мерин, я...

— Я, я, я,— перекривив його лейтенант,— я бачу, що ви не мерин, я бачу, що ви осел.

Єрмолкіна аж перекосило.

— Як? Що? Що ви сказали? Як ви смієте мене, старого партійця?.. Та коли б живий був Дзержинський... Він навіть з ідейними ворогами не дозволяв...

— Ага,— упіймав його на слові Філіппов,— отже, ви визнаєте себе ідейним ворогом?

— Що? — Єрмолкін зблід від несправедливої образи.— Я — ідейний ворог? Так, звичайно, я розумію, що вчинив помилку. Але я — комуніст. Я — член партії з тисяча дев'ятсот двадцять...— Він поворушив губами, але року не згадав.— Я розумію,— він розхвилювався і замахав руками, як крильми.— Ви не хочете взяти до уваги, що я прийшов повинитися. Але вам приховати цей факт аж ніяк не вдасться. Я не допущу...

— Не допустиш?— Філіппов, втративши терпець, послав Єрмолкіна до матері і навіть вказав, до якої саме.

— Сопляк!—заволав Єрмолкін, забувши, де перебуває.— Сам іди туди, куди мене посилаєш!

Він був нестерпним. Філіппов натис на кнопку, і на сцені з'явився сержант Клим Свинцов. Свинцов зробив кілька енергійних рухів, і Єрмолкін з одірваним коміром знову опинився на волі.

— Я цього так не залишу,— сказав він, потираючи забите коліно, і вирушив до обласного центру шукати справедливості, тобто вимагати, аби його посадили, але зафіксували, що він з'явився добровільно, а не приведений попід білі рученьки.

Тут дехто з читачів може запитати, а що ж у цей час, коли Єрмолкін справедливості добивався, чи виходила газета "Більшовицькі темпи"? А якщо виходила, то хто її підписував? Признатися, автор цим зовсім не цікавився і нічого певного з цього приводу сказати не може. Про Єрмолкіна ж відомо, що до обласного центру він потрапив, ночував на

вокзалі, а вранці наступного дня був першим відвідувачем Романа Гавриловича Лужина.

Важко собі уявити, як це в ньому співіснувало, але Єрмолкін, з одного боку, вірив у те, що органи наші складаються всуціль з кришталево чистих людей, трішки, можливо, таємничих, а з іншого,уявляв собі обласного начальника чимось схожим на вурдалака з вовчою пащею і величезними волохатими ручиськами. Замість цього він побачив за широким столом не людину, а голову. Голена голова з великими вухами лежала підборіддям на столі і дивилася на Єрмолкіна маленькими очима крізь рогові окуляри з товстими скельцями. Єрмолкін розгубився і зупинився посеред кабінету. Голова гойднулася набік, і раптом маленький чоловічок, ледь не карлик, у військовій формі з'явився з-за столу і на коротких ніжках, мов на коліщатах, швидко підкотився до Єрмолкіна.

— Борисе Євгеновичу! — вигукнув чоловічок і уп'явся в руку Єрмолкіна двома своїми.— Жахливо радий. Бачити. Вас. У себе,— сказав він, наче ставлячи після кожного слова крапку, і заклацав зубами, які в нього були великі, але зовсім не видавалися вовчими.

— Ви мене знаєте,— не здивувався, а відзначив Єрмолкін.

— Аякже, аякже,— мовив Л ужин.— Було б дивно. Коли б ні.— Він на весь рот посміхнувся і знову заклацав зубами.

— Отже, вам усе відомо?

— Так. Звичайно. Все. Абсолютно.

— Я так і думав,— похитав головою Єрмолкін.— Але прошу вас відзначити, що я сам прийшов повинитися.

— Так,— сказав Лужин.— Звичайно. Відзначимо. Все-непремінно. Де ваша заява?

— Заява? — розгубився Єрмолкін.— Я. Власне. Думав. Що. Усно.— Він не помітив, як враз перейняв лужинську манеру розмовляти.

— Шкода,— сказав Роман Гаврилович.— Ми. Любимо. Щоб усе. На папері. Тому. Я вас прошу.— Він ухопив Єрмолкіна за лікоть і повів до виходу.— Там. Дівчина. Секретар. Візьміть. У неї. Аркуш паперу і викладіть все коротко, але детально. Як сказав пролетарський великий. Людських душ інженер. Щоб словам було тісно, а думкам... Як?

— Просторо,— підказав Єрмолкін.

— Саме так,— засміявся і заклацав зубами Лужин.— Просторо щоб було. А потім заходьте. А поки що. Даруйте.

Справи. Жахливо зайнятий.— І, розчинивши перед Єр-молкіним важкі двері, зробив ручкою: — Прошу.

Приголомшений Єрмолкін вийшов у приймальню. Тут лице в лице він зіткнувся із сільською на вигляд жінкою і в ній одразу ж упізнав ту відвідувачку, після візиту якої у нього й почалися всі неприємності. "Он воно що! — вражено подумав Єрмолкін.— Значить, все було підлаштовано. Як тонко! І як хитро!"

— Здрастуйте,— посміхнувся їй Єрмолкін.— Ви мене пам'ятаєте?

— Пам'ятаю,— відповіла Нюра, насупившись.

Вона зрозуміла, що цей убивця маленьких дітей прийшов сюди не випадково. Очевидно, він уже попередив про її появу. Вона навіть позадкувала до дверей, але тут зі свого кабінету визирнув Лужин і, вгледівши Нюру, запитав:

— Ви до мене?

— До вас,— відповіла Нюра.

— Заходьте.

І Нюра услід за Лужиним зникла за дверима. Єрмолкін довго дивився на двері, потім, отямившись, підійшов до секретарки, грудастої жінки у формі з двома трикутниками в петлицях і зі значком "Ворошиловський стрілець". Єрмолкін попросив у неї паперу, сів до столу для відвідувачів у дальньому кутку, витяг з кишені самописку, потрусив нею, доки чорнило не бризнуло на підлогу, і так розпочав свою печальну сповідь:

"З великим трудовим піднесенням зустріли трудівники нашого району..."

Тут Єрмолкін зупинився. "Що я пишу? — подумав він.— З яким трудовим? Які трудівники? Що зустріли?"

За довгі роки служби в пресі всі свої статті, замітки, пе-редовиці і фейлетони розпочинав він цією фразою і ніколи не помилявся. І завжди ця фраза була доречною, від неї легко було переходити до розвитку головної думки, але в даному випадку... Старий газетний вовк, ворушачи товстими, як вареники, губами, дивився на вступне речення і поволі усвідомлював, що він, майстер писати що завгодно на будь-яку тему — про трудовий почин, про соцзмагання, про стрижку овець та ідеологічне протиборство,— абсолютно не знаходить ніяких слів для описання дійсної пригоди, свідком, чи учасником, або, точніше, винуватцем якої йому довелося бути.

Закресливши написане, Єрмолкін став обдумувати новий початок, коли в коридорі почувся тупіт чобіт, що наближав-

ся, і в приймальню увійшли троє чоловіків — двоє військових і між ними один цивільний в темно-синьому костюмі.

— Роман Гаврилович у себе?— запитав один з військових у секретарки.

— Він зайнятий,— сказала вона.

— Почекаємо.

Вони сіли на стільцях вздовж стіни — цивільний посередині, а військові по краях. Військові завмерли з непорушними обличчями, цивільний же, навпаки, виявляв до всього, що він тут бачив, жваву цікавість. Він з інтересом розглядав приймальню, секретарку і Єрмолкіна. Єрмолкін в свою чергу також нишком позирав на цивільноґо. Це був високий, середніх літ чоловік, з вигляду начальник. Тримався він так, наче хотів показати, що потрапив сюди випадково, через непорозуміння, яке ось-ось роз'ясниться, і ті, хто привів його сюди, будуть суворо покарані.

17

Слід сказати, що Єрмолкін і Нюра нагодились до підполковника Лужина в дуже невідповідний, а можливо, навпаки, саме в слушний час, — Лужину взагалі-то було не до них. Щойно з Центру надійшла депеша, смислу якої Лужин не міг зрозуміти навіть після розшифрування.

"Рамзай — мовилося в депеші,— посилаючись на відомості, отримані від німецького посла Отто, повідомляє з Токіо, що в районі Долгова почав активно діяти особистий агент адмірала Канаріса 2 за кличкою Курт, раніше законсервований 3. Судячи з непрямих доказів, має доступ до таємниць державної ваги. Точніших даних поки що немає.

1 Р а м з а й — судячи з уточнених даних, кличка відомого радянського розвідника Ріхарда Зорге.— Всі прим, автора.

2 К а н а р і с — шеф абверу (німецької військової розвідки).

3 Законсервований — очевидно, спеціальний термін. Важко уявити, що особистий агент адмірала Канаріса був законсервований в буквальному розумінні, тобто запакований у бляшану банку. А втім, деякі агенти, я чув, бувають вельми невибагливі.

4 Тов. Лаврентьєв — кличка Л. П. Берії.

Враховуючи стратегічне розташування Долгова і ту шкоду, якої може бути завдано в результаті розголошення важливої інформації, тов. Лаврентьєв4 наказав вжити всіх необхідних заходів і протягом семи днів виявити і знешкодити шпигуна. Відповідальність за виконання наказу покладено на вас особисто".

Лужин був ошелешений.

На підвідомчій йому території і раніше траплялися шпигуни, але всіх їх вигадував чи то сам Л ужин, чи то його підлеглі. Можна було припустити, що цього Курта вигадали там, у Центрі, але ж не запитаєш, вигадали вони його чи він справжній. Невтаємниченій людині може здатися: яка різниця? А різниця істотна. Тому що вигаданого Курта можна знайти за дві хвилини: хапай будь-кого, назови його Куртом і — в каталажку. А якщо він справжній... От зі справжнім працювати було важче. Досвіду бракувало.

Л ужин багато разів перечитував шифровку, вдумувався в кожне слово, але нічого зрозуміти не міг. Хто такий оцей Рамзай 1 і чому він повідомляє з Токіо? Як можна віддавати такі накази, не маючи навіть приблизних даних, що це за Курт? Ну, гаразд, припустимо, невідомі прізвище, місце проживання, місце роботи, але ж мають "бути бодай

якісь прикмети. Зріст, вік, колір волосся чи очей, до яких саме таємниць має доступ.

Як кожна людина на своєму місці, як підлеглі його самого, Лужин лаяв вище начальство, вважаючи, що там сидять дурні, бюрократи, самодури, котрі віддають накази, зовсім не рахуючись із можливістю їх практичного виконання. Однак зовні важко було здогадатися, що Лужин чимось заклопотаний. Нюру, у всякому разі, він зустрів так само привітно, як і Єрмолкіна. Він посадив її у м'яке крісло, а сам, чеберяючи ногами, заліз в інше. Сів, склав руки на грудях і посміхнувся:

— Готовий слухати вас із жахливим інтересом. Нюра, не сподіваючись на такий ласкавий прийом, розгубилася і сказала:

— Я вагітна.

— Що ви кажете?—Лужин сплеснув долонями.— Це ж треба! — Скотившись із крісла, він підбіг до Нюри і почав трясти її руку.— Вітаю! Від душі. Всієї. Як мовиться.— Повернувся у крісло.— І куди ж ви хочете її прилаштувати?

— Кого?— не зрозуміла Нюра.

— її.— Лужин показав на Нюрин живіт.— Дитину треба прилаштувати. А віддайте її нам, га? Ми з неї зробимо. Людину. Справжню. А втім, це я так.— Лужин заклацав зубами.— Жартую. Так.

1 Ім'я Ріхарда Зорге на той час було відоме вельми вузькому колу осіб, до яких Лужин, напевне, не входив.

Нюра знічено похнюпилась і посміхнулася.

Помовчали. Лужин запитав Нюру, чи може він чимось їй допомогти. Вона заплакала і стала пояснювати, що в неї чоловіка посадили, вона за

нього клопочеться, їй всюди відмовляють, як сторонній, а вона не стороння, тому що вона з ним жила. Лужин попросив розповісти все по порядку, і вона, побачивши, що йому це справді цікаво, почала розповідати. Як прилетіли обидва літаки, як Чонкін з'явився, як вони познайомилися, як стали жити разом. Розповіла, як він весь час рвався на фронт, а його не брали, як напали на нього якісь люди і він змушений був захищати свій пост. І ось тепер за те, що діяв він суворо за статутом, його ж і забрали, а її ганяють від одного начальника до іншого, а правди ніде не доб'єшся. Побачення не дозволили, передачі не беруть і скрізь кажуть: стороння.

Лужин слухав уважно. Іноді зіскакував із стільця й починав схвильовано бігати по кабінету, потім знову повертався на своє місце і знову слухав. А коли Нюра скінчила розповідати, він підійшов до неї, погладив її по голові і з почуттям сказав:

— Бідна жінка!

Нюра поглянула на Лужина, схилилась, уткнулася головою йому в плече і заридала. Багато їй останнім часом доводилося плакати, але так вона ще не ридала. Вона намагалася стримати себе, але не могла.

Лужин гладив її по голові і бурмотів:

— Нещасна! Скільки довелося пережити! Ну, нічого. Нічого. Нічого. Ну.

Потім вона заспокоїлась, а він знову забігав по кабінету, потирав руки і клацав зубами.

— Неподобство! — вигукував він і клацав зубами.— Скільки ще на світі людей бездушних. Бюрократи і формалісти. Скільки з ними не боремось, а вони... Ну, нічого. Ми...— Він підбіг до Нюри і тицьнув себе пальцем у груди.— Вам допоможемо. Так. Ми. Допоможемо.

Тут він забурмотів якісь слова, з котрих Нюра зрозуміла, що він, Лужин, докладе всіх зусиль і що, коли не вдасться повернути Чонкіна:

— Ми. Вам. Підберемо. Когось. Іншого. Ще кращого. Ми. Вам. Допоможемо. Але й ви. Нам. Допоможіть. Прошу. Дуже!—Лужин заплющив очі і приклав руку до грудей.

Нюра не зрозуміла, як і кого їй можуть підібрати замість Чонкіна, вона хотіла сказати, що нікого кращого їй не треба, що Чонкіна їй цілком достатньо. Та Л ужин своїм проханням про допомогу збив її з пуття, і вона сказала, що, звичайно, коли вона може...

— Можете,— перебив Лужин.— Ви в Красному живете?

— В Красному,— кивнула Нюра.

— Ну, як там? Як люди? Які настрої переважають? Нюра поглянула на нього запитально.

— Не зрозуміли?— посміхнувся Лужин.— Я, здається. Кажу. Зрозуміло цілком. Я питаюся: у вашому селі в людей який настрій? Сумний?

Нюрі запитання не сподобалось. Вона почала вигороджувати своїх односельчан, запевняючи, що настрій в усіх, навпаки, вельми хороший.

— Хороший? — зрадів Лужин і відскочив од Нюри.

— Хороший,— підтвердила Нюра.

— Жах, як цікаво! Війна йде. Люди гинуть. А в них хороший. Від чого ж? Може, ждуть? Німців? — він підморгнув Нюрі й посміхнувся.

— Ні! — Нюра злякалася, що сказала щось не те.— Німців не ждуть.

— А кого ждуть?

— Нікого не ждуть.

— А звідкіля ж настрій такий хороший?

Нюра вирішила одразу ж виправити свою помилку і сказала, що вона не зовсім вірно висловилася і що настрій у людей іноді буває хороший, але частіше зовсім кепський.

— Кепський?— перепитав Лужин.— Пригнічений? Не вірять в перемогу нашу?

— Вірять! Вірять! — мовила Нюра квапливо.

— Але настрій кепський?

— Він не кепський,— сказала Нюра і зрозуміла, що заплуталась.

— А який же? — запитав Лужин.

— Не знаю,— сказала Нюра.

— Ну от,— спохмурнів Лужин.— Бачите. Я до вас зі всією душею. Хотів допомогти. Я відверто. А ви не відверто. То хороший. То кепський. То не знаєте. Значить, допомогти нам не хочете?

— Чому ж? — мовила Нюра, насупившись.

— Чому, я не знаю. Я бачу, що не хочете. Нам, звичайно, і так усе відомо, але мені від вас почути хотілося. Чим люди живуть? Що

говорять? Дехто неправильно мислить. Хотілося б їх вчасно виявити, поправити і утримати. Вони потім. Самі. Дякуватимуть. Між іншим, що каже ваш голова?

— Наш голова? — перепитала Нюра.— Про що?

— Ну, взагалі.

— Взагалі?

— Взагалі.

— Матюкається,— сказала Нюра.

— Матюкається? — пожвавішав Лужин. І як саме? Ні, я не для того, щоб ви повторювали, я запитую: матюкається з акцентом політичним чи так просто?

— Просто так,— мовила Нюра.

— Хм! — її відповідями Лужин був явно невдоволений. Здавалося, він не тільки не вірив, але й не хотів вірити, що в селі Красному все так благополучно.

— Ну, що ж,— заклавши руки за спину, він пройшовся кабінетом.— Ви все-таки. Відверто зі мною не хочете. Ну, що ж. Милим силоміць. Не будеш. Як кажуть. Ми вам допомогти. А ви нам не хочете. Так. А між іншим, Курта випадково не знаєте,.га?

— Курки? — здивувалася Нюра.

— Еге ж, Курта.

— Та хто ж курки не знає? — Нюра стенула плечима.— Та як же це можна в селі без курки?

— Не можна? — швидко перепитав Лужин.— Так. Звичайно. В селі без Курта. Ніяк. Не можна. Неможливо.— Він присунув до себе настільний календар і взяв ручку.— Як прізвище?

— Бєляшова,— повідомила Нюра охоче.

— Бєля... Ні. Не це. Мені потрібно прізвище не ваше, а Курта. Що? — насупився Лужин.— І цього не хочете сказати?

Нюра поглянула на Лужина нерозуміюче. Губи її тремтіли, на очах знову з'явилися сльози.

— Не розумію,— сказала вона повільно.— Які ж можуть бути у курей прізвища?

— У курей? — перепитав Лужин.— Що? У курей? — Він раптом все зрозумів і, скочивши на підлогу, затупотів ногами: — Геть! Геть звідсіля!

Нюра також підвелася і відступала, озираючись.

— Геть! — кричав Лужин, штовхаючи її в спину.— Геть, мерзотнице!

— Так а Чонкін як же? — запитала вона, впираючись.

— Геть! — пихкотів Лужин, штовхаючи.— Геть! Я тобі покажу Чонкіна! Хочеш бути дружиною, будеш! Це ми можемо. Це ми влаштуємо. Всенепремінно.

Виштовхавши Нюру, він повернувся до столу, витер хустинкою піт і віддихався. Натис на кнопку дзвінка. Увійшла секретарка.

— Ось що,— сказав він ій,— справа оцього Чонкіна мене жахливо непокоїть. Чому цей дезертир вчинив опір такий затятий? Тут щось не так. І ще якийсь Курт. Зробіть запит Філіппову, чи не пов'язаний Чонкін з якимось Куртом. Пошліть шифровку на місце колишнього проживання Чонкіна. Хай зберуть дані. Хто такий? Чим займався до армії? Все. Хто хам ще до мене? Кличте!

18

Єрмолкін ще писав свої зізнання, коли з кабінету Лужина вискочила Нюра, вся червона і в сльозах.

Єрмолкін подумав, що зараз покличуть і його, і заквапився. Але пролунав дзвінок, секретарка, розправивши гімнастерку, увійшла до Лужина. Повернувшись, мовила одному з військових:

— Роман Гаврилович жде.

Військові зірвалися, підвели цивільного, і всі троє зникли за дверима кабінету.

Пробули вони там хвилини дві-три, раптом з-за дверей долинув нелюдський крик, і одразу ж двері розчинилися, і ті самі військові повели свого цивільного через приймальню, але був він зовсім не схожий на того самовпевненого чоловіка, який щойно переступав поріг лужинського кабінету. Він був уже без піджака, в спідній, розідраній на спині сорочці, він ішов, низько схиливши голову і мляво перебираючи напівзігнутими ногами, а військові тримали його попід руки, щоб не впав.

Потім з'явився Л ужин. Без посмішки, але збуджений, услід за відвідувачами вискочив у коридор, і звідти Єрмолкін почув його гучний голос:

— Ведіть його у підвал і там поговоріть. Спробуйте його переконати!

Л ужин повернувся, промчав до свого кабінету, але з порога озирнувся, уздрівши Єрмолкіна.

— Ну, як у вас? Все готово?

— Майже,— сказав Єрмолкін, переживаючи складні почуття.— Я зараз. Ще хвильку.

— Жахливо шкодую,— посміхнувся Лужин.— Але часу немає. Абсолютно. Давайте, що є.

Він побіг попереду Єрмолкіна до кабінету. Граційним рухом ноги відкинув геть темно-синій піджак, що валявся на підлозі, сів до свого столу, і голова його на повен рот посміхнулася Єрмолкіну.

— Прошу,— маленька правиця здійнялася над столом. Тремтячи зо страху, Єрмолкін простягнув написане.

— Так,— сказав Роман Гаврилович, піднісши папір до очей.— "З великим трудовим підйомом зустріли..." Це стаття?

— Ні,— зніяковів Єрмолкін.— Це мої зізнання.

— Оригінально,— заохотив Лужин.— Дуже навіть. Але якось так. Все ж. Наче здаля.

— Але ж я журналіст,— скромно посміхнувся Єрмолкін.

— А-а, так, так. Зрозуміло. Свій стиль. Дуже неповторний. Взагалі-то, інші в нас пишуть простіше. Деякі прямо так і починають: я, такий і сякий, зробив те-то й те-то. Але, звичайно. Це. Не журналісти. А втім.

Трапляються і... Ну, що ж,— сказав він, висуваючи шухляду стола і кладучи до неї твір Єрмолкіна.— Почитаємо. Із задоволенням. Величезним. Жахливу насолоду заздалегідь передбачаю.

Він зачинив шухляду і всміхнувся Єрмолкіну.

— А скажіть, будь ласка,— запитав Єрмолкін,— що мені за це буде?

— За що? — перепитав Лужин. Він поняття не мав, за що "за це".— Ну, взагалі міру покарання визначаємо не ми, а суд. Однак. Якщо. Мати на увазі. Закони часу воєнного...

— Але прошу врахувати, що я сам покаявся,— квапливо перебив Єрмолкін.

— А, справді,— схопився Лужин.— Ледь було не забув. Отже, так. Коли врахувати, що, з одного боку. Діють закони воєнного. А з іншого боку, той факт, що ви з'явилися самі, а не ми вас розшукували, то... врахуйте, я за суд вирішувати не беруся... це моя приватна думка... але я гадаю. Так років. Можливо, десять.

— Десять років! — з жахом вигукнув Єрмолкін.— Але ж я це вчинив ненароком!

— Саме це вас і рятує,— пояснив Лужин,— коли б ви вчинили це навмисне, ми б вас розстріляли.

У Єрмолкіна голова пішла обертом. Він осів. Він затулив обличчя руками. І так сидів дуже довго. Відірвав руки від обличчя і знову побачив перед собою доброзичливе лице Лужина.

— У вас ще є запитання? — запитав Лужин люб'язно.

— Ні, ні, у мене все.

— Так, а чого ж ви, власне, чекаєте?

— Та я жду... ну, коли мене... оце саме... поведуть,— знайшов потрібне слово Єрмолкін.

— А-а,— кивнув Лужин,— зрозуміло. Жахливо засмучений. Але поки що. Не можемо. Аж ніяк. Так що їдьте до себе. Працюйте. Пишіть про трудовий підйом. І ждіть. За нами не стане. Як тільки виникне потреба, так я за вами одразу когось підішлю. А поки що — всього доброго. А втім, одну хвилиночку. Вас випадково Куртом. Не звали ніколи? Ні?

— Мене? Куртом? — Єрмолкін пожував губами.— Ваш оцей... назвав мене мерином. А Куртом...

— Ні? — перепитав Лужин.

— Ні.

— Дуже шкода,— посміхнувся Лужин.— Дозвольте вашу перепустку. Я підпишу.

Кажуть, згодом в колі своїх друзів Лужин розповідав про нещасного редактора і страшенно сміявся. Кажуть, що він збирався на дозвіллі почитати написане Єрмолкіним, але то забував, то руки не доходили, а потім, при відступі наших військ, частину архіву було знищено, а разом з нею і рукопис Єрмолкіна. Жахливо шкода.

19

Лейтенанту Філіппову

Вельми терміново!

Цілком таємно, зі спецкур'єром

Рамзай, посилаючись на відомості, отримані від німецького посла Отто, повідомляє з Токіо, що в районі Долгова почав активно діяти особистий агент адмірала Канаріса за кличкою Курт, раніше законсервований. Судячи з непрямих доказів, має доступ до таємниць державної ваги. Точніших даних поки що немає.

Враховуючи стратегічне розташування Долгова і ту шкоду, якої може бути завдано в результаті розголошення важливої інформації, наказую вжити всіх необхідних заходів і в п'ятиденний термін виявити і знешкодити шпигуна. Відповідальність за виконання покладаю особисто на вас.

Вкрай здивований, що справа Чонкіна досі не завершена.

Лужин

20

Хлопчик, надісланий з контори, знайшов Гладишева на лавці перед хатою, де Кузьма Матвійович погожої днини перебував увесь вільний час "після того нещастя", як він сам висловлювався. Всі помічали, що після втрат, завданих йому ненажерливою Красавкою, Гладишев дуже змінився. Він став понурим, мовчазним, не вів з односельчанами бесід на наукові теми, і навіть на городі його, здається, з тієї самої пори ніхто жодного разу не бачив. Більше того, коли Афродіта, скориставшись нагодою, вирішила винести з хати горщики з добривами, він її діям ніяк не перешкоджав.

Зараз він сидів на лавці, дивився на безлюдний простір за річкою Тьопою, аж тут перед ним виникло хлоп'я без голови, голова була

схована од Гладишева його ж власним капелюхом. Гладишев підбив капелюха і впізнав у хлоп'яті старшого сина рахівника Волкова — Гринька.

— Дядю Кузю, тобі телефонограма,— сказав Гринько і простягнув селекціонеру смужечку жовтого паперу.

Гладишев здивувався, йому досі телефонограм не носили. Телефонограми носили членам бюро райкому, депутатам місцевих рад, іноді членам правління й активістам. Серце Гладишева честолюбно здригнулося. Але тексту прочитати він не зміг, літери були написані нерозбірливо й дрібно. Він побачив тільки своє прізвище і цифру "10".

— Пожди,— сказав він хлопчикові й пішов до хати, помахуючи принесеним папірцем.

Афродіта на столі розкачувала зеленою пляшкою тісто для локшини. Геракл сидів на підлозі посеред кімнати і тримав у роті великий палець правої ноги. Помахуючи папір-Гладишев обійшов Геракла і пройшов повз дружину, діваючись, що вона запитає, звідки папірець. Афродіта поглянула на нього, папірця побачила, але нічого не запитала. Гладишев знайшов цукорницю, витяг шматок рафінаду, поміркував, відколов половину і виніс надвір хлопчикові. Потім повернувся до хати по окуляри. В хаті було все так само, лише Геракл тепер смоктав ліву ногу. Гладишев знав, що окуляри мали бути на комині, але почав шукати їх на вікні, аби привернути до себе більше уваги.

— Кудись окуляри поділися,— сказав він з нарочитою досадою, мацаючи рукою по підвіконню.— Телефонограму прочитати треба, а окулярів нема.

Афродіта згорнула тісто в рулон і почала різати його на вузькі смужки.

— Телефонограму, кажу, чуєш, прислали,— повторив Гладишев голосніше, переходячи з награної досади до справжньої.— Щойно посильний прискакав.— І сам при цьому уявив не хлопчика Гринька, а хвацького вершника на змиленому жеребці.

Афродіта, вперта жінка, знову промовчала, ніяк не виявила свого захоплення з приводу такої неординарної події. І Гладишеву нічого не лишалося, як знайти окуляри в належному місці. Він сів до вікна, натягнув окуляри на носа, прочитав телефонограму і похолов. Його викликали не на бюро райкому, не на сесію райради, не на нараду передовиків виробництва, а зовсім в інше місце.

— —Ой-йо-йой! — заголосив Гладишев і схопився за голову.

Геракл так здивувався, що витягнув з рота ногу.

Нарешті дійшло й до Афродіти, що трапилося щось недобре. Вона припинила різати тісто і подивилася на чоловіка запитально. Він продовжував голосити.

— Ти чого? — запитала вона.

— І не кажи, Афродіто,— мотав головою Гладишев.— Пропав я, геть пропав.

— Та що ти голосиш? — сказала Афродіта скандальним верескливим голосом.— Ти скажи до пуття.

Гладишев перестав голосити, зняв окуляри і сказав тихо:

— Викликають мене, Афродіто.

— Куди? — не могла втямити Афродіта.

— Куди, куди,— розсердився Гладишев.— Сама знаєш куди. Я про мерина написав до газети. Видать, за цеє.

Афродіта кинула ножа на стіл і також заголосила. Спершу вона волала щось нерозбірливе, потім в її крикові почали вирізнятися окремі слова, а далі Гладишев зрозумів, що вона голосить за ним, як за покійником. Зляканий тим, що відбувалося, заплакав і Геракл. Афродіта підхопила його на руки і зайшлася ще голосніше.

— Та на кого ти нас покинеш, дитя мале нерозумне, сиротин оньку-кровиноньку, і вдову горопашну? Годувальнику ж наш, напувальнику, куди ж це ти од нас ідеш? Попідтинню підемо жебрати,Христа ради проситимем! А хто ж нам допоможе, кому ми тра?.. Ой-йо-йой!..

Гладишев був зворушений до сліз. Раніше Кузьма Матвійович гадав, що він для Афродіти ніщо, нуль без палички, а тут ба-а-ач, як побивається. Значить, любить, он як! І стало йому на душі так солодко, що надав він своєму обличчю виразу, наче й справді покійник, і вслухався в голосіння Афродіти, як в хорошу, хоча й смутну музику. А Афродіта волала далі, малюючи перед своїм слухачем картину безрадісного майбутнього свого і дитини:

— У двох, без батьківської помочі, будемо перебиватися з хліба на воду, будем з голоду помирати, в чистім полі будем мокнуть і мерзнути, не маючи даху над головою...

— Ой-йо-йой! — вереснув Гладишеь.— Та що ж ти таке плетеш? Я ж тобі хату залишаю гарну, теплу, торішнього літа перекриту. І що це ти мене до часу хорониш? Я ж ні в чому не винний, ще розберуться, побачать, що я своя людина, вважай, що з бідняків, до колгоспу вступив одним з найперших. Розберуться, чуєш, Афродіто, вірно кажу тобі, розберуться, одпустять.

— Ой-йой! — безнадійно побивалася Афродіта.— Відтіля не одпущають!

Закипіла в печі пшоняна каша, збігла, залила жар. З печі повалила пара вперeміш із димом.

— Ти, ніж чоловіка хоронити заживо, краще б за чавуном стежила! — заволав Гладишев і, схопивши рогача, поліз до печі.

Афродіта продовжувала ридати, приказуючи, дитячим басом вторував їй голий Геракл.

На гамір кулею вкотилася Нінка Курзова.

— Що це у вас?— запитала, зиркаючи по хаті запухлими очицями.— Ой батечку, Матвійович, живий! А я думаю, чого це Фроська твоя голосить, чи, бува, не віддав Богові душу? Ти ж недавно жалівся, що ноги на погоду викручує, і з виду блідий був. Мене ще Тайка питає, чого, мовляв, Фроська у себе голосить, а я кажу: не інакше, як Матвійович Богові душу віддав.

— Геть звідсіля! — гаркнув Гладишев і ринувся до Нінки з рогачем.— Ми ще побачимо, хто з нас віддав! — і скинув рогача над головою.

— Фулюган! — завищала Нінка і, руками оберігаючи живота, задом вибила двері.

А там за гладишевський паркан все село знову зазирало у цікавому мовчанні.

— Ну, що там? — підступило до Курзової жіноцтво.

— Ой бабоньки, і не питайте!—замахала Нінка руками.— Наш городник Фродіту свою вчить рогачем, і мені ледь не перепало, б'є просто навідліг.

— Ото дивина,— сказала Тайка Горшкова.— Я думала й справді помер, а то рогачем.

— Що ж, його жінка, то й повчить можна,— потвердила баба Дуня.

— Звісна річ, жінку хто ж не вчить,— одізвалася продавщиця Таїса.

Люди розходилися розчаровані.

Але наступного дня ще одна новина збурила село — пропав Гладишев. Виписали польовій бригаді крупи й капусти, Шикалов приїхав на склад отримувати, а комірника немає.

"Спить, мабуть",— вирішив Шикалов і повернув коня до двору Гладишева. А там Афродіта в сльозах. Вночі, каже, Кузьма Матвійович пішов, зник в невідомому ні для кого напрямку і записку лишив. Записку Афродіта показала Шикалову. "Так склалися обставини,— повідомляв у записці чоловік,— що йду назавжди не від тебе, а зі свого невдалого життя. Лихим не згадуй, а сина виховай так, щоб став він відданим більшовиком партії Леніна — Сталіна, подібно до Павла Корчагіна, Сергія Лазо та інших рівноцінних героїв. А коли піде по науковій части, то й мою справу, можливо, завершить, чого я не докінчив. З цим зостаюсь вірний вам, з привітом, ваш покійний законний чоловік Гладишев Кузьма".

Всім селом обшукали сусідній лісок, гадали, може, десь на гілляці повісився,— не знайшли. Шикалов на коні злітав до водяного млина (дванадцять кілометрів вниз по течії Тьо-пи), сподівалися, що тіло до греблі прибило, і це безрезультатно. Викликали з району уповноваженого, той приїхав не відразу* і з великою неохотою. Склав

акта і лаявся, що, мовляв, у воєнний час, коли люди десятками тисяч гинуть за Батьківщину, доводиться ще всілякими самогубцями займатися. Минуло ще кілька днів, і нові події заступили собою такий незначний факт, як смерть одного з рядових колгоспників.

21

Зникнення такого важливого свідка Філіппов сприйняв як дуже неприємну подію. Та все ж він виявив максимальну активність, викликаючи свідків одного за другим. Але ті поводилися дуже дивно. Зінаїда Волкова, отримавши повістку, вилізла на піч і ніби розумом стерялася. Чоловік Зі-наїди, побоюючись наслідків, зігнав її звідтіля рогачем, виволік надвір, а потім, немов козу, лозиною гнав усі сім кілометрів до самого міста.

— Ти не бійся,— переконував він її дорогою.— Вони також люди і поганого тобі не бажають. Зайвого не патякай, а що бачила — скажи.

— Нічого не бачила, нічого не чула, нічого не знаю.

Він здав її з рук в руки черговому, котрий вийшов на дзвінок. Той пропустив Зінаїду вперед, і вона пішла зигзагоподібним коридором, сліпо натикаючись на стіни.

Волков зостався чекати. Він сумнівався, що зможе дочекатися, та все ж залишився, не знаючи, як бути далі. Йому шкода було втрачати Зінаїду, тому що вона була здоровою

і приносила велику користь у господарстві. І в колгоспі працювала, і на своїй ділянці, і всіх п'ятеро дітей встигала попорати, були вони чисті й доглянуті. "Молодиць, звісно, по воєнному врем'ю вистачає,— міркував рахівник,— але ж таку, як Зінаїда, вдень зі свічкою не знайдеш. А коли і знайдеш, то та, яка собі ціну знає, чи ж піде за мужика, в котрого п'ятеро дітей і одна рука? І одне те, що вона піде, а інше — як дітлахи

до неї поставляться. Адже ж, як не крути, а дітям не все рівно, буде в них мати рідна чи тітка чужа".

Сам того не помітивши, став він міркувати вголос і, загинаючи пальці на своїй єдиній руці, підраховував позитивні якості Зінаїди і безумовно негативні тої невідомої жінки, яка заступить її. Але пальців було всього п'ять, а позитивних якостей у Зінаїди далеко більше, і ще більше негативних якостей у тієї незнайомки.

Пішов дрібний дощ. Волков дістав з-за пазухи драний мішок, склав його каптуром, натягнув на голову і підвівся з наміром іти. Аж раптом угледів Зінаїду. Вона щойно зійшла з ґанку і стояла, дивлячись просто перед собою, та мацала в повітрі руками, начебто в пошуках незримої перепони. Волков спохопився, підбіг до дружини і став перед нею, широко посміхаючись. Але вона відсторонила його і непев-

ною ходою попрямувала через майдан, хоча йти треба було зовсім в інший бік. Обігнавши Зінаїду, Волков знову став перед нею, та вона, як і перше, відсторонила його і пішла, наче притримуючись прямої, не видимої Волкову лінії.

— Ти чого це, Зіно? — Волков ухопив її за рукав.— А чи не впізнаєш? Це ж я, Костянтин, чоловік твій.

Зінаїда зупинилася, але обличчя її нічого не виражало, а очі дивилися кудись вдалину.

— Ходімо додому,— рішуче мовив рахівник і потягнув її за собою.

І вона йшла туди, куди він її волік, і повертала туди, куди він її повертав. Доки йшли містом, він нічого її не питав, а як вийшли в поле, не стримався.

— Що там було?

— Нічого не бачила, нічого не чула, нічого не знаю,— скоромовкою відтарабанила Зінаїда.

— Отямся! — спробував урезонити її Волков.— Ти кому це кажеш, це ж я, Кость.

— Нічого не бачила, нічого не чула, нічого не знаю,— тупо повторяла Зінаїда, і схоже було, що всі інші слова й поняття вилетіли з її голови.

"Мабуть, катували",— подумав Волков і зіщулився.

Насправді ж ця думка спала рахівникові абсолютно даремно. До честі Тих, Кому Слід, і лейтенанта Філіппова особисто, Там, Де Слід, ніхто Зінаїди не катував. Лейтенант Філіппов зустрів її цілком ввічливо і запропонував сісти на табуретку.

— Нічого не бачила, нічого не чула, нічого не знаю,— сказала Зінаїда.

— Ну, це ми ще вияснимо,— пообіцяв Філіппов.— А поки що сідайте.

— Нічого не бачила, нічого не чу...

— Та сідайте ж,— сказав Філіппов.

Він навіть голосу не підвищив. Він тільки підійшов до Зінаїди, поклав їй руки на плечі і натис злегка, всаджуючи. Вона слухняно опустилася на табуретку, і тут із нею трапився конфуз. З неї, як із мочара, потекло по панчохах в чоботи і мимо. Утворилася досить-таки величенька калюжа. Недопалок "Біломору", що валявся долі, поплив, мов дитячий кораблик. За такий натуралізм автор просить вибачення у дам, але перш за все у працівників каральних установ, що виявляють виняткову цнотливість при оцінці тих чи інших творів мистецтва. Саме вони найчастіше бувають шоковані зображенням тіньових сторін нашого життя і всіляких грубощів. "Ну, це вже занадто,— звично кажуть вони в таких випадках.

— Навіщо це? Чому це навчає?" І справді, пригода з Зінаїдою не вельми гарна. Але чогось вона все-таки навчає. В першу чергу, вона вчить кожного, перш ніж відвідати Установу, звільнитися од усього зайвого.

Найцікавіше, що Зінаїда навіть не помітила, що з нею відбувається. Сидячи на табуретці, вона продовжувала бурмотіти своє закляття. Лейтенант Філіппов попервах також нічого не второпав. Почувши дзюрчання, він глянув донизу, побачив калюжу і недопалок, що поплив під ліву тумбу його столу. Лейтенант розгублено потупцював біля Зінаїди і кинувся геть із кабінету. В приймальні, ніяковіючи, він звелів Капі вивести свідка на вулицю, і нехай вона йде, куди хоче.

Ведена за руку своїм чоловіком, Зінаїда повернулася додому. До вечора її кинуло в жар, вона лежала на печі, цокотіла зубами і на всі звернення до неї торочила одне: нічого не бачила, нічого не чула, нічого не знаю. Привели спочатку фельдшерицю зі Старо-Клюквина, далі — бабу Дуню з травами і намовами — нічого не допомагало. Дійшло до того, що баба Дуня запропонувала призвати попа. Виявилося, однак, що в усій околиці жодного попа не лишилося —

антирелігійна робота була тут поставлена добре. А втім, може, й краще, що не знайшли, була б зайва трата грошей, тим паче що через деякий час Зінаїда все ж очуняла.

22

Розбирали привезену пошту. Дванадцять жінок в розстебнутих куфайках і плюшках, в збитих на плечі хустках сиділи, розімлівши, на підлозі перед залізною грубкою. Тринадцятим був чоловік з дальнього колгоспу Дементій, не забраний на фронт, бо припадочний.

Дверцята грубки були відчинені. Тріщали дрова, і відблиски рудого полум'я грали на обвітрених обличчях.

Ліза Губанова з усмішкою розповідала про недавню подію. Дві жінки з їхнього села пішли до лісу по гриби. Оді-йшли зовсім недалечко, коли чують — щось тріщить на дереві. Одна з них, Шурка, голову підвела та як закричить: "Ой мамочко, нечиста сила!" — і брик непритомна в траву. Ну, а інша, Тонька, та сміливіша. Теж на дерево зиркнула і каже: "Не бійся, Шурко, це не сатана, це макак".

— А одягнутий як?— запитав Дементій.

— В тому-то й річ, що ніяк, а весь вовною покритий, все одно що цап. Ну, Шурка також отямилася і почала в макака палицею жбурляти. "Злазь,— каже,— а то заб'ю". А той відповідає: "Не злізу".

— По-російському говорить?— здивувалася Маруся Зи-біна.

— А то ж по-якому?

— А ось німці,— сказав Дементій,— балакають по-німецькому.

— Корчать із себе багацько, ото й балакають,— зауважила Ліза.— Ну, й далі. Стали вони обидві в нього палицями жбурляти, а він на гілці гойдається і сміється: "Не надривайтеся, мовляв, молодиці, все одно не докинете. Ви краще скажіть, чи більшовицька влада ще не скінчилася?" Тонька, значить: "Зараз,— каже,— сходимо в село, дізнаємось, скінчилася чи ні, а ти пожди". І пішли в село, народ зібрали, привели. Хто з вилами, хто з рушницями, а макака вже нема. Теж не дурний, щоб дожидатись. А наступного дня дільничний приїздив. Тоньку й Шурку в правління водив, там лякав: "Ніякого,— каже,— макака в наших лісах бути не може, а коли,— говорить,— ще такі відсталі балачки почую, із вас самих макаків понароблю".

Під час розмови увійшла Нюра, трохи припізнившись.

Обличчя її було заплаканим. Привіталася і зібралась примоститися на підлозі поруч з Дементієм. Але її зупинила Маруся Зибіна:

— Нюро, тебе навіщось Любов Михайлівна кличе. Здивована, але не дуже й стривожена, увійшла Нюра

до маленького, не більшого за вагонний тамбур, кабінету завідуючої.

Любов Михайлівна, дорідна, років сорока, блондинка з шестимісячною завивкою, сиділа, ледве втиснувшись у простір поміж стіною і маленьким однотумбовим столиком. Біля вікна стояла телеграфістка Катря. Вона тримала в руках товсту книгу і вичитувала з неї якісь цифри, а Любов Михайлівна цокала кісточками рахівниці. На пальцях правої руки синіло татуювання "Люба", а на зап'ястку лівої — годинник з ремінцем (стрілки показували о пів на десяту).

— Драстуйте,— сказала Нюра.

Обидві жінки припинили рахувати і мовчки дивилися на Нюру.

— Ви мене кликали?— запитала Нюра.

— А, так, так/—— сказала Любов Михайлівна і чомусь зніяковіла. Вона спробувала висунути шухляду стола, але, оскільки висувати її було нікуди, одразу й засунула назад.— Я ось хотіла запитати, Нюро, що з тобою сталося? Тільки, будь ласка, не кажи, що з тобою нічого не сталося. Я все знаю.

Нюра мовчки дивилася на завідуючу, а та дивилася на стіну повз Нюру.

— На жаль, Нюро, нам з тобою доведеться розпрощатися .

Нюра мовчала, не розуміючи почутих слів. Любов Михайлівна звела очі на Нюру, але одразу ж відвела їх убік.

— Ти сама розумієш, мені неприємно казати це тобі, ти хороша людина і скромна трудівниця, але...

Любов Михайлівна зупинилася подумати, скрутила самокрутку і запалила.

— Але ти добре розумієш, Нюро, що зараз іми мусимо виявляти особливу пильність...

Нюра кивнула. Вона була жінкою темною, але стосовно пильності усвідомлювала — потрібно.

— Ти зрозумій, Нюро, я до тебе ставлюся так само. Але твій чоловік виявився дуже поганою людиною. Я, Нюро, також жінка і можу все зрозуміти, але й жінки бувають різні. Я про одну в газеті читала, що вона до такого дійшла — з німцем спала. І це зараз, коли німці вбивають на-

ших чоловіків, наших батьків і братів, женуть в неволю

наших сестер, матерів, дочок, зараз лягати з німцем у

ліжко, це треба втратити всілякий сором, це треба не

знаю до чого дійти. ^

— Михайлівно, га, Михайлівно,— втрутилась раптом Катря, яка досі мовчала,— дак цей же Ванько її, він же не німець, він росіянин.

Любов Михайлівна розгубилася. Вона себе вже так розпекла, що й сама повірила, начебто Нюра спала саме з німцем.

— А я не з тобою говорю,— розсердилася вона на Катрю. І знову звернулася до Нюри: — Отже, так, Нюро. Як жінка я тобі співчуваю, але як комуніст я такого терпіти не можу. В нас робота відповідальна. Через нас проходять різні дані, і нашу роботу ми не кожному можемо довірити.

Любов Михайлівна замовкла, даючи зрозуміти, що розмову закінчено. Очікуючи, поки Нюра піде, вона поклала руку на рахівницю, водила по ній розчепіреними пальцями, і слово "Л-ю-б-а" роз'їхалося віялом.

— Михайлівно, га, Михайлівно,— знову втрутилася Катря.— Таж мужик Нюрчин, —він і не чоловік зовсім, врна ж з ним без розпису жила.

,— Без розпису? — перепитала Любов Михайлівна, не Знаючи, що відповісти на нові заперечення.— А ти,— розсердилась вона,— не лізь, куди не просять, не лізь, не лізь. Теж мені захисниця знайшлася. Без розпису. А без розпису, так ще гірше. По любові, значить, жила.

Кажуть, того дня Нюра Бєляшова, повернувшись із Долгова раніше звичайного, бігала по селу, як божевільна. До кого додому зайшла, кого на дорозі зустріла, всім "показу-вала трудову книжку і хвалилася:

— Звільнили. За Чонкіна. За Івана. По любові, кажуть, жила.

23

Не слід думати, що лейтенант Філіппов був злою, кровожерливою людиною і неодмінно хотів запроторити Чонкіна до тюрми чи підвести під розстріл. Він просто виконував вказівки начальства і свої обов'язки, як він їх розумів. Досі він вважав, що власного зізнання обвинуваченого достатньо для завершення справи, і він те зізнання отримав. Наказали

йому провести додаткове слідство, він і проводив. І хоча свідки виявилися в більшості своїй лякливі й тупі, з їх плутаних і суперечливих свідчень лейтенант зробив висновок, що Чонкін, по суті, ні в чому не винен. Його поставили на пост, він стояв. На нього напали, він захищався, проявивши при цьому кмітливість, холоднокровність і героїзм. А те, що напали на нього свої, він у цьому розбиратися не був зобов'язаний. За статутом своїми для нього вважалися тільки начальник варти, помічник начальника варти і роз-водящий.

Кажуть (хоча в це важко повірити), що лейтенант Філіппов навіть збирався писати постанову про припинення слідства і про звільнення Чонкіна через відсутність складу злочину і навіть кілька разів починав складати такий документ, але щось йому заважало, щось перебивало. Якось воно було незвично. Він просто не міг собі уявити, як це звільнити людину, котра сама себе визнала винною. Кажуть, Філіппов кілька днів переживав муки творчості, зіпсував стос паперу, шматував аркуші й жбурляв їх до кошика. Зі всіх його зусиль опісля лишився тільки один аркуш (він залетів під шафу і там пролежав довго), на якому було написано:

"Я, лейтенант Філіппов, розглянувши матеріали слідства у справі Чонкіна І. В. і допитавши свідків..." На цьому текст уривався.

А між тим в той самий час, коли лейтенант Філіппов мучився, складаючи постанову, запит Романа Гавриловича Лужина стосовно особи Чонкіна досяг тієї самої місцевості, де проживав наш герой до призову на військову службу.

Працівник місцевих органів, симпатичний молодик, схожий на лейтенанта Філіппова, завів казенного мотоциклета і поїхав у те село, де народився і виріс Чонкін. (До речі, село звалося Чонкіно, і в ньому була Чонкінська сільрада).

Голова сільради, угледівши пред'явлену йому червону книжечку, був говірким і без вагань виявив готовність сприяти прибулому в усьому. Однак труднощі цієї справи полягали в тому, що, як висловився голова:

— У нас цих Чонкіних, як собак. Ціле село всуціль, ви не повірите, всуціль Чонкіни. Між іншим, я й сам також Чонкін,— сказав голова і простяг прибулому своє депутатське посвідчення.

— Так,— сказав прибулий, і не глянувши,— але того Іваном звати.

— У нас і Іванів повнісінько. Мене, приміром, також Іваном зовуть,— мовив голова і ніяково посміхнувся.

— Але я гадаю,— наполягав симпатичний молодик,— що Іванів Васильовичів не так уже й багато.

— Та я б не сказав, що й мало,— відповів голова, все більше ніяковіючи.— Я ось якраз і Іван, і, даруйте, Васильович.

Молодик вже намірився повернутись до свого мотоциклета (він не збирався через якогось невідомого йому і невідомо кому потрібного Чонкіна надриватись на роботі), аж тут з'явилася секретар сільради Ксенія, також, до речі, Чонкіна.

— А чого там шукати?— сказала Ксенія.— Іван Васильович? Червоноармієць? Дак це ж Ванько. Ну, той, що конем гівна возив. Не пригадуєш? Та Князь же.

— Точно, Князь! — зрадів голова відкриттю.— Він самий і є. І як це мені одразу на думку не спало, що то ж Князь.

— Князь?— звів брови прибулий.

— Ну, прозивали його так,— недбало кинув голова.— У нас, знаєте, в селі язики без кісток, кому що в голову зайде, те й мелють.

— Чого це мелють,— заперечила Ксенія.— Хоча й село, а також народ живе, не дурніший за інших. Дарма говорити не будуть. Я ж Мар'янку добре знала, ми з нею сусідками були і по людях змалку працювали, я пам'ятаю, як цей князь, Голицин його хвамилія, квартирував у неї. Молоденький такий, волоссям кучерявий, чорний, мов сажа, а лице біле.

— Молоденький, кучерявий,— передражнив голова.— Ти зі свічкою не стояла і не знаєш, жив з нею молоденький кучерявий а чи ні...

— Жив,— упевнено сказала Ксенія, не навівши, втім, жодних доказів. Просто ця версія на тлі повсякденного нудного життя видалася їй заманливішою від інших. їй хотілося показати прибулому, що хоча село їхнє здається невиразним, звичайнісіньким, але і в ньому траплялися історії незвичайні.

Версія ця цілком влаштовувала і прибулого. Як-не-як, недарма трудився, тратив час і казенний бензин. Він не думав, як вплинуть добуті ним дані на чиюсь долю. Він не знав, ні хто такий Чонкін, ні що він скоїв, ні в чому його звинувачують, він не бажав Чонкіну ні зла, ні добра, але версія, запропонована секретарем сільради, видалася йому цікавішою від можливих інших, і, повернувшись до своєї контори, він із задоволенням відбив шифровку: "Проведеною на ваш запит перевіркою встановлено, що Чонкін Іван Васильович, 1919 року народження, мешканець села Чонкіно, походить з князів Голициних".

Підполковник Лужин не належав до тих людей, котрі не вміють володіти собою, та коли йому на стіл поклали це повідомлення в розшифрованому вигляді, він сказав: "Ого!" — і засовався в кріслі. Потім бігав по кабінету, потирав руки, клацав зубами і бурмотів: "Жахливо поталанило!" — і знову бігав по кабінету, відчуваючи здивування,

радість, захоплення, тобто почуття, які міг би відчути рибалка, що закинув вудку на пічкура, а впіймав щуку.

— Жахливо поталанило! — повторяв він.— Жахливо поталанило! І знайти таке на рівному місці!

А втім, чи ж на рівному? Ні, він працював, він думав, він міг і не посилати ніякого запиту, а ось послав, отже, відчував, що в справі Чонкіна бракує якоїсь ланки, можливо, найважливішої. Отже, інтуїція щось йому підказала, раз він сам зайнявся тим, що міг зробити слідчий, котрий веде цю справу, тобто Філіппов. І не тільки міг, але й повинен був зробити Філіппов. А чому ж не зробив? Молодість? Недосвідченість? Але ж тут ніякої премудрості немає, це ази слідчої справи, що, з'ясовуючи особу злочинця, в будь-якому випадку слід надіслати запит за попереднім місцем проживання. Ні, що не кажи, міркував Лужин, дивно себе поводить Філіппов, жахливо дивно. Спочатку дозволяє одній людині полонити цілу групу, потім керує слідством вкрай погано і непрофесійно, не провівши елементарних слідчих дій, що дозволяє злочинцеві вдати із себе простого дезертира, в той час коли насправді він хоч і дезертир, але не такий уже й простий.

І знову інтуїція щось підказала Лужину, і він вслухався у її нечітке бурмотіння, коли принесли й поклали йому на стіл нову депешу:

Вельми терміново, цілком таємно Підполковнику Лужину

Вчора вночі у районі Долгова службою радіоперехоплення зафіксований вихід в ефір нерозпізнаного передавача, що працював на частоті 4750 кілогерц. Початок передачі пропущений, решту вдалося записати і дешифрувати, наводжу повний текст, одержаний в результаті дешифровки: "...двічі пройшли ешелони з військовою технікою у чохлах. Судячи по контурах, танки й гармати середнього калібру. Силуети чотирьох одиниць, здається, відповідають одержаному

мною від полковника Піккенброка опису російської надсекретної зброї, так званих "катюш".

В районі йдуть затяжні дощі, і це, за моїми спостереженнями, вкрай турбує місцевих партійних керівників, оскільки зрив планових строків збирання врожаю загрожує їм неприємностями по службі, аж до відправки на фронт.

Погодні умови можуть виявитися несприятливими і для нас, оскільки тутешні дороги, що не мають твердого покриття, можуть стати труднопрохідними для наших мотомеханізованих частин.

Росіяни через якогось японця з Токіо натрапили на мій слід, але їх дані про мене поки що надто розпливчасті. Гадаю, що підстав для особливої тривоги ще немає, місцеві органи безпеки розбещені роботою на вигаданому матеріалі і виявляють крайню безпорадність та некомпетентність при розслідуванні реальних справ. Наші служби працюють набагато ефективніше. І все ж намагатимуся діяти з граничною обережністю.

Курт"

Лужин дивився на депешу, перечитував текст і сам не міг повірити своєму щастю. Трапляється, звичайно, що людині таланить. Але щоб удачі одна за одною, та ще й такі...

"Жахливий дурень,— думав Лужин про Курта.— Росіяни виявляють "крайню безпорадність і некомпетентність"... Сам ти некомпетентний, ідіотисько! Ну хто ж так розкривається з самісінького початку? Адже про повідомлення японця з Токіо знала в Долгові лише одна особа, і вирахувати її нескладно навіть для такої некомпетентної людини, як я".

Викликавши до себе начальника слідчого відділу, Лужин наказав встановити за гаданим Куртом цілодобове стеження.

Потім відправив до Москви шифрограму: "Вказаного Рамзаєм агента виявлено і буде заарештовано найближчим часом".

І у відповідь отримав телеграму відкритим текстом: "Молодець".

25

За доповідною Чмихалова, проти голови Голубєва було порушено персональну партійну справу. Голубєва звинувачували у зриві збирання зернових, недооцінці керівної ролі партії і застосуванні насильницьких дій до одного з її представників.

За день до оголошеного засідання бюро райкому Голубєв заїхав у Долгов і пробився до Борисова.

— А навіщо ж ти нас баранами обзивав? — поцікавився Борисов.

— Та хто ж ви є, як не барани? — гарячкував Голубєв.

— Ну, ось бачиш,— Борисов розвів руками, демонструючи образу.

— Ні, ну ти скажи мені, ти бачив коли-небудь, аби якийсь, ну, найдурнуватіший дядько хліб під дощем збирав? Це ж нісенітниця!

— Нісенітниця? — перепитав Борисов і раптом погодився.— Можливо. Я сам із селян і не згірш від тебе знаю, що збирати мокрим хліб та пропустити його через молотарку — означає згубити урожай. Так?

— Так,— кивнув Голубєв.

— А часи важкі, і нам урожай цей ось як потрібен. Так?

— Так.

— Але нам набагато потрібніше, аби кожна людина на своєму місці виконувала будь-які партійні вказівки беззастережно і точно, не ухиляючись ні праворуч,— Борисов грюкнув ребром долоні по столу,— ні ліворуч,— ще раз грюкнув.— І, домагаючись цього, ми не будемо рахуватись ні з якими втратами. Ось піди, в тебе до завтра ще є час. Поміркуй.

Голова нічого не сказав і вийшов. Він був дуже засмучений і, залізши у бричку, злісно потягнув коня батогом. Не звиклий до такого ставлення кінь на мить завмер і аж наче присів, а потім рвонув і поніс, ледь не перекинувши бричку.

— Но-о! — крикнув голова і ще раз з відтяжкою уперіщив коня.— Самі барани ще й інших хочете баранами поробити? Но-о! — І знову вдарив коня.

Він так розхвилювався, що вперше, мабуть, у житті промчав повз чайну. Голова отямився вже на виїзді з Долгова, заспокоївся і, розвернувши коня, до чайної під'їхав кроком.

— Ну, ну! — прив'язуючи коня до паркану, він поплескав його по морді, ніби вибачаючись.— Ну, ну!

Важко ступаючи, піднявся на ґанок і відчинив двері. В ніс ударило духом прокислого пива і брудних онуч. Хмари диму і пари плавали, наче медузи з обшарпаними краями, і світло лампочки під стелею було розпливчастим.

Стоячи посеред чайної, Голубєв крутив носом і мружився.

— Гей, Іване! — покликали його з кутка.

Голубєв примружився ще більше і крізь туман розгледів прокурора Євпраксеїна, який заклично махав руками. Іван Тимофійович рушив у напрямку до прокурора.

Підлога була встелена товстим шаром тирси. За столиками розгойдувалися силуети відвідувачів, їхні голоси лунали глухо і нерозбірливо, мов у лазні.

Повсюди чулися уривки тих особливих розмов, що їх ведуть між собою російські люди напідпитку — теми найрізноманітніші і частіше за все піднесені. І про таємниці

Всесвіту, і про нечисту силу, і про способи наукового прогнозування землетрусів, і про те, як потрібно, скажімо, жити з куркою. В таких розмовах поспіль висловлюються вельми оригінальні і глибокі думки, а коли хтось і змеле очевидну дурницю, то й його вислухають з повагою, розуміючи, що й дурневі іноді потрібно висловитися.

Іван Тимофійович пробирався поміж столиками, де велися всі оті розмови: хтось бив себе в груди і щось доказував, хтось пробував співати, а якийсь невдаха-артист, ставши в позу, читав з почуттям поему Маяковського "Добре!".

Десь на півдорозі його зупинили, взяли під ліктик: "Обережніше, тут товариш лежить, не наступіть". Він глянув під ноги і побачив товариша, очевидно, приїжджого. Той лежав на спині і мирно спав, прикривши лице сірим зім'ятим капелюхом. Ввічливо переступивши через сплячого, Голубев наблизився до прокурора.

— Сідай, Іване,— запросив Павло Трохимович, ногою висуваючи з-під столу стільця.— Питимеш?

— Та нібито для цього й прийшов,— зізнався Голубев.

— Ну, ото й сідай. Анюто! — прокурор клацнув пальцями, і з туману виникла Анюта.— Принеси-но нам ще пляшечку для затравки.

— А може, вам досить, га, Павле Трохимовичу?— виявила турботу Анюта.

— Що? — загримів прокурор.— Опір владі? Посаджу! Розстріляю! Іменем федеративносистичної...

Він, звісно, жартував, і Анюта розуміла, що він жартує, але розуміла й те, що з прокурором жартувати можна лише до певної межі.

На столі з'явилася пляшка, друга склянка, два бокали, пива, макарони по-флотськи б/м, себто без м'яса, зате з огірком, щоправда, настільки зім'ятим, начебто до цього його клали під поїзд.

Випили. Голубев швидко розім'як, зачервонівся і почав виповідати прокуророві своє лихо та нарікати на свій дурнуватий, за його висловом, характер.

— Ет, дурень! — казав голова і бив себе кулаком по лобі.

— Отож-бо, що дурень,— погоджувався прокурор.— Ніколи не шкодуй за тим, що вчинив. Це буде розумно.

— Та я б і не шкодував,— зітхнув Голубев,— але ж покарають.

— Покарають,— підтвердив прокурор.— Без цього в нас аніяк. Неодмінно навіть покарають. А як же без цього? Тільки ж ти думаєш, що тебе покарають за те, що хліб мокрий збирати відмовився а чи баранами когось назвав. Ні, брате, зовсім не за те. Просто ти досяг того становища, при якому рано чи пізно все одно виявишся винним. У чому? Провина знайдеться. Війна, посуха, падіж худоби та інше загострення

протиріч, почнуть шукати винного, ти саме під рукою і виявишся. Чи, припустимо, я. Неминуче. Але це й добре. В неминучості наша сила.

— Сила? — здивувався голова.

— Сила! — підтвердив прокурор.— Що нам понад усе заважає жити по-людськи? Надія. Вона, сволота, заважає нам жити. Сподіваючись уникнути покарання, ми викручуємося, ми падлючимо, намагаємось вчепитися в горлянку іншому, зображуємо із себе вірних псів. І хоча б отримували від цього задоволення. Так ні ж бо. Ми все ж таки люди, а не собаки, і ми страждаємо, спиваємось, втрачаємо розум, ми вмираємо зо страху, що когось іще недогризли і що нас за це покарають. А потім тебе все одно волочать на розправу, і ти волаєш — за що? Я ж був вірним псом! Ото не будь. Будь людиною. Людиною, я тобі кажу, а не собакою. Надію облиш, вона все одно обдурить, і живи як заманеться. Хочеш зробити добре діло — зроби. Хочеш заїхати комусь по пиці — заїдь. Хочеш сказати якесь слово — не відмовляй собі, скажи. Втіш себе. Справді, завтра тебе покарають, так чи інакше покарають, але сьогодні ти знатимеш, що жив людиною.

Голубєв слухав. Йому подобалося те, що говорив Євпраксеїн. Він і сам підходив до цієї думки, хоч вона йому часом здавалася божевільною через свою очевидність. Більшість знайомих йому людей думали інакше, це його гнітило, зараз він був радий, що зустрів однодумця.

Випили, погризли огірка, запалили.

— Ти поглянь, Іване,— хилився до Голубєва Євпраксеїн,— до чого ми дійшли. Зовсім уже подуріли зі страху. Візьми хоча б мене. Начальства боюсь, підлеглих боюсь, а совісті своєї не боюсь. Аякже, ми ж матеріалісти, а совість — це що? її не помацаєш, значить, її немає. А що ж мене тоді гризе? Га? Мені кажуть: ніякої совісті нема, її вигадали буржуазні ідеалісти, світ матеріальний, а ось тобі й матерія: кабінет, крісло, кнопки, телефони, ось тобі квартира, ось тобі пайок, жери його,

будеш жирним, жир — це також матерія, а совість — це ніщо. А яка ж тоді сука мене гризе, га, Іване?

— Вип'ємо,— сказав Іван.

Випили і знову огірка пожували. І знову схилився прокурор до голови.

— Приходить до мене жінка клопотатись про свого чоловіка. Ну, гаразд, не можу я їй ділом допомогти, але можу хоча б поспівчувати. А я ні, я дивлюся на неї крокодилом. А я ж, Іване, колись був добрим хлопчиком,— прокурор схлипнув і розмазав по щоці шмарклі.— Я любив природу, тварин. Бувало, несу додому хліба шматок на карточки, а за мною плентається собака. Голодна, облізла, а очі в неї, Іване, як у тої жінки. Я злюся на неї, тупочу ногами, я сам голодний, але я знаю: мене хтось пожаліє, а її не пожаліє ніхто. І я одщипну від того шматка і їй...

Прокурор махнув рукою, затряс головою і засмикався у риданні. Гулубєв розгубився, схопив прокурора за плечі.

— Пашо,— сказав він,— та ти що? Та кинь ти. Якщо вже все одно нас, як ти кажеш, так чи інакше покарають, то й справді, чого ж нам боятися? Ну, уб'ють в крайньому разі, так од смерті ж не вбережешся. Убити нас вони можуть, але вони не можуть зробити нас безсмертними, ось у чому їхня слабкість.

— Так-так,— кивав прокурор,— в цьому їхня слабкість.

Час наближався до закриття чайної. Стара прибиральниця витирала спорожнілі столики і ставила на них догори ніжками стільці. Анюта виштовхувала одного з відвідувачів, той виривався, розмахував руками і виразно читав нісенітницю:

Заводской дыхтяг

воздуха береги. Пых-дых, пыхтят

мои фабрики...

...Голубєв з Євпраксеїним вийшли з чайної останніми. Давно вже все навкруги обезлюдніло, а вони все ще товк лися посеред дороги під ліхтарем, ніяк не могли розпро щатися.

— Іване! —гукав прокурор, хапаючи голову за барки.— Нічого не бійся. Я завтра сам прийду на бюро. Коли тебе почнуть довбати і запитають: хто "за", хто "проти",— я підведуся і скажу: "Я проти! Не знаю, як ви, а особисто я, прокурор Євпраксеїн, я особисто, іменем федеративно-систичної, проти. Ви,— скажу,— можете вбити Івана, можете вбити мене, іменем федеративносистичної, зате ми загинемо, як люди, а ви,— він одпустив Голубєва і витягнув уперед довгого пальця,— жили хробаками і хробаками здохнете".

Довго ще вони прощалися, трясли руки, ляскали один одного по спинах, розходились і знову сходились. Нарешті голові вдалося одірватись, він сяк-так перекинувся у бричку, а прокурор ішов поряд, тримаючись за бричку рукою, і умовляв Голубєва нічого не боятися. Потім він усе ж відстав і, вигукуючи щось підбадьорливе, зник у темряві.

Виїхавши з Долгова, голова відпустив віжки, засунув руки в рукави і скулився, притулившись до спинки сидіння. Кінь сам знав дорогу. Передчуваючи відпочинок у теплій стайні і оберемок свіжого сіна, він біг легко й швидко. Бричку м'яко підкидало, і Голубєву було добре й затишно. Із задоволенням згадуючи свою розмову з прокурором, він думав: "Так, Пашка має рацію, нічого не треба боятися".

І про те ж саме думав він, коли, здавши коня, йшов додому від стайні, і пізніше, коли, підібгавши до підборіддя коліна, занурювався в сон під теплою ватяною ковдрою.

26

Прокинувся він на початку дев'ятої і одразу ж згадав, що на другу призначено бюро, де розбиратимуть його персональну справу, де в кращому випадку вліплять йому строгача, а в гіршому... Та він згадав і вчорашню свою розмову з Євпраксеїним, і на душі одразу стало спокійно.

Сівши на ліжку, він посміхнувся, потягнувся, глянув у вікно і побачив прив'язаного до паркану коня під сідлом. "Хто б це міг бути?" — здивувався голова.

Тут за дверима почувся якийсь гамір, двері відчинилися, й на порозі виникла дружина.

— Іване, до тебе прийшли,— сказала вона.

З-за її спини визирав прокурор, обличчя його було пом'я тим і блідим.

— Паша? — здивувався Голубєв.— Щось трапилось? Прокурор поглянув на голову, потім на його дружину.

— Вийди,— наказав їй Голубєв.

Вона вийшла і причинила за собою двері.

— Ось що, Іване,— переминаючись, нерішуче сказав Євпраксеїн.— Вчора... ми з тобою розмовляли... Так я був дуже п'яний... Словом, п'яний я був, зрозумів?

— І ти за сім верст зранку примчав, щоб мені це сказати?

— Так, за цим. Тобто ні... Тобто я хочу сказати, що у п'яному вигляді іноді не те говорю. А насправді я так не думаю. Насправді я...

— Я.все зрозумів, Пашо,— тихо мовив Голубев і сам почервонів, зніяковівши.

*— Зрозумів? Ну й гаразд...— прокурор позадкував до дверей, але зупинився.— Ні, взагалі-то ти не думай... Я не за себе... я за тебе... Якщо тобі партія каже, що ти не правий, ти мусиш визнати, що ти не правий.

— Ой-йой! — поморщився голова і замахав руками.— Навіщо ти це кажеш? Іди звідсіля, йди.

Тут і прокурор почервонів і взявся за клямку дверей.

— Пашо! — зупинив його Голубев. Той озирнувся.— Пашо! — повторив голова, хвилюючись, і спустив ноги з ліжка.— Але ж ти вчора все вірно говорив. Так невже ж тільки сп'яну?

— Сп'яну,— розглядаючи свій правий чобіт, твердо мовив прокурор.

— Шкода,— сказав Голубев.— А так же гарно говорив, теоретично все так ловко обгрунтував.

— Теоретично, теоретично,— передражнив прокурор.— Та яка там теорія! Теоретично, може, все так і є, а практично... а практично... а практично я боюсь!—закричав він і, замахавши руками, вискочив з хати.

27

Був похмурий день, зависла в повітрі мряка осідала на щоках і неприємно холодила руки. Клени вздовж парканів були ще зеленими, але в зелені вже прозирали червоні плями.

Засунувши руки в кишені, лейтенант Філіппов ішов навпрошки через майдан. Він ішов неквапливою ходою людини, що обтяжена державними турботами і знає собі ціну. Ще недавно, здавалося, бігав вистрибом, як хлопчисько, готовий миттю виконати будь-який наказ старших начальників. *Але тепер, замінивши капітана Милягу, котрий передчасно пішов із життя, Філіппов одразу наче подорослішав, підібрався, розправив плечі, весь якось змінився, і зміна ця перш за все позначилася на ході. В ній з'явилася та особлива повільність людини, котра усвідомлює, що,навіть неквапно рухаючись, вона завжди вчасно дістанеться до пункту свого призначення.

Він ішов, задумано дивлячись перед себе і наче нічого не помічаючи, та насправді він бачив усе. Біля раймагу тулилася вздовж стін доволі довга черга за пшоном, якого не було, але мали ось-ось привезти. І біля лазні, перетвореної в санпропускник, стояла велика черга евакуйованих жінок, в не по-тутешньому святковому, вже потертому одязі. Повернувши за лазню і праворуч, лейтенант поминув пів-кварталу Поперечно-Поштамтською вулицею і вийшов до будинку, де розташувалися два райкоми — партії та комсомолу — і райвиконком. Біля входу стояв міліціонер, який суворо запитував тих, що входили, до кого і навіщо. Фі-ліппова, звичайно, він не запитав нічого, але виструнчився і відкозиряв. Кабінет секретаря райкому був на другому поверсі, куди вели широкі сходи (райком зайняв приміщення колишнього дворянського зібрання) з широкою килимовою доріжкою посередині. А нагорі, на майданчику, стояли два великих гіпсових бюсти — Леніна і Сталіна — на фанерних постаментах, обтягнутих червоною тканиною. Лейтенант ковзнув кілька разів підошвами чобіт по стоптаній мармуровііі пІл юзі і рішуче ступив на доріжку, а бабуся в куфайці, и мурк;і з калошами і з мішком за плечима спускалась йому м.і < і річ, але не по доріжці, а обіч неї. Проходячи через велику приймальню, лейтенант привітався з секретаркою Ревкіна Ганною Мартинівною, літньою, інтелігентною на вигляд жінкою в окулярах. Крім Ганни Мартинів-ни, в приймальні було досить багато народу. В основному це були солідні люди, чоловіки й жінки (але здебільшого, незважаючи на воєнний час, все ж чоловіки), котрі сиділи вздовж стін на збитих докупи

стільцях. Були то голови колгоспів, директори радгоспів, начальники і завідуючі якимись відділами, тобто ті люди, котрих називали командирами виробництва. Не будучи членами бюро, вони не мали права брати участь у його засіданні, але були викликані, дехто у справах, а дехто просто на випадок, якщо раптом знадобиться довідка про діяльність очолюваних ними виробництв.

Філіппов привітався лише з Ганною Мартинівною, а решту всіх наче й не помітив і рішуче, по-хазяйськи смикнув на себе двері, оббиті чорним. Пройшовши через невеликий тамбур, він одчинив другі двері і опинився в кабінеті першого секретаря.

В кабінеті стовпом стояв густий тютюновий дим. Члени бюро — було їх більше двох десятків — у напіввійськових костюмах і в довгих цивільних піджаках сиділи, хто за довгим столом, хто на шкіряному дивані під стіною, а двоє стояли біля крайнього вікна і, витягуючи рурочкою губи, палили біля відчиненої кватирки.

Коли лейтенант заходив, у кабінеті чути було гудіння, як у лазні, та з його появою воно одразу припинилося. Тільки один з тих, хто сидів на шкіряному дивані, не бачачи Філіппова, продовжував говорити, що від туберкульозу найкращий засіб — собаче сало. Але йогб штовхнули у бік, він озирнувся і також замовк. І підхопився з дивана. Підхопились і його співрозмовники. Засовалися з гуркотом стільці, і ті, хто сидів за столом, також підвелися. Лейтенант не зрозумів, чому вони так поквапно підводяться (він все ще не міг звикнути до свого нового становища), і озирнувся, думаючи, що за ним увійшов хтось іще. Але за ним нікого не було. Він відчув навіть певну ніяковість. Мабуть, з усіх присутніх він був наймолодшим, і було незрозуміло, чому ці люди виявляють до нього таку повагу. Тільки Ревкін не відразу підхопився, а звівся лише після того, як Філіппов до нього наблизився. Підвівшись, він подав Філіппову руку і одразу ж сів на своє місце, інші ж продовжували стояти, де^то, втім, робив вигляд, наче підвівся, аби розім'ятися. І що сяде, коли йому того забагнеться. Лейтенант обійшов присутніх, потис кожному руку. Він не всіх ще знав, і дехто називав йому своє прізвище, а він свого не

називав, він уже розумів, що воно їм і так відоме. Серед присутніх були й три чоловіки у формі: військком, начальник міліції та командир розташованого тимчасово військового гарнізону. Філіппов не був членом бюро, але його запросили, оскільки вирішувались вельми важливі для народу питання.

28

Доки збиралися люди, перший секретар райкому Андрій Єремійович Ревкін, не зважаючи на загальний гамір, готувався до майбутнього засідання. Він перечитував підготовлені проекти рішень з тих чи інших питань і там, де слід, вносив поправки. Час від часу, не піднімаючи голови й не підводячись, він тицяв комусь із щойно прибулих руку і знову заглиблювався в папери. ІйГоді він натискував кнопку дзвінка, й одразу безшелесно з'являлася Ганна Мартинівна. Літня висока жінка в окулярах на незворушному обличчі, вона якимсь дивом на віддалі вгадувала найменше бажання свого керівника. Ревкін лише простягав убік руку, як в ній опинявся той самий потрібний папірець, що він його й хотів. Одразу ж він простягав Ганні Мартинівні інший папір, в якому необхідно було щось передрукувати,коротко, упівголоса давав якісь вказівки і одночасно пильнував за прибулими, підраховував, чи достатньо їх назбиралося.

Люди, що сходились зараз до кабінету Ревкіна, всі гуртом являли собою керівну верхівку району і належали до так званої номенклатури. Від усіх інших людей зібрані відрізнялися тим, що кожен з них без сумнівів брався керувати рішуче й твердо тим, чим керувати його призначали. І овочівництвом, і свинарством, і будь-яким виробництвом, і будь-якою наукою чи мистецтвом. І коли випадково з'ясовували, що в якійсь галузі людських знань виявляв він певні здібності чи пізнання, його одразу ж перекидали на іншу галузь, поступово доводячи до такої, у котрій він не тямив ні бельмеса, де він, як у безмежному океані, плив, не маючи перед собою жодних орієнтирів, крім тієї зірки-дороговказу, яка називалася Черговою Вказівкою. Уявна лінія, що єднала плавця з

цією зіркою, називалася Лінією Партії, і її необхідно було триматися беззастережно.

Вже, здається, усі зібралися, а засідання не розпочиналось. Чекали ще когось. Вже поговорили про хвороби, про погоду, про шкідливість тютюну, про користь вітамінів, про багато такого, що взагалі нікого з присутніх не хвилювало, але нічого не говорили про те, що їх справді хвилювало: про становище на фронті, чутки про можливість відміни броні для деяких посад, про картки і про те, чим взагалі живуть люди. Раптом на порозі виникла Ганна Мартинівна.

— Андрію Єремійовичу! — мовила вона схвильовано.

Андрій Єремійович стрімголов кинувся до дверей, а решта прилипли до шибок. І всі побачили, як до парадного входу райкому м'яко підкотив, сяючи лаком, розкішний ЗІС-101. Це було подібне тому, коли б до причалу дрібненької річечки пришвартувався океанський лайнер. Ревкін підскочив саме вчасно, відчинив передні* дверцята, і назустріч йому, привітно усміхаючись, виліз дебелий чоловік у сірому габардиновому плащі та м'якому капелюсі з ледь загнутими догори крисами. Вони тричі і чомусь взасос розцілувалися, і при цьому прибулий поплескав Ревкіна по спині, а Ревкін, хоча й вважався близьким другом прибулого, його по спині не поплескав, але зробив запрошувальний жест рукою, після чого прибулий неквапно піднявся на ґанок. Члени бюро миттю відсахнулися од вікон і зайняли свої місця, а на їхніх обличчях виникли посмішки, спрямовані до дверей, ніби вони чекали, що зараз увійде знаменита кіноактриса чи просто дуже вродлива жінка. Та увійшла не жінка, увійшов той чоловік, котрий приїхав на ЗІС-101. Це був секретар обкому товариш Худобченко Петро Те-рентійович. Посмішки присутніх були адресовані саме йому, але не тому, що він користувався повагою завдяки своїм заслугам (про заслуги ті мало хто й знав), повагою користувалася посада, котру він обіймав. І коли б цю посаду обіймав якийсь індик чи крокодил, то і йому б посміхалися точнісінько так, як посміхались Худобченкові.

Щойно Худобченко з'явився у дверях, всі миттю з гуркотом підвелися. Але Петро Терентійозич застережливо скинув руку.

— Сідайте, товаріщі,— сказав він своєю рідною напів-українською мовою.

Він одразу скинув габардинового плаща й капелюха, передав їх Ревкіну, котрий повісив і те, й інше на свою особисту вішалку. Худобченко зостався у напіввійськовому костюмі і в хромових чоботях. Верхній ґудзик френча з накладними кишенями був розстібнутий, звідти визирав комір української вишиванки.

— Ну шо,— сказав він, пригладжуючи своє поріділе волосся,— здається, я троха опізнився?

— Начальство не спізнюється, а затримується,— пожартував Ревкін.

Запитання було поставлене з розрахунком на цю жартівливу відповідь, і вона була зустрінута, як завше, зичливою посмішкою Худобченка і схвальним смішком у залі. Це повторювалося щоразу, коли Худобченко запізнювався, а таке траплялося завжди.

Він запізнювався не тому, що було занадто багато справ (хоча їх в нього було чимало), і не тому, що був неорганізованим і не встигав,— він запізнювався навмисне, вважаючи, що чим довше підлеглі ждуть, тим більше поважають.

— Петре Терентійовичу, прошу,— запросив його Ревкін на своє місце за столом.

— Ні-ні,— звів руку Худобченко,— ти тут головний, ти й сиди. А я — гість, я вже якось тут, в куточку.

І він сів "у куточку" біля вікна в м'яке шкіряне крісло, котре там спеціально для нього й стояло.

А поряд з ним на стільці примостився його помічник із загальних питань Пшеничников, молодий, років тридцяти, чоловік з хворобливо блідим обличчям. Про цього Пше-ничникова подейкували, що він знає ледь не шість мов, має глибокі знання у фізиці, математиці, економіці і частково в усіх інших науках. Казали, що він не лише вивчив напам'ять "Капітал" і "Анти-Дюрінг", але й, добре розбираючись у місцевих проблемах, тримає в голові усі цифри показників промислового і сільськогосподарського виробництва, від кількості виплавленої по області сталі до поголів'я курей-несучок в кожному колгоспі. Його називали ходячою енциклопедією, казали, що з таким талантом треба виступати в цирку, але всі розуміли, що кар'єри йому не зробити — зі своїми знаннями він був надто незамінним у якості консультанта.

29

— Ну, що ж, товариші,— огледівши присутніх, сказав Ревкін.— Розпочнемо, напевне.

Зачинили двері, вимкнули всі телефони, і розпочалося закрите, себто таємне від інших, або, кажучи іншими словами, підпільне засідання. Чому закрите, чому підпільне, точно сказати не беруся, мабуть, така сформувалась традиція. Як до революції партія засідала підпільно, так почала засідати й після.

Першим пунктом порядку денного була доповідь Борисо-ва "Про хід збирання зернових".

І хоча всі знали, що з огляду на дощ ніякого ходу збирання декілька днів не було зовсім, Борисов прочитав свою доповідь з найсерйознішим виглядом, і всі з найсерйознішим виглядом слухали. Було відзначено великі успіхи, досягнуті трудівниками села, але були також

перераховані й окремі недоліки. І тут всі знали, що недоліки були зовсім не окремими, а, можна навіть сказати, суцільними, проте й цю частину доповіді слухали уважно. В цій частині Цорисоз розкритикував одного голову колгоспу, котрий завинив у тому, що, слухняно виконуючи всі рішення, навесні занадто рано посіяв, а потім приморозки побили сходи. (В інших, котрі тільки звітували, що виконують рішення,— як і зараз на збиранні,— а насправді не виконували, тепер усе було гаразд). Згадав Борисов серед відстаючих також Івана Ти-мофійовича Голубєва, але одразу ж повідомив, що сьогодні справа Голубєва розглядатиметься осібно.

З приводу ходу збирання було прийнято кілька досить-таки нерозумних рішень, не тому, що всі присутні тут були дурнями і нічого в справі не тямили, а тому, що висловлювання ділових міркувань вимагало хоробрості, в той час як висловлювання недолугих міркувань, навпаки, заохочувалося.

Від ходу збирання перейшли до питання підготовки до зимівлі худоби. І це питання вирішили найоригінальнішим чином, зі всіх можливих варіантів вибравши найгірший, але який саме, в пам'яті моїй, на жаль, не втрималося.

Потім знову підвівся Ревкін і оголосив, що слово для повідомлення має товариш Філіппов.

Товариш Філіппов звівся, обсмикав гімнастерку. Він трохи хвилювався. Вперше в житті виступав він перед такою відповідальною аудиторією. Він чув, що досвідчені оратори, аби мова їх була впевненою і переконливою, з маси слухачів вибирають собі одну якусь особу і звертаються лише до неї. Філіппов так і зробив. З усіх тих, що сиділи перед ним, він вибрав одного, якого десь раніше зустрічав, і промовляв тепер, наче звертаючись лише до нього. Він розпочав з того, що тут всі комуністи, і тому в піжмурки грати нічого. Йде війна, і війна тяжка. Користуючись перевагою першого удару, ворог захопив значні території. І просувається далі. Червона Армія б'ється з надзвичайною стійкістю,

але іноді змушена відступати під натиском переважаючих сил противника. В цих умовах, як ніколи, постає важливість питання міцності тилу. Лише за міцного тилу наші війська зможуть стримати ворога на зайнятих рубежах з тим, щоб згодом перейти в рішучий контрнаступ. Кажучи про частину загального тилу, обмежену територією даного району, лейтенант Філіппов охарактеризував становище в цілому як задовільне. Трудящі району демонструють чудеса трудового героїзму під лозунгом: "Все для фронту, все для перемоги!" Для фронту плетуть теплі шкарпетки, збирають металобрухт, жертвують крупні суми грошей. Лейтенант оповів присутнім про якогось героїчного колгоспника, що збудував на власні кошти важкого бомбардувальника.

Тут члени бюро зарипіли стільцями, заворушилися, закашляли. Мимоволі кожен з них подумав, що ж це за колгоспник і де він узяв стільки грошей, і коли б хтось їм сказав, що гроші цей колгоспник заробив на трудодні, то всі члени бюро могли б померти од внутрішнього сміху. Та лейтенант Філіппов і сам знав, що на трудодні це було б занадто, і не уточнював, де взялися ці гроші у героїчного колгоспника, важливо, що він їх оддав, а міг би, не віддаючи, тримати в панчосі або скрині.

При цьому Філіппов чомусь дивився на Бориса Євгеновича Єрмолкіна, якому одразу ж видалося, що, можливо, Філіппов підозрює, що й він, Єрмолкін, замість побудувати бомбардувальник чи хоча б якийсь кукурудзник, тримає гроші в загашнику. Єрмолкін негайно поліз до кишені, вигріб з неї все, що там було, а було всього-на-всього чотири карбованці з копійками. Ці гроші Єрмолкін тримав на розкритій долоні, наче демонструючи, що більше він не має нічого, та коли на ці чотири карбованці з копійками можна збудувати якийсь, хоч невеличкий, бомбардувальник, то він,Єрмолкін, буде цьому тільки радий.

Лейтенант Філіппов навів інші приклади самовідданого героїзму, але водночас відзначив (і при цьому знову поглянув на Єрмолкіна), що серед працівників тилу, й зокрема серед населення даної місцевості, існують і

певні негативні явища. Серед найбільш відсталої частини населення, сказав Філіппов, ходять найбезглуздіші чутки, можливо, вигадані й поширювані прихованими ворожими елементами (і знову погляд на Єрмолкіна).

До таких належать і чутки про так звану банду Чонкіна.

Лейтенант підтвердив, що така банда дійсно існувала, але вона повністю викрита і знешкоджена, а сам Чонкін в очікуванні справедливого й суворого суду сидить у тюрмі.

— Справа не в Чонкіні,— пояснив лейтенант.— Я гадаю, що тут усі комуністи і всі вміють тримати язика за зубами. І я вам скажу по секрету: в нашому районі діє ворог страшніший, ніж Чонкін. Це якийсь Курт, особистий агент німецького обер-шпигуна адмірала Канаріса.

При слові "Курт" Єрмолкін зіщулився. Він одразу пригадав, що про цього Курта нещодавно його запитував підполковник Лужин. Чесними очима Єрмолкін втупився у Філіппова, усім своїм виглядом показуючи? що до згаданого Курта ніякого відношення не має. Та лейтенант Філіппов^ свою чергу, уважно дивився на Єрмолкіна, Єрмолкін не витримав і, видаючи себе з головою, відвів очі, поглянувши на військкома Курдюмова. Курдюмов вирішив, що Єрмолкін підозрює його, і зиркнув на лектора Неуже-лєва, ланцюгова реакція страху поширилась серед присутніх, кожен з яких в реальність існування Курта не вірив, але не мав ніяких доказів, що він і Курт не одна іл та ж особа.

Втім, лейтенант Філіппов, здається, нікого конкретного все-таки не підозрював. Він лише пояснив, що один шпигун може завдати нашій державі шкоди більшої, аніж полк чи навіть дивізія, і попросив присутніх виявляти максимальну пильність, не розголошувати державних і військових таємниць, придивлятись до свого оточення і, якщо виникнуть хоча б найменші сумніви чи підозри, негайно звертатися з ними Куди Слід.

ЗО

Серед людей, які зібралися в приймальні, був і голова Голубєв. Він сидів перед дверима Ревкіна на стільці, одному зі збитих в ряд, і, розгорнувши зошита на польовій сумці, складав тези своїх майбутніх відповідей на можливі звинувачення.

Поетові, котрий візьметься всебічно оспівати нашу дійсність, ніяк не можна пройти повз тему "ПЕРСОНАЛЬНА СПРАВА".

Персональна справа — це така справа, коли великий гурт людей збирається докупи, аби в порядку внутрівидової боротьби розчавити одного з-поміж себе — здуру, зі злості чи просто так.

Персональна справа — це мов камінна лавина: раз вона вже валиться на вас, ви можете пояснювати їй все що завгодно, вона приб'є.

Голубев добре це знав, коли справа торкалася інших. Але тепер він здійснював помилку, котру тисячі людей здійснювали до нього і тисячі здійснять опісля. Він готував відповіді на ті запитання, які йому, можливо, поставлять, наївно сподіваючись, що в даному конкретному випадку чомусь візьмуть гору його докази і міркування здорового глузду.

Персональних справ було призначено декілька. Поруч з Голубєвим сидів літній учитель місцевої школи Шевчук, миршавий чоловічок з червоними склеротичними прожилками на щоках. Він був в окулярах, в шитих валянках з калошами і в латаній куфайці, підперезаній вузьким паском. На колінах він тримав стару будьонівку, одне вухо якої було відірване. Голубев Шевчука знав випадково, якось познайомилися В чайній. Вигляд у нього був переляканий, він м'яв руками будьонівку і наче сам до себе бурмотів:

— Буду каятись... каятися буду... А ви як вважаєте? — звернувся він до Голубєва.

Голубев стенув плечима.

— А що ж робити? — продовжував бурмотіти Шевчук.— В мене ж діточок четвірко. Дочку заміж видав, а решта ось,— він показав приблизний зріст решти.

— За що вас? — запитав Голубев.

— За язика,— мовив Шевчук і для переконливості висолопив язика і вказав на нього пальцем. Голубев сподівався, що вчитель розповість, що саме трапилося з його язиком, але той замовк, втупившись в одну точку.

Тут же були ще два персональники. Один, парторг із колгоспу імені XVII партз'їзду Коняєв, та інший, Голубєву не знайомий. Перший звинувачувався в тому, що розтратив партійну касу, а другий когось зґвалтував. Ці обоє сиділи з відчуженими й напруженими обличчями мовчки.

Першим викликали Коняєва. Він там пробув недовго і вийшов у приймальню, демонстративно хрестячись.

— Що тобі? — запитав Голубєв.

— Догана,— сказав Коняєв.

— А розмовляли суворо? — запитав Шевчук. Коняєв зміряв його поглядом і відповів крізь зуби:

— А я ворогам народу не відповідаю.

Шевчук від розгубленості зіщулився і замовк. Другим вийшов ґвалтівник. Цей був балакучіший.

— Не бійся,— сказав він Шевчуку, ховаючи партквиток у кишеню гімнастерки.— Там теж люди сидять, не звірі.

Визирнула секретарка:

— Шевчук, заходьте.

— Ох, батечку! — стрепенувся Шевчук.

Він зірвався на ноги і впустив окуляри. Нагнувся, щоби підняти, але втратив рівновагу і наступив на них. Остаточно розгубившись, він почав збирати осколки.

— Товаришу Шевчук,— мовила секретарка,— облиште, це й без вас приберуть. І ви, товаришу Голубєв, також можете заходити.

Голубєв увійшов услід за Шевчуком до задимленого кабінету. Привітався, але ніхто йому не відповів. Тільки прокурор Євпраксеїн якось непевно кивнув головою і, почервонівши, одвернувся. Вслід за Шевчуком Голубєв сів на один із вільних стільців під стіною.

31

— Отже, товариші,— сказав Ревкін,— нам залишилося заслухати дві персональних справи товаришів Шевчука та Голубєва. Товариш Шевчук тут?

— Тут! — Шевчук підхопився.

— У цій справі доповідач у нас... товариш Бабцова?

— Так,— сказала Бабцова, огрядна жінка в темно-синьому жакеті. Вона була секретарем парторганізації у школі, де працював Шевчук.

Бабцова вийшла вперед до столу Ревкіна і, стоячи поруч з ним, зачитала історію злочину Шевчука.

22 червня, гуляючи на весіллі своєї дочки і дізнавшись про напад фашистської Німеччини на нашу країну, Шевчук припустився політично незрілого висловлювання. Товариші з партійної організації школи, враховуючи добросовісну в минулому працю товариша Шевчука, запропонували йому написати пояснювальну записку і в письмовій формі засудити свій виступ. Таким чином, товариші виявили чуйність і терпимість до члена своєї парторганізації. Шевчук, однак, відштовхнув простягнуту руку і писати пояснення відмовився. Мимоволі в товаришів з'явився сумнів, що висловлювання Шевчука не плід політичної незрілості, а продумана лінія. Виявляючи, однак, гуманність і діючи в дусі товариськості, колеги на чергових партійних зборах ще раз просили Шевчука усвідомити свою помилку і визнати, що, хоч його висловлювання, може, й не носило зумисне провокаційного характеру, об'єктивно воно ллє воду на млин наших ворогів. Слід сказати, що під тиском товаришів Шевчук дещо пом'якшив зайняту ним позицію. Але в головному він продовжував уперто обстоювати свої помилки, вважаючи, що все-таки нічого особливого, як він висловився, не сказав. З усього викладеного партійна організація школи робить висновок, що товариш Шевчук не роззброївся перед партією і тому надалі не може носити високе звання комуніста. Збори ухвалили рішення про виключення т. Шевчука з лав ВКП(б) і просять райком затвердити це рішення.

— Все? — запитав Ревкін.

— Все,— сказала доповідачка, складаючи окуляри.

Помовчали. Було чути, як скрипить перо секретарки, котра вела протокол. Ревкін почекав, доки вона допише, і повернувся до обвинувачуваного.

— Шевчук, ви хотіли б щось пояснити, доповнити?

— Так,— мовив Шевчук, ледь ворушачи задерев'янілими губами,— я... власне кажучи... повністю визнаю допущену помилку, хочу разом з тим звернути увагу товаришів, що моє висловлювання ніякого ворожого умислу не містило.

— Як це не містило?— схопився Борисов.— Що ж це, може, колектив нашої організації помиляється?

— А що він сказав?— пролунав голос з місця.

— Що він сказав? — почувся інший голос.

— Так, що він сказав?—наполягав хтось третій.

— Нехай повторить!

— Я, власне кажучи, нічого особливого...

— Що значить, нічого особливого? Ану ж бо, повтори, що ти сказав!

— Я, товариші, коли почув про напад Німеччини...

— Фашистської Німеччини,— поправили його з місця.

— Так, так, звичайно. Саме фашистської. Почувши про це, я сказав: "Ось тобі, бабусю, і Юріїв день!" І все.

— Нічого собі все,— похитав головою лектор Неужелєв.

— Та вже ж,— згодився з ним військком Курдюмов, котрий сидів поряд.

— Отже, ти вважаєш, що мало сказав? — запитав Борисов.— Більше треба було, га? — він хитро підморгнув Шевчукові.

— Та що ви! —Шевчук притис руку до грудей.— Я не в цьому розумінні.

— Та ну, не в цьому,— не повірив Борисов.— Ти що ж думаєш, тут діти з дитсадка зібралися? Ні, брате, тут усі стріляні горобці, і нас на полові не одуриш. І кожен з нас чудово розуміє, що саме ти хотів сказати оцими своїми словами. Ти хотів сказати, що країна наша вступила у війну не-підготовленою, ти хотів кинути тінь на мудру політику нашої партії і применшити особисті заслуги товариша Сталіна. А тепер нам казочки розказуватимеш, він, мовляв, не в тому розумінні.

— Між іншим,— кинув репліку військком,— якщо не помиляюся, прислів'я стосовно Юрієвого дня народилося під час введення повного кріпосного права.

— Саме так,— підтвердив лектор Неужелєв.

— Так ось ти ще на що натякав, на те, що у нас, мовляв, іще й кріпосне право до всього!

— Та ні... та я ж...

— Товаришу Борисов,— втрутився Ревкін,— те, що ви сказали, можна вважати вашим виступом?

— Так-так,— ствердив Борисов.

— Товариші, прошу по черзі. Які ще будуть думки?

— Дозвольте мені,— підвівся прокурор Євпраксеїн. Спрямувавши погляд кудись вдалину, він розпочав, не кваплячись.— Товариші, всім відомо, що наш лад — най-гуманніший лад у світі. Але наш гуманізм носить бойовий, наступальний характер. І виявляється він не в слинявості і всепрощенстві, а в непримиренній боротьбі з усіма проявами ворожих нам поглядів. Ось перед нами стоїть зараз жалюгідна людина, котра щось лепече, і було б природним людським порухом душі пожаліти її, поспівчувати. Але ж він нас не пожалів. Він Батьківщину свою не пожалів. Я прошу зауважити, товариші, що він цю фразу, яку в мене навіть язик не повертається повторити, сказав не колись, не двадцять першого червня і не двадцять третього, а саме двадцять другого і в той самий час, коли люди наші з почуттям глибокого обурення почули про напад фашистської Німеччини на нашу країну. Навряд, товариші, чи можна це вважати випадковим збігом фактів. Ні! Це був точно розрахований удар в точно розрахований час, коли удар цей міг би завдати нам максимальної шкоди.— Прокурор помовчав, подумав і продовжував засмучено: — Ну що ж, товариші, не вперше доводиться відбивати нам нападки наших— воро гів. Ми подолали білу армію, ми вистояли в нерівній боротьбі з Антантою, ми ліквідували куркульство, розгромили банду троцькістів, ми сповнені рішучості виграти битву з фашизмом, так невже ж ми не впораємося ще й із Шевчуком?.

Серед присутніх прокотився гамір, що означав: так, хоча й важко, але впораємось.

Доки прокурор виголошував свою промову, Єрмолкін смикався і совався на стільці. Йому здавалось, що всі, рахуючи Худобченка, Ревкіна і Філіппова, час від часу уважно позирають на нього, визначаючи, як він ставиться до того, що відбувається, чи не співчуває Шевчуку як можливому однодумцеві.

Не встиг прокурор сісти на місце, як Єрмолкін зірвався на ноги, йому ще ніхто не давав слова, а він уже заговорив. Напевне, він також хотів виголосити якусь достойну промову, аби присутні могли оцінити правильність і твердість його переконань.

— З великим трудовим піднесенням зустріли трудівники нашого району...— розпочав він, але одразу ж, напевне, від хвилювання, збився, думка урвалася, він запанікував і почав істерично вигукувати щось про якогось хлопчика трьох з половиною літ, котрого Шевчук хотів чи то вбити, чи то зарізати, але й цього не договорив, засмикався ще більше й почав вигукувати "мерзотник" і "сволота". Він бився в конвульсіях, бризкав слиною...

— Борисе Євгеновичу, що з вами? — з місця затурбувався Ревкін.

— Мерзотник! — продовжував тіпатися Борис Євгенович.— Сволота! Мій син... Йому три з половиною роки...

— Борю! Борю! — підбіг до нього Неужелєв.— Прошу тебе, заспокойся. Випий води. Я розумію, тобі прикро. Нам усім прикро. Найсвятіше... За що ми боролися... За що сьогодні кров проливаємо на всіх фронтах... Але я тобі обіцяю, Борю, ми нашу радянську владу ображати ніяким Шевчукам не дозволимо.

Принесли води. Почекали, доки Єрмолкін вгомониться.

— Продовжимо, товариші,— повернувся Ревкін до перерваної теми.— Тут Борис Євгенович виступав, можливо, із зайвою гарячковістю, але, по суті, він має рацію. І, на мою думку, з цим питанням усе зрозуміло.

— Зрозуміліше не буває,— підтримав Борисов.

— А мені не зрозуміло!

В дальньому кутку, з гуркотом відсунувши стільця, підвівся Веніамін Петрович Парнищев, директор елеватора. Це був величезного зросту чоловік, широкоплечий, з кучерявим волоссям, що спадало на лоба.

— Як не зрозуміло? — переполошився Борисов. У його голосі відчувалися і здивування, і стурбованість, що справа може набути несподіваного розвитку, і погроза, що, мовляв, коли комусь не зрозуміло, то принагідно можемо і роз'яснити.

— Мені не зрозуміло!— відмітаючи погрози, повторив Парнищев.— Товариш Борисов, можливо, у нас розумник, він у всьому миттю розбирається, а я дурний, я за одну мить не розберуся. І я скажу так. Тут деякі, я бачу, нервові, занадто квапляться, здіймають істерику і надміру гарячкують. А мова, між іншим, іде не про щось, а про долю людини. Людини!— по складах повторив Парнищев і потряс над головою вказівним пальцем.— І вирішити цю долю, не розібравшись в усьому як слід, ми не маємо права. Ось я, товариші, з цим чоловіком... як тебе?

— Шевчук,— нагадав учитель з готовністю.

— Так ось, з цим Шевчуком я особисто взагалі не знайомий. Ну, може, десь бачилися, на вулиці чи в кіно, я не знаю. Так що до сьогоднішнього дня мені було, як кажуть, до лампочки, чи живе десь отакий Шевчук, чи ні. Але тут я вислухав всю оцю справу, і ось чого я зрозуміти не можу. Адже ж ти,— звернувся він до Шевчука,— радянська людина?

— Радянська,— квапливо погодився Шевчук.

— Комуніст?

— Комуніст,— підтвердив Шевчук.

— То як же ти міг таке зробити?— громовим голосом запитав Парнищев.

— Що — зробити? — боязко мовив Шевчук. Він був явно розгублений. Йому здалося, що Парнищев у якийсь хитромудрий спосіб прагне його захистити, і Шевчук хотів піді-грати Парнищеву, та не знав, як.

— Ти, Шевчук, тут ось що, ти облиш тут із себе незайману, даруйте на слові, корчити... Тут зібралися твої товариші, стурбовані твоєю ж долею. Ти поглянь, хут майже всі керівники району. Навіть сам товариш Худобченко особисто приїхав. Вони одірвалися від важливих справ тільки для того, щоб послухати тебе, а ти-и...

Парнищев розчервонівся, очі його вилізли з орбіт, і він співав натхненно, як соловей.

Шевчук пильно дивився на Парнищева, але не міг дотя-мити, захищає він його чи топить.

— Та я...— почав було Шевчук, але Парнищев махнув рукою, перебиваючи.

v — Зачекай зі своїм "та я". Доякався! Ну, я розумію, припустимо, не бажаєш ти бути комуністом, не бажаєш ти бути радянською людиною...

— Я бажаю! — пристрасно сказав Шевчук, прикладаючи руки до грудей.

— Але зараз,— продовжував Парнищев, не чуючи,— в такий важкий для нашої країни час, ти повинен був згадати хоча б про те, що ти — росіянин. Ось, товариші,— перейшов Парнищев на елегійний тон,— читав я тут якось в газеті про одного графа чи князя з педобитих білогвардійців, котрий зараз проживає в Парижі. І ось цей чоловік, який люто ненавидів радянську владу, зараз рішуче відмовився

співробітничати з німцями. "Зараз, сказав він,— коли над вітчизною нависла чорна хмара, я не граф, не антибільшовик, зараз я перш за все російська людина!"

В залі зааплодували. Всім було зрозуміло, що Шевчук стоїть далеко нижче від цього графа.

— Ось що, Шевчук,— продовжував Парнищев.— Ти здійснив брудний і недобрий вчинок. Так май же мужність його визнати, і я перший обніму тебе, як брата.— Розвівши широко руки, Парнищев навіть ступив крок до Шевчука, але одразу ж повернувся і сів на місце.— У мене все, товариші,— тихо сказав він.

Всі мовчали і дивилися на Шевчука. Шевчук, переступаючи з ноги на ногу, м'яв у руках бувалу в бувальцях будьонівку з одним вухом.

— Ну, що ж, товариші,— мовив Ревкін.— Ми Шевчуку дали висловитися. Ви самі чули, що він тут сказав. Він не хоче визнати помилковість своїх висловлювань...

— Хочу! Хочу! — ледь не ридаючи, закричав Шевчук.

— А-а, так! — здивувався Ревкін.— Ну, що ж, товариші, послухаємо.

Шевчук підвівся, підійшов до столу і вчепився пальцями в сукно.

— Ну!— підбадьорив його Ревкін.

— Товариші] — несподівано чітко розпочав Шевчук.— Я здійснив ганебний для комуніста вчинок. Першого дня війни, вражений почутим повідомленням, я виявив легкодухість і несподівано проказав слова відомого російського прислів'я: "Ось тобі, бабусю, і Юріїв день!" Це було помилковим, політично незрілим виступом. Я розумію, що в конкретній обстановці деяким товаришам мій виступ міг видатися ворожим...

— Що значить — міг видатися? — перебив військком.

— Тобто я хотів сказати, що об'єктивно моє висловлювання, може, й виглядає... але я не хотів...

— Він не хотів,— недовірливо похитав головою Не-ужелєв.

— Авжеж,— мовив Курдюмов.

— Ти ось що, Шевчук,— сказав Борисов наче доброзичливо.— Коли вже почав зізнаватися, то не верти хвостом. Тут всі свої, тут чули багато чого, і давай, кажи все, як на духу. А то хотів, не хотів. Мало хто чого хотів. Я, може, зараз хотів би з молодицею на перині борюкатися, а доводиться з тобою тут марудитись. А ти ще хотів, не хотів. У нас он за тобою ще яка черга, а ти нам мізки полощеш. Почав говорити, то говори до кінця: виступ мій був політично незрілий, наклепницький і об'єктивно спрямований проти політики партії. Так?

— Так,— ледве чутно підтвердив Шевчук.

— Ну ось,— повернувся Борисов до решти членів бюро,— ось бачите, товариші, Шевчук в усьому зізнався. А тут ще деякі душевні й добренькі знаходилися, що хотіли обмежитись доганою. Яка тут догана, товариші, коли справа пахне ворожою вилазкою, політичною провокацією? І не ми повинні Шевчуком займатися, а, я відверто скажу, ось — товариш Філіппов.

Борисов сів. Шевчук продовжував стояти, блідий як полотно. Він озирнувся на Парнищева, але той обнімати його, як брата, не квапився.

— Ну, гаразд,— перезирнувшись із Худобченком, тихо мовив Ревкін. — Питання щодо того, кого передавати товаришу Філіппову, ми з вами поки що вирішувати не будемо, а Шевчука покараємо своєю владою. Я

гадаю, що після всього висловленого правильно буде затвердити рішення зборів комуністів школи про виключення Шевчука з партії.

— Як — затвердити?— раптом подала голос Раїса Се-менівна Гурвич, головний лікар лікарні.— Дозвольте мені два слова?— запитала вона, підводячись.

їй дозволили.

— Товариші,— сказала вона схвильовано,— я просто жахнулася від того, що тут почула. В мене буквально волосся піднімається. Я нічого не можу зрозуміти. Моя дочка Світлана навчається в сьомому класі тієї ж школи, де викладав оцей товариш чи громадянин... не знаю, як його назвати. Ми з чоловіком завжди виховували Світланку в дусі наших ідей, завжди прищеплювали їй любов до Вітчизни, до партії, до товариша Сталіна. Ми вірили, що й педагоги навчають нашу дівчинку того самого. А теперь я бачу — ось хто її вчить. Товариші, я не розумію, як же це можна було довірити виховання наших дітей такій людині? Як він міг з такими поглядами проникнути в нашу радянську школу? І хто йому в цьому допоміг? Адже, якщо він сказав таке,— закричала вона,— того дня, коли всі радянські люди... то що ж він говорив раніше? Ні, товариші, виключити Шевчука, звичайно, не важко, але цього мало. Мало! Треба перевірити весь педагогічний колектив, дирекцію школи, вияснити, як склалася така нездорова обстановка, в якій міг безкарно діяти цей Шевчук. Я гадаю, товариші, нам слід направити в школу партійну комісію. І виявити всі нездорові елементи, які там можуть бути. Інакше, наприклад, я особисто, як мати, просто не зможу відпустити свою дівчинку до школи. Хай краще вона не отримає ніякої освіти, ніж вона отримає... ніж вона отримає... ніж вона отримає... Вибачте, я не можу,— сказала Раїса Семенівна крізь сльози і сіла, закривши обличчя руками.

Промова Раїси Семенівни справила враження,— всі загули. Ревкін постукав олівцем по графину.

— Раїса Семенівна, безумовно, має рацію,— мовив Ревкін.— Схоже, що в школі, де викладав Шевчук, склалася вкрай неприваблива обстановка. Очевидно, керівництво школи втратило всіляку пильність. І нас це не може не турбувати. Адже саме школа покликана виховувати нашу зміну. Саме в школі закладається моральний фундамент нової людини. І ми не можемо ставитися байдуже до того, хто закладає цей фундамент. І ми до цього найближчим часом повернемося. А поки що, товариші, не будемо гайнувати часу і закінчимо з цією справою. Отже, є пропозиція затвердити виключення з партії. Інші думки є? Ні? Голосуємо. Голосують лише члени бюро. Хто "за"? Хто "проти"? Тих, що утрималися, немає? Прийнято одноголосно. Товаришу Шевчук, у вас квиток при собі?

Шевчук мовчав, вчепившись у сукно і дивлячись просто перед собою.

— Шевчук, я вам кажу! — підвищир голос Ревкін.— Покладіть квиток на стіл!

Шевчук раптом вирячив очі, звівся навшпиньки, дивно, зі свистом і навіть якимсь гулом втягнув у себе повітря і позадкував, тягнучи за собою скатертину з усіма графинами, склянками, попільницями і чорнильним приладдям.

— Товаришу Шевчук! — закричав Ревкін.— Що ви робите? Зупиніться!

Але на обличчі Шевчука з'явився байдужий і злісний вираз. Він продовжував задкувати, одночасно все більше хилячись назад, а на губах його рожевуватими бульками закипала піна. Хтось зірвався на ноги. Хтось з другого кінця столу вхопився за скатертину, намагаючись її утримати. Скатертина розлізлася. Упав графин. Задзвеніло скло. І раптом Шевчук із шматком сукна в руках, не згинаючи колін, рівно, як стовп, звалився назад. Лунко хруснула потилиця.

Члени бюро позривалися на ноги і, витягнувши шиї, дивились на розпластане жалюгідне тіло. Шевчук лежав, тримаючи перед собою обома руками шматок сукна і будьонів-ку, наче торгував ними.

— Хтось із медиків є серед нас?— розгублено запитав Ревкін.— Раїсо Семенівно!

Раїса Семенівна схилила^л "ад іілом, і ті, хто стояв позаду, побачили її товсті стегна, туго обтягнуті резинками блакитних трикотажних рейтузів.

— Пульсу немає,— сказала Раїса Семенівна, важко розгинаючись.

32

Зробили перерву, викликали "швидку допомогу", яка відвезла Шевчука в морг при місцевій лікарні. Ревкін запросив Худобченка пообідати, але той, глянувши на годинника, сказав, що йому ніколи, і в супроводі свого консультанта, ні з ким не прощаючись, пішов до машини.

Ревкін наздогнав його в коридорі.

— Петре Терентійовичу,— сказав він, дрібочучи поряд з Худобченком,— мені дуже прикро, що так сталося.

— Та брось,— махнув рукою Худобченко.— Ти тут ні при чому. Ніхто ж не знав, шо в його таке слабке серце.

— Ну, то, може, все-таки пообідаєш із нами?

— Нє, нє, не можу, друже, діла,— рішуче відмовився Худобченко.— Йди продовжуй засідання, а мене проводжати не треба.

Він потис Ревкіну руку, але без звичайної дружелюбності, і пішов далі. Було зрозуміло, що він хоче залишитися осторонь такої пригоди. Провівши Худобченка поглядом, Ревкін постояв на сходах і пішов назад. Тут на нього ледь не налетів Борисов з паперами в руці.

— Ти куди?—запитав його Ревкін.

— Та я... ось... тут...— Борисов розгубився і ховав очі.— Ось,— нарешті знайшов він, що відповісти,— Петро Терен-тійович забув.— І метнувся повз Ревкіна сходами вниз.

Швидко піднявшись до себе, Ревкін побачив через вікно, як Борисов, стоячи роздягнений на холодному вітрі, тицяв папери Худобченку, котрий сідав у машину. По тому, як Худобченко брав з рук Борисова ці папери, видно було, що він їх не забував, що він їх бачить уперше.

"Щось проти мене, гад, написав",— подумав Ревкін про Борисова.

Згодом уже стало відомо, що того ранку, перед засіданням бюро, Борисов попрощався з дружиною і донькою і сказав дружині, ідучи: "Ну, Манько, йду на страшну справу. Тепер або груди в хрестах, або голова в кущах".

Борисов повернувся до кабінету. Ревкін уважно поглянув на нього, але той знову одвів очі.

— Ну, що ж, товариші,— зітхнувши, сказав Ревкін,— у нас тут трапилася неприємна подія, сподіваюсь, що вона залишиться поміж нами. Я не хотів би вас лякати, але попереджую: кожен, хто почне патякати про те, що тут сталося, буде притягнутий до партійної відповідальності. А тепер продовжимо. На черзі в нас персональна справа товариша Голубєва. З цього питання слово має товариш Чмихалов. Давай, Чмихалов, тільки коротше, ми й так,— він поглянув на годинника,— затримались.

Підвівся Чмихалов. Трохи знічений тим, що сталося, він, зазираючи до папірця, пробубонів обвинувачення проти Голубєва. Вони зводилися загалом до того, що Голубєв з деякого часу ігнорує рішення партійних органів, товариську критику сприймає хворобливо, врешті-решт дійшов до того, що зірвав намічений райкомом термін хлібозбирання. Коли йому на це було вказано, Голубєв відповідав грубо, в присутності безпартійних колгоспників висловлював ущипливі зауваження, тим самим дискредитуючи в очах мас керівну роль партії.

Голубєву згадалося: був він минулого року у великому місті. Машина збила пішохода. Рух припинився. Збігся народ, під'їхала міліція і "швидка допомога". Збитого повезли. Проміряли щось рулетками. Засипали кров піском. Підмели. Регулювальник змахнув палицею, і рух відновився. І знову рушили суцільним потоком машини. І так само квапилися перехожі. Ніби нічого й не трапилось. Голубєв згадав Шевчука. Він лежав біля столу, наче збитий машиною. "Господи! — думав Голубєв.— Ось і я помру колись від страху перед начальством..."

— Голубєв!— долинуло до нього.— Ви що, оглухли? Голубєв підвів голову і побачив, що всі дивляться на

нього.

— Товаришу Голубєв,— повторив Ревкін,— я вас питаю втретє,ви хочете щось сказати?

— А що казати?— запитав Голубєв.

— Як що? Ви чули виступ Чмихалова? Хочете щось заперечити з приводу сказаного?

— Можна й заперечити,— подумавши, мовив Голубєв.

— Тільки коротше,— вставив Борисов.

— Можна й коротше,— погодився Голубєв. Підхопився Неужелєв.

— Товариші, я пропоную встановити регламент. Ми тут і так багато часу втратили.

— Який регламент ви пропонуєте?— запитав Ревкін.

— П'ять хвилин.

— П'ять багато,— зауважив Борисов,— досить і трьох.

— Товаришу Голубєв,— повернувся до нього Ревкін,— вистачить вам трьох хвилин?

— Ще й залишиться,— Голубєв підвівся, повільно пішов до першого секретаря.— Ось, отримуйте,— сказав він і, поклавши партквиток на стіл перед Ревкіним, пішов до виходу.

— Товаришу Голубєв! Товаришу Голубєв!— закричали разом Ревкін і Борисов.

Голубєв махнув рукою і вийшов за двері. Члени бюро розгублено перезиралися, не знаючи, як реагувати на такий несподіваний вчинок.

— Це провокація! — раптом не своїм голосом заволав Неужелєв.— Ми мусимо його негайно зупинити!

Борисов, не дожидаючись дальшого розвитку подій, кинувся слідком за Голубєвим. Він наздогнав його вже на вулиці, де Голубєв, одв'язавши коня від паркану, залазив у бричку.

— Іване Тимофійовичу!—Вискочивши без пальта й шапки, Борисов тремтів.— Іване Тимофійовичу, ти чого це?

Іван Тимофійович заліз у бричку і взявся за віжки. Кінь одразу й пішов, але він його притримав і очікувально поглянув на Борисова.

— Повернись!—заклично сказав Борисов. Голубєв дивився на нього, не мовлячи й слова.

— Повернись, Тимофійовичу,— прохав Борисов.— Ні-

хто твоєї крові не хоче. Ну, посваримо трохи, ну, покаєшся, на тому й розійдемося.

— В чому каятись?— запитав Голубєв.

— В чому-небудь,— сказав Борисов швидко.— Тільки не доводь нічого стосовно погоди і об'єктивних умов. Скажи, винен, запив.

— Значить, пияцтво прощають?— запитав Голубєв.

— Пияцтво можна простити,— сказав Борисов.— Аби лиш усе політично правильно було.

— Тепер все зрозуміло,— мовив Голубєв і ляснув коня кінцем віжок.— Н-но!

— Та зачекай ти,— біг поряд Борисов, хапаючись за полудрабок.

— Одійди, кажуть!— Голубєв замахнувся батогом. Кінь рвонув, Борисов відлип.

Коли Борисов повернувся в райком, там панувала повна розгубленість. Обговорювали, як бути. Парнищев запропонував:

— Раз він сам поклав білет, у нас немає іншого виходу, як прийняти його.

Підхопився Неужелєв.

— Ні, товариші, так не можна. Це буде політичною помилкою. Ми, товариші, не можемо допустити, щоб комуністи кидалися найдорожчим для нас документом. Ми повинні примусити Голубєва взяти партквиток назад. А ось коли він його візьме, тоді ми його й...— Неужелєв зробив хижацький хапаючий жест рукою.

— Вірно,— сказав Ревкін.— Здається, Неужелєв діло говорить.— (Неужелєв скромно опустив очі).— Давайте запишемо приблизно таке рішення. Перше: засудити недо-стойну поведінку комуніста Голубєва і вказати йому на неприпустимість недбалого поводження з партійним квитком. Друге: зобов'язати товариша Голубєва взяти назад партійний квиток. Виконання доручити...— Він підвів голову і зустрівся з поглядом Борисова.— Ось товаришу Борисову й доручимо,—-завершив він зловтішно. Борисов покірно схилив голову.

33

Час нам зобразити і свою птицю-тройку. Та де ж її візьмеш? Нехай заміною їй буде крита полуторка з військовим номером на бортах. Вона метляється по всіх дорогах у межах розташованого на території області військового округу. Коли мчить вона пустельною дорогою, з полуторки долинає вищання поросят і несамовите куряче кудкудакання.

Екіпаж полуторки, що складається з трьох чоловік, не рахуючи шофера, чимось нагадує концертну бригаду, котра обслуговує віддалені від центру населені пункти. Вистави, які дає ця бригада, і схожі на концерти, або, точніше, на короткі драматичні спектаклі з одним і тим же фіналом. Та це не концертна бригада, це виїзна колегія Військового трибуналу, це трійка. Попереду поруч із шофером сидить голова,

полковник Добренький, приємний на вигляд чоловік із сизим носом на повновидому обличчі. Микола Спиридо-нович життєлюб. Любить пити горілку, "шуткувати", "співать пісень", небайдужий до жіночої статі. "Худих не люблю,— каже він.— Люблю таких, шоб було за шо вчепиться". До підсудних ставиться по-батьківськи, часто називає їх не підсудними, а синками. "Ну шо ж ти, синку, я бачу, Батьківщина тебе зростила, виховала, а ти її зрадив, як отой Іуда за тридцять срібняків". І вирок у двох варіантах: розстріл або штрафна рота. І схоже, що вироки ці не залишають ніякого сліду в душі Миколи Спиридоновича. Увечері того ж дня, якщо трапиться хороша, "душевна" компанія, він із задоволенням вип'є, закусить і заведе:

Ой ти, Галю, Галю молодая... Підманули Галю, забрали з собою...

При цьому він диригує підспівувачами, підморгує і невдо-волено морщиться, коли хто фальшивить.

У критому кузові на лавці спиною до кабіни сидять колеги Добренького: два похмурих типи Целіков і Дубинін. Тут же на підлозі підстрибують мішки. Мішок борошна, мішок гороху, мішок картоплі. І мішки з живністю: з поросям, з курми, з гусьми.

Бригада роз'їжджає по території військового округу із завданням "оперативного здійснення соціалістичної законності в умовах воєнного часу". Вона судить дезертирів, самострілів та інших військовозобов'язаних, що ухиляються від священного обов'язку захисту Вітчизни. Ще оперативніше усіх цих людей можна було 6 розстрілювати на місці без суду, але тоді де 6 члени трибуналу брали картоплю, борошно, поросят і все інше? А через це все доводиться затримуватись то в одній місцевості, то в іншій. І ніяк до Долгова дістатися не можуть.

Але ось уже начебто їдуть.

їдуть! їдуть! Чи не так і ти, Русь... а втім, таке, здається, хтось уже писав.

А назустріч полуторці, лишаючи позад себе хмару куря ви, птахом летить ЗІС-101, і земляк Добренького, товариш Худобченко, одвертаючи текст від шофера і від консультанта Пшеничникова, що сидить поруч, знайомиться з документом, врученим йому в Долгові Борисовим.

"...як чесний комуніст, вважаю своїм обов'язком довести до Вашого відома, що в нашому районі ідейно-виховна робота серед населення перебуває на загрозливо низькому рівні...

...такий собі Чонкін при допомозі своєї коханки Бєляшової... оперативну групу із семи чоловік під командуванням лейтенанта Філіппова...

...тільки з допомогою військової частини вдалося...

...наслідки чого й донині викликають нездоровий інтерес серед відсталої частини населення району і породжують різноманітні чутки... начебто капітан Миляга... Все це, без сумніву, негативно позначається на авторитеті органів... як і багато комуністів району, вважаю необхідним провести ретельне... і зміцнити партійні кадри..."

Тим часом полковник Добренький і товариш Худобченко наближалися один до одного зі швидкістю, що дорівнювала сумі швидкостей їх машин. І ось уже ЗІС-101 та полуторка порівнялися і зупинились, перегородивши всю дорогу. Добренький вистрибнув з машини, а Худобченко поманив його пальцем.

— Куди прямуєш, козаче?— запитав Петро Терентійо-вич, доброзичливо дивлячись на запухле від пиятики обличчя полковника.

— Дезертира їдемо судити, Петре Терентійовичу,— шанобливо відповів Добренький.

— Дезертира? — звів брови Худобченко.— Чи ж не Чонкіна?

— Чонкіна,— кивнув полковник, дивуючись, що сам товариш Худобченко чув таке непримітне прізвище.

— Ага... так...— задумливо бурмотів Худобченко, озираючи опасисту фігуру свого земляка.— Ось шо, козаче, ти зараз туди не їзди. Справа Чонкіна відкладається. Там скоро діла будуть серйозніші. Так шо повертай голоблі. Пойняв?

— Пойняв! — виструнчився Добренький.

— Ото й харашо,— сказав Худобченко і знехотя підняв свою пухку руку, з одного боку, ніби вітаючи полковника, а водночас даючи знак шоферові рухатися далі.

Одразу ж після бюро Єрмолкій мав намір повернутися в редакцію, але дорогою його перехопив і затягнув до себе додому Сергій Никанорович Борисов. Там, запропонувавши гостеві випити й закусити, Борисов довго й плутано розводився про те, що в районі не все гаразд, що негаразди ці починаються від самого верху і що партійна преса зобов'язана врешті-решт зайняти позицію чітку й непримиренну. Якщо подивитись на те, що відбувається, чесно й без упередження, пояснював Борисов, то ми побачимо, що справи в районі просуваються не настільки благополучно, як це зображується на сторінках "Більшовицьких темпів". На сторінках тихо та любо, а в житті коються справи, з одного боку, незрозумілі, а з іншого,— надзвичайно вміло кимось організовані. І в цій ситуації кожен має визначитись і визначити власне ставлення до того, що зараз відбувається.

— Врахуй, Борисе,— натякав Сергій Никанорович,— в житті кожного партійця бувають хвилини, коли треба зробити вибір: або — або, на того скакуна поставити чи на іншого.

Уся ця розмова залишила в душі Єрмолкіна відчуття гидливості й тривоги, а згадка про коня й зовсім вибила його з колії.

— Я все зрозумів,— сказав Єрмолкін Борисову.— Все буде зроблено, як ви бажаєте,— додав він, хоча й сам не розумів, що говорить, що обіцяє, що саме буде зроблено.

У пригніченому настрої Єрмолкін вийшов від Борисова і повертався до себе в редакцію, коли уздрів картину, що вразила його.

Прихилившись до стіни громадської вбиральні, стояла худа жінка, босоніж, в самій спідній сорочці. Вітер задирав поділ комбінації, відкриваючи гострі й сині від холоду, коліна. Покірно дивлячись на спрямовані на неї дві цівки мисливської рушниці, жінка боязко, але наполегливо казала:

— Пашо, прошу тебе, скоріше, мені холодно.

— Нічого,— відповідав прокурор Євпраксеїн,— на тім світі нагрієшся. Там тебе чорти на пательні зігріють.— Він перехопив рушницю зручніше, приклався щокою до ложа.— Іменем Російської Радянської Федеративної...

— Павле Трохимовичу,— торкнув його за рукав Єрмолкін.

Не опускаючи рушниці, Павло Трохимович покосував згори донизу на Єрмолкіна, ніби намагаючись зрозуміти, звідкіля з'явилась оця перешкода.

— Що вам потрібно?

— Ви хочетеЛї розстріляти?

— А у вас є заперечення?

— Ні, ні, що ви! — квапливо запевнив Єрмолкін.— Справа, як то кажуть, сімейна. Я зі своєю дружиною також ось... злегка, як то кажуть, погиркався. Тільки...

— Що — тільки?

— Чи не могли б ви розстріляти й мене?

— Тебе? — прокурор опустив рушницю й уважно поглянув на Єрмолкіна, можливо, намагався зрозуміти, чи варто витрачати порох на такі дрібниці.

— Так, мене,— підтвердив Єрмолкін.— Тому'що рано чи пізно мене все одно... А мій син, йому три з половиною роки. Тобто взагалі він зараз на фронті...

— Зрозуміло,— обірвав прокурор.— Ставай до стінки. А ти,— сказав він дружині,— йди додому. Та одягнися, а то ходиш, мов повія, в самій сорочці. Ставай на її місце.

Єрмолкін став і, задерши голову, притиснувся потилицею до мокрої стіни. Він уявив собі, як з двох цівок зараз вирветься полум'я, і, не бажаючи на таке дивитися, заплющив очі. Він не бачив, як прокурор зводив рушницю, він тільки чув, як той декламував чітко й виразно:

— Іменем Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки... Єрмолкіна Бориса... як тебе?

— Євгеновича,— безкровними губами пробелькотів Єрмолкін.

— ...Євгеновича... за те, що гад і сволота, за те, що брехав у своїй газеті, як сивий мерин...

— Так, так,— печально кивнув Єрмолкін,— вся справа саме у мерині.

— За співучасть в убивстві ні в чому не винної людини...

— У вбивстві? — Єрмолкін здивовано розплющив очі.— Я ніколи нікого... Я навіть курку...

— Курку ні, а Шевчука?

— А, Шевчука,— зрозумів Єрмолкін.— Це так. Це, звичайно, в якійсь мірі можна розглядати...

—...до розстрілу,— не слухаючи, продовжував прокурор.— Вирок виконати негайно.

Він спрямував рушницю на Єрмолкіна і, притиснувшись щокою до ложа, зажмурив ліве око.

— Стійте! Стійте!— заволав Єрмолкін.— Стійте!— Він упав на коліна і, простягаючи руки вперед, поповз до Єв-праксеїна.

— В чому справа?— невдоволено запитав прокурор, опускаючи рушницю.

— Я боюся,— зізнався Єрмолкін і заплакав.

— А, то ти ще й боягуз,— сказав прокурор.— Тоді, звісно, справа інша. Тоді...— Він звів очі і протяжно забурмотів: — Іменем Російської Радянської Федеративної... розглянувши у відкритому засіданні і порадившись на місці, визначив... у зв'язку з додатково виявленими

обставинами... враховуючи боягузтво звинуваченого... попередній вирок відмінити як необгрунтовано м'який. Єрмолкін Борис... як тебе?

— Євгенович,— послужливо підказав Єрмолкін.

— ...Євгенович присуджується до пожиттєвого страху з виводом на роботу. Мірою покарання залишити волю як усвідомлену необхідність. Вирок остаточний і оскарженню не підлягає. Підсудний, вам вирок зрозумілий?

— Зрозумілий,— понуро одізвався Єрмолкін.

— Ідіть і живіть, якщо вам подобається,— сказав Євпраксеїн, дивлячись на Єрмолкіна з відразою.

35

Вечоріло. Повертаючись-додому з роботи, лейтенант Філіппов ішов стомленою ходою людини, обтяженої державними турботами.

Після недавніх дощів було тепло і вогко. Вікна багатьох будинків були розчинені навстіж, з них линули на вулицю звуки людського життя: стукотів молоток, плакала дитина, свистів самовар, чоловік лупцював дружину, і вона верещала. На ґанку якоїсь халупи сидів чоловічок із самокруткою і впевнено розводився п'яним голосом:

— Німець, я тобі скажу, така ж людина, як і ми, тільки що балакає не по-нашому.

— Досить патякати!— почувся суворий жіночий голос із-за рогу.— Ти ще побазікай, посадять тебе за твій довгий язик.

За двома вікнами було особливо гамірно — патефон на все горло виспівував "Кукарачу", там танцювали. Перед цими вікнами лейтенант Філіппов мимоволі затримався. Миготіли святкові сукні місцевих дівчат і військова форма командирів тимчасово розквартированої в місті артилерійської частини. "Що ж,— по-батьківському подумав Філіппов,— нехай люди розважаються". Зіпершись на гостре верхів'я штахетника, він дивився' у розчинені вікна, і раптом його пойняла раптова заздрість до цього чужого швидкоплинного життя, яке було йому недоступне.

У перші дні війни він познайомився в клубі з дівчиною Наталею. Вона з матір'ю незадовго перед цим приїхала до якихось своїх родичів з Бреста, де її батько служив командиром чогось там. Тепер вони тут застряли, а від батька не було ні слуху ні духу. І Наталя, і її мати подобались лейтенантові своєю інтелігентністю. Мати була вчителькою, а Наталя майбутньою вчителькою — перейшла на третій курс педінституту. Двічі він гостював у них, пили чай з мармеладом і говорили про війну. Мати розпитувала лейтенанта про те, про се і раптом запитала, чому він тут, а не на фронті.

— Ви, напевне, в резерві? — поцікавилась вона.

— Так, щось подібне до цього,— відповів він, знітившись. На щастя, вона, здається, не розрізняла родів військ. Він намагався виглядати вихованим юнаком, лікті на стіл не ставив, рибу ножем не різав, не цокав ложкою в склянці і чай пив маленькими ковтками.

Через кілька днів після цього, вийшовши з дверей своєї Установи на обідню перерву, він зустрів Наталю, котра випадково саме в той час проходила мимо. Привітались, і він пішов з нею поруч, розпитував, що вона збирається робити сьогодні увечері. Не відповівши, вона запитала, видимо хвилюючись:

— Ви тут служите?

— Так,— сказав він недбало.— А що?

Він міг би й не питати. Він уже не раз помічав, як люди, подібні до Наталі, ставляться до його колег. І йому раптом стало незручно, що він служить саме тут, а не в якомусь іншому місці. Та він зробив вигляд, що не зрозумів Натаянного сум'яття, і ніби між іншим запитав: "А що?"

— Нічого,— сказала Наталя квапливо,— я просто так запитала.

Того вечора вона виявилась зайнятою, а його наступного дня послали заарештовувати Чонкіна. Коли ж він повернувся з цієї довготривалої операції і прийшов до Наталі, то дізнався, що вона разом з матір'ю покинула Долгов і виїхала в невідомому напрямку.

За розчиненим вікном змінили платівку. Томливий голос жалібно виводив:

Утомленное солнце Нежно с морем прощалось,

В этот час ты призналась, Что нет любви...

В такт музиці погойдувались пари. В цигарковому диму вони повільно пливли, наче риби в акваріумі. На офіцерах блищали ремені нових портупей. І лейтенантові раптом страшенно захотілося теж бути таким, як оці хлопці, простим і відвертим, не наганяти жаху на інших і самому не боятися, танцювати з пітною пругкою дівкою, цілуватися десь у темних сінях, натикаючись на коромисла й відра, а потім з покусаними губами піти і хай навіть загинути за Вітчизну, за Сталіна, за Наталю, за цю дівку або й зовсім ні за що. "Та як же це?— спохопився він подумки.— Звідкіля в мене такі настрої? Так, нас не люблять. Так, нас бояться. Але ж комусь потрібно все це робити",— умовляв він сам себе, в глибині душі підозрюючи, що якраз цього не треба було 6 робити ніколи нікому.

Неохоче відірвався він од чужого паркану, од чужих хмільних веселощів і пішов далі.

36

Печаль перейшла в тривогу. Лейтенантові раптом здалося... ні, не раптом, а якось поступово зароджувалося в ньому і посилювалось відчуття, що за ним хтось слідкує. Ні, він не чув за собою чиїхось кроків чи дихання, але в ньому міцніло абсолютно незаперечне відчуття, що чийсь пронизливий погляд пече йому потилицю. Звичайно, він розумів, що цього бути не може. Погляд не є чимось матеріальним, тобто аж ніяк пекти не може. І все-таки...

"Це просто якась нісенітниця,— сказав він собі, відчуваючи непереборне бажання озирнутися, але не підкоряючись йому.— Ніхто не наважиться за мною слідкувати". І все-таки, пройшовши іще кілька кроків, він не стримався, зупинився й озирнувся. Нікого позаду не було. Лейтенант продовжував свій шлях. "Зі мною щось відбувається,— подумав він.— Схоже, що я занедужую".

Так, це не вперше йому здавалося, що за ним слідкують. Тобто бувало по-різному. Іноді, навпаки, здавалось, що всі його дуже люблять. Особливо після того, як став лейтенант начальником Тих, Кому Слід, на кожному розі стрічався він з проявами народної любові. На вулиці незнайомі люди вклонялись, а іноді навіть скидали шапки.

В будь-якому приміщенні, на будь-якому місці, в будь-який момент він міг сісти, не озираючись, знаючи, що стілець позаду вже кимось піднесений. З повагою ставилась до лейтенанта місцева творча інтелігенція. Місцевий художник Шутейников подарував йому свою картину "Трактористи", а поет Серафим Бутилко надіслав вирізку з газети зі своїм віршем "Дума про вождя". Любили Філіппова й голови колгоспів. Наприклад, один із них, Максим Петрович Шилейко. Варто було запитати (тітка просила), чи не можна в Шилейковому колгоспі

"Маяк" виписати поросятко (звичайно, тільки за гроші і в найзаконніший спосіб), як Шилейко вже наступного дня сам особисто привіз у мішку порося пудів на півтора і дав розписатися на якомусь папірці, згідно з чим лейтенант оплатив вартість цієї тварини — один карбованець п'ятдесят шість копійок. (Лейтенант потім міркував, що все-таки колгоспникам у нас живеться непогано, якщо таких кабанів можуть виписувати по зовсім низькій ціні).

Словом, справи у лейтенанта йшли начебто непогано. І начальником він став, і на бюро райкому його хвалили, і всі його люблять...

Всі, та не всі. Роман Гаврилович Лужин явно до нього присікувався. То зі справою Чонкіна, то Курта якогось вигадав. "Наказую... у п'ятиденний термін..." Наказувати найлегше. А де його шукати, цього Курта, і за якими ознаками?

Можливо, через ці дрібні неприємності й розвинулося в нього щось на зразок манії переслідування. Де б він не був — на роботі, на вулиці, вдома,— все йому здавалося: хтось невідривно за ним стежить.

Вдома він іноді переходив усі межі. Навіть його рідна тітка Пелагія Василівна, або просто тьотя Поля, помічала, що з ним не все гаразд. Траплялося, за вечерею він раптом здригався, підводив голову, дивився на двері і невпевнено казав до тітки:

— Здається, хтось стукав.

— Та ти що?—дивувалася тітка.— Тобі причулося.

Він їй не вірив. Він підходив до дверей навшпиньки, прислухався, а потім рвучко розчиняв їх. Нікого там, звичайно, не було. Іншим разом йому здавалося, що хтось дивиться у вікно. Він підкрадався до вікна, відсмикував фіранку, і серце йому падало кудись у низ живота,— з того боку, знадвору, припадало до скла чиєсь жовте, розмите чиєсь обличчя.

Щоразу незмінно лякався він власного відображення. Дійшло до того, що часом і ночами він підводився й перевіряв засуви на дверях, шпінгалети на вікнах, довго стояв біля грубки, намагаючись визначити, чи зможе достатньо худа людина пролізти до кімнати через комин. Тьотя Поля все помічала.

— І кого ти боїшся?— запитувала вона.— Адже у всьому районі нікого страшнішого за тебе немає.

Ох, ця тьотя Поля! Вона виростила його й виховала. Вона любила його. Але з тих пір, як він став служити Там, Де Слід, вона змінила до нього ставлення і, незважаючи на своє пролетарське походження, перетворилася на жахливу контру. Вона казала, що життя при цареві було далеко дешевшим, і підраховувала, скільки коштували тоді фунт масла чи грудка цукру, але з усіх цін він чомусь запам'ятав тільки, що ситець коштував вісім копійок за аршин.

— Ви, тьотю,— докоряв він їй,— все назад дивитесь, а треба дивитися вперед.

— Та ти, я бачу, додивився,— посміхалася тітка,— що й під лавку зиркаєш — чи ніхто не сидить.

Іншого разу вона раптом запитувала з невинним виглядом:

— Ну, що? Скільки замордували людей за поточний звітний період?

— Та тихше ви!— шипів він на неї і озирався. А потім, зітхаючи, скрушно хитав головою:— Не наші у вас погляди, тьотю.

— Та вже ж не ваші! — погоджувалась вона охоче. Чому допускав він у власному домі подібні розмови? Чому іноді починав навіть виправдовуватись?

— Ви ж знаєте, тьотю, що потрапив я туди випадково,— казав він, але тітка не вірила.

— Випадково туди знаєш, як потрапляють: ось так!— і тітка красномовно робила "руки за спину".

37

Позаду хруснула гілка. Лейтенант здригнувся й повернув голову. Йому здалося, що чиясь тінь промайнула і зникла за рогом будинку, котрий він поминув.

Філіппов рушив далі. На ходу розстебнув кобуру, вийняв і переклав до кишені револьвера. Попереду чорніло щось велике. Наблизившись, лейтенант визначив, що це якийсь сільськогосподарський механізм — чи то сівалка, чи то віялка,— він у цих речах не тямив. У кожному разі, розміри його дозволяли сховатися. Що лейтенант і зробив. Визирнувши через кілька секунд, він побачив: із-за рогу будинку на стежку нерішуче вийшла темна постать. Тепер сумнівів не було: постать стежила за лейтенантом. Загубивши його, вона зупинилася в нерішучості, а потім, все прискорюючи крок, попрямувала стежкою до механізму. Лейтенант витягнув з кишені револьвера й тихо клацнув запобіжником. Крізь стукіт власного серця він почув скрадливі кроки й уривчасте дихання.

— Стій! Стрілятиму! — лейтенант вистрибнув зі схованки і приставив револьвер до носа постаті.

— Ой!— скрикнула постать жіночим голосом і впустила на землю якийсь згорток.

— А, це ти,— сказав він, опускаючи револьвера.— Мало не застрелив. Чого тобі?

— Так я ж про Ванька,— мовила Нюра, піднімаючи згорток.— Ти кажеш, я йому стороння, а я не стороння, мене з роботи за нього вигнали,— сказала вона не без гордощів.

— З роботи не виганяють, а звільняють,— поправив лейтенант.— А за що?

— Так за те ж, що жила з ним, з Іваном,— пояснила Нюра і, не стримавшись, похвалилася:— По любові, кажуть, жила.

Лейтенант стояв, дивився на Нюру і нічого не міг зрозу-

міти. і

— Що ти городиш?— сказав він.— Хто тебе звільнив?

— Любов Михайлівна, завпоштою.

— І за що?

— За Ванька. За зв'язок з ворогом народу.

— З ворогом народу?— здивувався Філіппов.— А хто ж їй сказав, що Чонкін — ворог народу? Він просто дезертир.

— Видать, не просто,— заперечила Нюра.

— Дивно,— сказав Філіппов.— Дуже дивно. Ти ось що. Завтра на десяту приходь до мене, і ми в усьому розберемося.

— Завтра? — зраділа Нюра. Це була вже зовсім інша розмова.— І передачу можна взяти?

— Візьми.

38

Залишивши приголомшену Нюру, він пішов далі і почав міркувати над тим, що все ж таки відбувається. Хто дозволив завідуючій поштою оголошувати ворогом народу звичайного дезертира? А може, вона знає щось таке, чого не знає він?

Вдома схвильована тьотя Поля сказала лейтенантові, що його розшукують. Прибігав посильний, передавав, що приїхав підполковник Лужин з якимсь майором, вони чекають Філіппова у його кабінеті.

Лужина він застав за своїм столом. При світлі настільної лампи голова Романа Гавриловича мала ще потворніший вигляд, ніж звичайно.

Незнайомий майор, сплівши на коліні руки, сидів біля стіни. Обидва уважно дивилися на прибулого. Потім Лужин підвівся і повільними кроками наблизився.

— Ну, здрастуй, Курт,— сказав він і, підстрибнувши, зацідив Філіппову такого ляща, аж той гепнувся на підлогу.

Вже до вечора наступного дня колишній лейтенант Філіппов, схудлий і заріслий бородою (відомо, що в покійників і арештантів борода росте дуже швидко), давав потрібні свідчення...

39

ЗІ СВІДЧЕНЬ КОЛИШНЬОГО ЛЕЙТЕНАНТА ФІЛІППОВА

...повністю розкаявшись у здійснених мною злочинах і бажаючи допомогти слідству, щиросердо визнаю, що, будучи штатним агентом

німецької військової розвідки під кличкою "Курт", я систематично збирав і передавав адміралу Канарісу особисто або через керівника відділу "Абвер-1" полковника Піккенброка відомості військового, політичного та економічного характеру, що складають військову й державну таємницю СРСР.

Діючи в інтересах держави, яка перебуває з Союзом РСР у стані війни, всіляко прагнув до дезорганізації виробництва, до підриву економіки шляхом саботажу та інших зрадницьких дій, сприяв поширенню панічних чуток, шукав і заохочував до активної діяльності прихованих ворогів радянської влади з числа колишніх куркулів, підкуркульників і замаскованих прибічників так званої троцькістсько-зінов'євської опозиції, серед яких виявилися й особи, що займають ключові пости в районному керівництві.

Здійснював прямий зв'язок між німецьким верховним командуванням і ставлеником білоемігрантських кіл, так званим князем Чонкіним-Голициним, який паралельно зі мною вів підривну роботу в селі Красне.

Дізнавшись, що Чонкіну-Голицину загрожує арешт, а там і неминуче викриття, я, очоливши групу захоплення, влаштував справу так, що не ми взяли Чонкіна-Голицина, а він нас, при цьому ордер з санкцією прокурора був зумисне пошкодженим.

Після того, як в підготовлену пастку потрапив капітан Миляга, діяльність органів на території Долговського району фактично була повністю паралізована, що в свою чергу викликало активізацію сил, спрямованих проти радянського ладу. Все це призвело до того, що командування Червоною Армією було змушене, послабивши лінію фронту, кинути частину своїх сил на придушення так званої банди ЧонкінаТолицина. Після розгрому я, пред'явивши зіпсований і тому недійсний ордер, вилучив злочинця у військових властей, а потім, тимчасово захопивши пост начальника райвідділу НКВС, навмисне завів слідство в глухий кут, щоб врятувати від заслуженої покари князя

Чонкіна-Голицина, оскільки німецьке верховне командування в майбутньому розраховувало використати його в ролі натхненника і організатора виступів проти радянської влади.

Ці свідчення дані мною добровільно і записані з моїх слів правильно.

ДОВІДКА

Видана з/к Філіппову Курту про те, що він медогляд пройшов. Вошей, венеричних, шкірних та інфекційних захворювань не виявлено. Протипоказань до утримання в загальній камері немає.

Військфельдшер Семенова

Частина друга 1

Чонкін спав на підлозі біля дверей, прихилившись щокою до параші, коли його розштовхали, підвели на ноги. Він трусонув головою, прийшов до тями і здивувався. В камері товклося із шестеро вертухаїв, а на чолі їх сам начальник тюрми старший лейтенант Курятников, маленький, окоренкуватий, з жіночим рябим лицем. Всі вони, в тім числі й Курятников, були чимось ніби схвильовані, дивилися на Чонкіна з цікавістю, але водночас і боязко.

На нарах заворушилися, хтось запитав, що відбувається.

— Чонкіна забирають,— сказав Штик дещо здивовано.

— А навіщо стільки дюдей?

— А хто його зна?

Тут почувся голос Манюні:

— Раз за одним стільки людей прислали, значить, на розстріл.

— Як це на розстріл? — сказав Штик.— Адже ж суду не було.

— А ніякого суду й не треба,— міркував Манюня.— Закон воєнного часу.

Чонкіна від цих слів пересмикнуло, хоч він і не міг уявити собі, що ось так зараз його виведуть і розстріляють. Та й вертухаї на чолі з начальником тюрми вигляділи не зовсім звичайно. Начальник тюрми особисто підняв шинелю, стріпнув і, розгорнувши, подав Чонкіну, як подають швейцари.

— А скільки годин? — запитав Чонкін, тицяючи рукою і не втрапляючи в рукав.

Йому не відповіли. Курятников, відступивши назад, оглянув Чонкіна прискіпливим поглядом.

— Звичайно, поголити б його треба,— сказав він заклопотано,— та хай уже...

— Чув, Манюня,— гукнув Штик.— Поголити, каже, треба. А ти — на розстріл.

— А як же,— одізвався Манюня.— Як же неголеного розстрілювати? Не годиться. Якщо хворий, вилікують, якщо неголений, поголять.

— Мовчати! — вереснув Курятников.— Ще одне слово почую, і...

Тут із-за параші підвівся професор Цинубель і, підійшовши до Чонкіна, простягнув руку.

— Прощавайте, Чонкін,— сказав він сердечно.— Не бійтесь. Вчіться витримки в Ілліча. Пам'ятайте...

Що саме пам'ятати, Чонкін вислухати не встиг, його повели з камери.

Тісним гуртом пройшли по коридору, потім через двір до прохідної. Біля тумбочки з наганом при боці стояв черговий.

— Машина не прийшла?— запитав начальник тюрми.

— Поламалась,— відповів черговий.

— Гаразд, підемо так.

Начальник розписався в якійсь книзі, що лежала на тумбочці, після чого Чонкіна вивели за ворота і повели через майдан. Було темно, холодно, йшов дрібний дощ.

— Скільки часу?— знову спитав Чонкін, і йому знову не відповіли.

Підійшли до якихось глухих дверей, подзвонили, двері розчинилися, і людина, що стояла за ними, притислася до стіни, пропускаючи прибулих.

Незабаром опинилися в знайомій Чонкіну приймальні лейтенанта Філіппова.

— Заждіть,— сказав Курятников і, боязко постукавши, просунув голову в двері.— Дозвольте зайти?

— Заходьте,— пролунала відповідь.

В кімнаті, яку Чонкін знав як кабінет лейтенанта Фі-ліппова, горіла яскрава лампочка. Але за столом був не Філіппов, а незнайомий майор у новенькій гімнастерці, перехрещеній блискучими ременями. Інший незнайомець, з великою бритою головою і в окулярах з товстими скельцями, сидів на стільці біля стіни. Шинеля з хутряним коміром (таких шинелей Чонкін раніше не бачив) була розстебнута, руки зчеплені на животі, ноги звисали, не дістаючи до підлоги. На сусідньому стільці лежав кашкет з високим наголовником і кинуті на нього рукавички.

Курятников стройовим кроком наблизився до бритоголового, підніс руку до скроні і заверещав:

— Товаришу полковник, підслідний Чонкін за вашим наказом доставлений!

"Ач яке!—подумав Чонкін.— Полковник!"

— Вийдіть і підождіть за дверима,— не змінюючи пози, наказав полковник.

Курятников і конвойні вийшли.

Полковник та майор, кожен зі свого місця, уважно розглядали Чонкіна, а він стояв посеред кімнати, не знаючи, куди діти руки.

Раптом полковник скочив із стільця і почав швидко бігати довкола Чонкіна, нахиляючись при цьому, як мотоцикл.

— Ви,— мелькаючи перед очима, бурмотів полковник,— сподівалися побачити не нас, а Курта. Але його немає. На жаль. Він жахливо зайнятий. Він дає свідчення. Вельми цінні, між іншим. І я вам також. Настійливо рекомендую. Тим паче, що нам. Все, все відомо.

Він перестав кружляти так само несподівано, як розпочав, повернувся до свого стільця, сів у попередній позі. Заговорив майор. Він говорив повільно і без емоцій.

— Ну, ось що, любий. Як ви тільки-но чули, Курта заарештовано, він дає свідчення, і нам уже багато відомо. Але необхідно дещо уточнити. Своїх супротивників ми вміємо поважати. Ви довго і спритно водили нас за носа, граючи роль Іванка-дурника. Ну, що ж, грали чудово, нічого не скажеш, але тепер, як розумна людина, ви повинні визнати, що гру закінчено.

— Точно сказано,— схвалив полковник і знову скочив зі стільця.— Вашу карту бито, князю! — сказав він, як у театрі, і махнув убік рукою.

Чонкін здригнувся. Він не думав, що його давнє прізвисько може бути відоме цим людям.

— Я ж кажу,— перезирнувшись з полковником, посміхнувся майор,— нам усе відомо. Так що найкраще одразу відверто.

— Так, одразу відверто,— наблизився полковник.— Для вашого ж блага прошу вас дуже. Отже, хто послав вас у село Красне?

— У село Красне?— перепитав Чонкін.

— Так, так,— полковник нетерпляче заклацав зубами.— У село Красне хто вас послав?

— Мене?— уточнив Чонкін і ткнув пальцем себе в груди.

— Так, вас. Саме вас. У село Красне — хто?

— Так же ж цей,— сказав Чонкін, сподіваючись, що полковникові дійсно все відомо.— Ну, старшина, ну, Песков.

— Песков?— недовірливо повторив полковник.— Старшина? А Антон Іванович що казав?

— Антон?— перепитав Чонкін.— Іванович?

— Я маю на увазі Денікіна,— підказав полковник.

— Дикіна? — Чонкін напружив пам'ять.— Може, Жикі-на? Це який на коліщатках їздить?

— На чому? На коліщатках? — перепитав полковник.— А, на коліщатках!

Він зробив короткий випад і ткнув Чонкіна кулаком у живіт. Чонкін одкрив рота, намагаючись втягти в себе повітря, і навіть вимовив якийсь звук, наче "а-а", та повітря не втягувалося. З виряченими очима Чонкін осів на коліна, і тільки після цього повітря поштовхами стало пробиватися в легені.

— Ну, так що ж? — почув він над собою.— Так хто ж вас заслав у село Красне? Хто? Хто? — закричав полковник.— Кажи, сволото, бо зараз прострелю довбешку!

Чонкін підвів очі. Дуло револьвера, як і на першому допиті, дивилося йому в переніссся. Але цього разу страху не було.

— Ну! Рахую до трьох. Раз! Два!..

Чонкін мовчав. Він зрозумів: їм що не скажи, їх не влаштує.

— Даремно ви упираєтесь,— долинув до нього м'який голос майора. — Ви ж знаєте, ми все одно змусимо вас говорити. Дайте нам відповідь на одне запитання, і ми відпустимо вас у камеру відпочивати. Так все-таки, хто ж заслав вас у село Красне?

— Кому треба, той знає,— сказав Чонкін, відсапуючись.

Наче кувалдою врізали йому,в підборіддя. Він злетів, спиною й потилицею влип у стіну і гепнув, широко розкинувши ноги в драних черевиках.

Майор та полковник стояли над ним. По побілілому його обличчю повільно повзла муха.

— Міцний горішок,— потираючи забиту руку, задумливо мовив полковник.

— Так,— погодився майор,— з ним доведеться попрацювати.

Вони не відчували до цього розпластаного тіла ненависті чи якихось інших сильних почуттів. Як спеціалісти своєї справи, вони просто оцінили твердість матеріалу, з яким належало працювати.

Запрошеному згодом Курятникову було наказано помістити ув'язненого до окремої камери, утримувати в якнайсуворішій ізоляції з метою уникнення можливих контактів з будь-ким.

Виконати цей наказ Курятникову було непросто, тому що всі три одиночні камери на той час були зайняті: в одній розташували каптьорку, в іншій Курятников тримав власну корову, третю він же за п'ятнадцять карбованців на місяць здавав вільнонайманому Тухватулліну з сім'єю із шести осіб. Справа була, звичайно, не в п'ятнадцяти карбованцях, ними начальник тюрми міг пожертвувати, але

починався осінньо-зимовий період,і, у випадку виселення його сім'ї, Тухватуллін мав би право влаштувати скандал.

Не знайшовши іншого виходу, Курятников наказав очистити спеціально для Чонкіна велику загальну камеру, а її тимчасових мешканців розіпхати по інших камерах, і без того вже досить переповнених. Таким чином, наступні дані про те, що Чонкін утримувався начебто в одиночній камері, слід вважати не цілком достовірними, точніше сказати, що в загальній камері він був одиночним в'язнем.

3

Того дощового місяця у Ревкіна було багато неприємностей. Півтора тижні в районі працювала спеціальна комісія, котра потім склала таємну доповідь "Про деякі недоліки в роботі партійної організації Долговського району".

В доповіді перераховувались приклади економічного відставання і недовиконання планів у різних галузях сільського господарства та місцевої промисловості, але особливу увагу зверталося на розвал ідейно-політичної та виховної роботи серед населення, йшлося про політичну короткозорість і зниження пильності, про атмосферу благодушності й потурання, що панує серед керівників району. В цій доповіді знову згадувалась "банда так званого Чонкіна". Прізвища Голицин там ще не було. Але сам факт, що так званому Чонкіну та його банді приділялося в доповіді не менше чотирьох сторінок, наводить на здогад, що деякі нові дані комісія вже мала, хоча, можливо, не мала при цьому чітких вказівок, чи можна вважати Чонкіна Го-лициним.

Так чи інакше, комісія дійшла висновку, що обстановка склалася вкрай нездорова, миритися з цим не можна, і пропонувала негайно покінчити з благодушністю, головотяпством і потуранням, підвищити

пильність, посилити иолітико-масову й виховну роботу та провести кадрові зміни в керівництві району.

Кадрові зміни в першу чергу були проведені Там, Де Слід. Лейтенанта Філіппова, як відомо, заарештували. Щоправда, вже через кілька днів вдалося перехопити нову радіограму за підписом Курта, в якій повідомлялося про арешт Філіппова. Ця радіограма була зовсім ні до чого. Вона плутала всю картину. Блискуче проведена операція по виявленню, викриттю і знешкодженню Курта була відзначена подяками та орденами, присвоєнням нових звань. (При цьому підполковник Лужин став полковником). Визнати, що замість Курта заарештований хтось інший, значить, одмінити всі оці нагороди й нові звання... Ні, то було ніяк неможливо. Тому на перехоплену шифровку лягла резолюція:

"Це радіогра. Противник сподівається нас заплутати. Наказую: радіограми за підписом "Курт" ігнорувати, а стеження за ефіром на даній ділянці припинити".

На місце лейтенанта Філіппова прибув досвідчений спеціаліст у цій галузі майор Федот Федотович Фігурін, який з першого дня повів себе вельми дивно.

Приступаючи до виконання своїх обов'язків, Федот Федотович навіть у гадці не мав відрекомендуватися першому секретареві райкому. Це було щось неймовірне. Звичайно таких начальників привозили обласний начальник і секретар обкому, якщо не перший, то хоча б другий, і рекомендували районному партійному керівникові. Більше того, новий начальник розпочинав вивчення стану на місці саме бесідою з першим секретарем райкому. Цей же не лише не був кимось рекомендований, а й сам не виявляв ніякого прагнення зустрітися. Ревкіну така поведінка нового начальника здалася надзвичайно дивною. Але ж не набиватися на зустріч самому! Адже не Фігурін, а він, Ревкін, поки що головна людина в районі. Отож-бо й є, що поки...

У місцевих колах поширилися чутки, щоправда, доволі глухі, що новий начальник розвинув бурхливу діяльність, викликає до себе найрізноманітніших людей, допитує і бере в кожного, не зважаючи на особи, підписку про нерозго-лошення. Усе ж до Ревкіна докотилося, що Фігуріна вже відвідало багато людей, серед них Борисов — неодноразово. Стало відомо, що побував у нього і відповідальний редактор газети "Більшовицькі темпи" Єрмолкін. Ні той, ні інший змісту своїх бесід не розголошували, але дійшло до Ревкіна, що новий начальник цікавиться і його, Ревкіна, діяльністю також. Це наклало відбиток на ставлення до Ревкіна його підлеглих, які вже не посміхалися йому привітно, як раніше, і не кидалися сторчголов виконувати його накази.

Якось вранці, переглядаючи за чаєм місцеву газету, Ревкін знайшов у ній на третій сторінці підвал з крупним заголовком "Подвиг капітана Миляги". У Ревкіна буквально потемніло в очах. Чай давно вистиг, а перший секретар все ковзав очима по рядках, повертаючись до початку, тому що ніяк не міг второпати змісту прочитаного. В нарисі розповідалося про подвиги Тих, Кому Слід, від самого зародження нашої держави і до сьогоднішніх днів, про те, які це тихі і непомітні герої. Автор нарису висловлював жаль, що про таких героїв не завжди можна сказати привселюдно. Автор обіцяв, що колись усі подвиги непомітних героїв стануть відомі народові, а їхні імена будуть занесені до золотої книги пошани. А поки що такою славою можуть користуватися тільки герої полеглі, і то не завжди. Одним з таких героїв і назвав автор колишнього начальника Долговської Установи капітана Милягу. Далі туманно розповідалося про те, що, як відомо, певний час на території району діяла банда (чия банда, не вказувалося). На ліквідацію банди було кинуто оперативний загін на чолі з капітаном Милягою. Миляга був підступно захоплений у полон. Його катували, на його спині вирізали зірку, в горло йому заливали розплавлений свинець, але вороги так і не почули від героя того, що хотіли. "Хай живе Сталін!" — були останні слова героїчного капітана. Автор нарису навіть не намагався пояснити, як можна кричати щось із горлом, залитим свинцем.

Ревкін не повірив своїм очам. Він покликав Аглаю.

— Це ж цілковита брехня! — сказав він їй.

— І до того ж шкідлива брехня,— погодилась Аглая. Ревкін подзвонив Єрмолкіну, але того не виявилось ні

вдома, ні на роботі. Того ж дня Ревкін зібрав бюро райкому. Знайшли і привели Єрмолкіна, котрий намагався сховатись, щоки у нього тремтіли від страху. На бюро Ревкін піддав нарис різкій критиці. Він сказав, що такий нарис ніяк не можна було друкувати, тому що всім відомо, як насправді загинув капітан Миляга.

— Звичайно,— сказав Ревкін,— наша партійна преса мусить викладати події в потрібному нам світлі. Але тобі, Єрмолкін, слід було подумати, чи варто зображати героєм зрадника Батьківщини. Своїм нарисом ти тільки дискредитуєш нашу газету і всю нашу пресу в цілому. Це ж запитай на вулиці будь-якого колгоспника, і кожен скаже тобі, як загинув капітан Миляга. Навіщо ж ти друкуєш таку брехню? Ти сам це придумав чи тобі хто доручив?

Єрмолкін стояв навитяжку і дрібно тремтів. Чутно було, як цокотять його зуби. Бачачи його розгубленість, Ревкін вирішив наступати далі.

— Я тебе запитую, Єрмолкін,— сказав він уже наполегливіше.— Хто тобі дав завдання дискредитувати нашу пресу?

— Та я... власне...— залепетав Єрмолкін ледь чутно.— Федот Федотович мені сказав...— тут він прикусив язика і озирнувся на Борисова.

Ревкін зрозумів, що Єрмолкіну і тим, хто стоїть за його спиною, час показати характер.

— Так ось що, любий,— проказав він, чітко вимовляючи кожне слово, — ніяких Федотів Федотовичів я особисто досі не знаю. І газета наша "Більшовицькі темпи" — орган не Федота Федотовича, а райкому партії, і прошу це добре зарубати собі на носі. А поки що я усуваю вас від роботи і порушую проти вас персональну справу.— Називаючи Єрмолкіна на "ви", він наче відсував його за ту риску, за якою з людиною говорять вже не як з товаришем, а як з ворогом.

— Оце-то так! — мовив раптом Борисов.

— Товаришу Борисов, ви щось хотіли сказати?

— Так, скажу.— Борисов підвівся і заговорив неквапно.— Я тут, Андрію Єремійовичу, дещо не зрозумів. Я собі думав, що бюро в нас колективний орган, а ви товариша Єрмолкіна начебто самі усуваєте від роботи і самі порушуєте персональну справу. Так ось, мені не зовсім зрозуміло, навіщо ж ми сюди зібралися? Це перше. А друге, чого я не зрозумів, так це вашого ставлення до загиблого капітана Миляги. Зараз, як ви знаєте, йде війна зі смертельним нашим ворогом. Ну, я не стану вам говорити, що війна дуже тяжка. Коли не тільки зовнішні, але й внутрішні наші вороги різко активізувалися. І не десь, а в нашому районі. Ви пам'ятаєте, тут орудувала, можна сказати, у нас на очах банда Чонкіна. І ви не згірш мене знаєте, ким виявився оцей так званий Чонкін. І про Курта достославного ви також, я гадаю, чули. І в цих умовах, коли нашим партійним, можна сказати, обов'язком є протиставити таким бандам наші органи, в цих умовах я не можу зрозуміти, для чого першому секретареві райкому партії потрібно, щоб працівники органів в очах населення виглядали зрадниками і перекинчиками.

Ревкін добре знав Борисова і розумів, що той ніколи б не зважився йти супроти думки свого начальства. І коли він зараз це робить, то не інакше, як з чийогось благословення. Ревкін припинив обговорення і знервований та роздосадуваний поїхав додому. Аглая, що не чекала його так рано, здивувалася:

— Ти що, захворів?

— Ні,— відказав Ревкін і, подавшись до своєї кімнати, закрився зсередини.

У замкову щілину Аглая бачила, як її чоловік, заклавши руки за спину, швидкими кроками ходить з кутка в куток по кімнаті. Час від часу він вивільняв руки, аби пригрозити комусь кулаком.

— Нічого! — виголошував він, розмахуючи кулаком.— Ви не на такого натрапили! Я також кусатися вмію! Я вам ще покажу!

І знову закладав руки за спину, і знову швидко-швидко ходив з кутка в куток. Раптом вискочив з кімнати:

— Де машина?

— Пішла в гараж.— Припалюючи "Біломор", Аглая нервово ламала сірники.

— Дзвони до Мотьки, хай катає сюди!

— Та що там сталося?

— Нічого не сталося. Дзвони, кажуть тобі!

— Якщо ти дозволяєш собі так розмовляти з дружиною,— скипіла Аглая,— то сам і дзвони.

Ревкін зупинився й поглянув на Аглаю. Він подивився на неї тим безжальним поглядом, яким дивився лише на ворогів народу.

— Товариш Ревкіна,— сказав він тихо, але чітко.— Я тобі не як чоловік, а як твій партійний керівник наказую...

Аглая метнулась до телефону. Моті в гаражі не виявилося, сказали,що вона в чайній. А в чайній не було телефону. Аглая послала в чайну сина Владилена, а сама, палячи цигарку, ходила під дверима чоловікової кімнати.

Нарешті з'явилися Владилен з Мотею. Машина стояла біля хвіртки. Аглая кулаком постукала в чоловікові двері. Той вискочив і бігом до машини. Мотя з Аглаєю за ним. Поки вони добігли, Ревкін вже нетерпляче йорзав на правому сидінні.

— Гайда швидко! — прикрикнув він на Мотю. Нервовість його передалася й Моті, вона довго не могла

втрапити ключем в замок запалення. Аглая забігла справа, відчинила дверцята.

— Андрію, ти як дружині скажи мені, куди ти?

— В обком! — кинув він, вирвав дверцята з її рук і ляснув ними.

Машина з місця рвонула і помчала, занурюючись в калюжі, оббризкуючи випадкових перехожих.

4

Дорога була довгою. Вона заколисувала. Через півгодини Ревкін сидів уже в звичайній своїй величній позі і, позиркуючи навсебіч, спокійно зважував шанси.

"Ви, Ідіот Ідіотович,— подумки звертався Ревкін до далекого Федота Федотовича Фігуріна,— здається, трішки помилилися. В погоні за дешевою популярністю ви вирішили половити рибку в каламутній воді".

Ревкін розумів, що Миляга як такий навряд чи всерйоз цікавив Фігуріна, котрий просто шукав привід для заміни керівництва району своїми людьми. Але Фігурін переоцінював свої сили. Він не знав, що у Ревкіна в області є рука — сам Петро Терентійович Худобченко, з яким у Ревкіна давні зв'язки. У двадцять п'ятому році разом навчалися на робіт-фаці. І тоді Худобченко дав йому рекомендацію в партію. Разом проводили колективізацію...

— Ми ще побачимо, чия візьме,— мовив Ревкін уголос.

— Що? — запитала Мотя. *

— Нічого, це я до себе. Заговорюватися почав.— Він посміхнувся. До нього повертався не те щоб добрий, але звичайний діловий настрій. Він навіть почав роззиратися на всі боки.

Бабуся в личаках і з мішком за спиною чапала, зігнувшись, узбіччям дороги до міста.

— Ану, зупини! —наказав Ревкін.

Мотя загальмувала. Ревкін відчинив дверцята.

— Куди, бабуню, прямуєш?

— В місто, милий, у місто,— заусміхалася бабуся довірливо.

— На базар, чи що?

— Не на базар. Дочці гороху несу. Чоловік на фронті, а сама з двійком діточок голодує дуже.

— Ну, гаразд,— сказав Ревкін і зачинив дверцята. Машина рушила далі. Ревкін їхав і думав про стару, що

залишилася позаду. "Ось бач,— думав він,— до чого ж наш народ самовідданий. В самої, мабуть, останнє, а несе дочці в таку далину. Ось що значить наш народ. З таким народом як не перемогти?.." Він до сліз розчулився. Не стільки від любові до народу, скільки від своїх світлих думок.

5

Свого друга Ревкін в обкомі не застав. Щойно поїхав додому, сказали йому.

Так навіть краще, подумав Ревкін і поїхав шукати Худобченка вдома.

Петро Терентійович жив недалеко від обкому, в старовинному особняку, обнесеному кам'яним парканом і під охороною спеціального наряду міліції. Залишивши машину біля зелених воріт, Ревкін пройшов через прохідну. Його тут знали і пропустили. Йе запитав документів і швейцар, котрий чергував біля парадного входу.

— Вони обідають,— сказав швейцар і посміхнувся Ревкі-ну, як своєму.

— Андрійку! — почув Ревкін радісний голос.

Він підвів очі й побачив дружину Худобченка, принадну і вгодовану дамочку, яку офіційно звали Парасковією Микитівною, а у вузькому колі просто Параскою. Вона стояла вгорі на мармурових сходах.

— Заходь, заходь,— сказала вона.— А ми якраз обідать збиралися. Скидай свій макінтош і поганяй у столовку, там твій дружок сидить, длубається в носі.

Зачекавши, доки Ревкін підніметься сходами, вона провела його у приміщення, яке називала столовкою. Це була велика зала з мозаїчним паркетом, дорогими люстрами і шторами. Біля вікон стояли в діжках фікуси й пальми, на стінах висіли мисливські пейзажі, а серед них портрети Леніна й Сталіна. Господар дому сидів за величезним столом, призначеним, очевидно, для великих прийомів,.і тому сам видавався маленьким.

— О, кого я бачу! — зрадів він.— Ну, Параско, тепер нікуди не дінешся, став горілку.

Він вийшов із-за столу, потиснув Ревкіну руку, поляскав його по спині, пом'яв як належить.

— Сідай, друже, сідай.— Худобченко вхопив за спинку, поволік по паркету і підтягнув до Ревкіна горіхового стільця.— Ось сидю тут та й думаю: це ж треба, яка розкіш! І хто у ній жив? Буржуї. А тепер сидю я, Петро Худобченко, хлопець з хліборобської сім'ї. Все ж таки революція не дарма, я гадаю, здійснилася.— Він ляснув у долоні, з'явилася дівчина у фартусі і в наколці.— Натусю,— звернувся до неї Худобченко,— Андрію Єремійовичу прибор принеси. Зараз вип'ємо, борщу рубонемо. Справжнього. Не те шо у вас, кацапів, якісь щі. Капуста та вода. А тут буряки, помідори, морква, сметана...

Він почав довго й барвисто викладати рецепт приготування борщу, а потім вареників різних сортів, а далі — галушок, та ми переповідати ці рецепти не будемо і відсилаємо бажаючих до кухарської книги.

Випили, закусили, і тільки після цього Ревкін вирішив поділитися своїми неприємностями. Він розповів, як Фігу-рін з'явився в Долгові, як

викликав до себе всіх, у тому числі й Борисова, як був надрукований у газеті нарис про капітана Милягу. Худобченко слухав зі співчуттям, а Парасковія Микитівна навіть просльозилаія, вона завжди легка була на сльози.

— І ось, ти розумієш,— закінчив свою розповідь Ревкін,— вони мене звинувачують, що я дискредитую органи.

— Пойняв,— Худобченко відсунув недоїдений борщ і запалив.— Історія, що й казати, неприглядна. Ну, а для чого ж ти це робив?

— Що — робив? — не зрозумів Ревкін.

— Ну та це... дискредитував?

— Петре Терентійовичу,— сказав Ревкін,— мені зараз не до жартів.

— Та я ж хіба жартую? Я тебе серйозно питаюся, нашо ти це робив?

— Петре Терентійовичу,— сказав з образою Ревкін,— ти, можливо, мене не так зрозумів. Я тобі кажу, що цей Миляга...

— Та шо мені твій Миляга? — мовив Худобченко.— Мене цікавить не Миляга, а Андрюха Ревкін, себто ти.

— Але ж у тім-то й річ, що Миляга...

— А я тобі кажу, мені на твого Милягу наплювать і розтерти,— і він дійсно плюнув і дійсно розтер.

Ревкін спробував зайти з іншого боку.

— Петре Терентійовичу, ти мене добре знаєш?

— Ну, знаю,— погодився Худобченко, але, як видалося Ревкіну, не зовсім упевнено.— Горілку пили, на рибалку їздили.

— І все?

— А шо ше?

— Але ж ти мене знаєш з двадцять п'ятого року.

— Ну, гаразд, згоден, знаю з двадцять п'ятого року. Але поверхово.

— Поверхово? — перепитав Ревкін, сподіваючись, що він не розчув. Він навіть повернувся до Параски, шукаючи співчуття, але та сором'язливо опустила очі.

— Аякже ж. Звісно, поверхово. Ми хоч і з двадцять п'ятого року, а коли згадать, про шо балакали, ну, окрім, конешно, службових питань, а так, як ото кажуть, на дозвіллі? А ні про шо. Як ото сьогодні, про борщ, про горілку, ну, на рибалці, значить, обговорювали, клює не клює, ну, "а блешню ти мене вчив ловити взимі. І це ж усе з самого двадцять п'ятого року і по сьогодні. А всередину я ж до тебе не залазив і, шо там у тобі твориться, не знаю.

— А рекомендацію в партію не ти мені давав?

— Ну, це шантаж! — вирвалося в Парасковії Микитівни.

— А ти помовч! — цитьнув на неї Худобченко.— Тут чоловіча розмова. Відносно шантажу не знаю, а нащот рекомендації, ну, давав. Ну й шо? Я теж людина, можу й помилиться. Може, Ленін Троцькому давав рекомендацію, відкіля я знаю.

— Значить, ти мене вже з Троцьким рівняєш?

— Та ні, це я для примєру. Я й зараз можу сказать, шо працівник ти був непоганий, діловитий...

— Чому — був? — закричав Ревкін майже із жахом.— Я ще, здається, не помер.

— Та ну тебе! — махнув рукою Худобченко.— Ти, я бачу, ше й демагог хороший. Був, не був, я ж не про те, а про те, шо коли органи в тобі сумніваються, так, може, вони тебе краще знають, в них, може, є підстави.

Ревкін підвівся. Він хотів піти мовчки, але важко було не висловитися.

— Так,— сказав він гірко,— ось ти, виявляється,який. А я ще вважав тебе другом.

Худобченко нічого не відповів. Він сидів, обхопивши голову руками, і дивився в стіл.

— А шо друг? — сказала раптом Параска.— Ти там шось накоїв зі своїм Милягом чи як його, а Петро має тепер за тебе голову класти? А то друг, друг. Та якшо б ти був настоящий друг, так ти б в такому своєму положенні й порога нашого не переступив. Ти ж знаєш, шо Петро хворий, шо він не сам, шо в нього діти...

— Та діти тут ні при чому,— сказав Петро.— І ні при чому, шо я хворий. А головне те, шо я комуніст. Дружба, конешно, нічого не скажу, діло святе, але, як комуніст, я партію ставлю на перше місто, а дружбу — на друге.

Він злегка одкинув голову і звів очі до стелі. В описувані часи не було ще прихованих телеоб'єктивів, не було надчутливих мікрофонів. Але Петро Терентійович не сумнівався: десь (можливо, в стелі) є якесь

око, що все бачить, і є якесь вухо, що все чує. І цьому Вуху, і цьому Оку Худобченко говорив: погляньте, який я принциповий, погляньте, який я падлюка. Немає такої підлості, якої не зміг би я вчинити.

— Ну, що ж,— сказав Ревкін, підводячись,— я бачу, мені тут робити нічого.

Худобченко нічого не відповів. Він сидів набурмосившись, не дивлячись на Ревкіна, і обличчя його було червоним. Параска стояла в дверях, схрестивши руки на своїх пишних грудях.

— Ну, я піду,— мовив Ревкін зі слабкою надією, що його зупинять.

Худобченко змовчав, а Параска відступила, звільняючи дорогу.

— Я пішов,— ще раз сказав Ревкін.

І знову йому ніхто не відповів. Він спустився донизу, вихопив з рук швейцара плащ і вискочив геть.

б

Худобченко все ще сидів, підперши голову руками. А потім схопив графин, налив собі повну склянку і випив залпом.

— Ти шо! — кинула Параска з Докором.— Тобі ж не можна стільки.

— А! — махнув рукою Худобченко.— Такого друга втратив,— сказав він і заплакав.

Параска підійшла до нього ззаду, обвила його жилаву шию своїми пухкими руками.

— Петре,— схвильовано мовила вона,— ну шо ж робити? На війні ж також люди гинуть.

— Так,— кивнув він, утираючи сльози,— на війні також. Ех, Парасю! — Він притягнув її до себе і всадовив на коліна.— Давай-но заспіваємо нашої улюбленої.

Параска підвела голову і, дивлячись кудись в куток під стелю, дзвінким своїм голосом завела:

їхав козак на війно-оньку, Сказав: "Прощай, дівчино-онько!.."

І розімлілий Петро Терентійович, постукуючи в такт рукою по столу, взявся підтягувати їй упівголоса:

Прощай, дівчино чорнобривонька, їду в чужу сторононьку...

Чим далі, тим більше набрякали жили на шиї Параски, і тим більше червоніло її лице, і на вищій, пронизливішій ноті брала вона наступний куплет пісні, і здавалося, ось зараз зірветься й пустить півня, але не зривалася. А він меланхолійно вторив їй своїм тихим задумливим басом. І тому, хто слухав їх збоку, могло видатися, що в їхній пісні, всупереч словам і мелодії, є щось підпільне, щось незаконне, і їм, замкнутим у своїй шкаралущі, ворожий увесь світ, і вони всьому світові ворожі.

Дай же, дівчино, хустину, Може, я в бою заги-ину... Темної ночі накриють очі, Легше в могилі спочину...

7

Ревкін потім говорив Аглаї, що він не пригадує, як вийшов од Худобченка і як опинився в машині. Та й Мотя підтверджувала, що цілу дорогу Андрій Єремійович "був наче сам не свій". Цілу дорогу він був

ніби в забутті, сидів з заплющеними очима, але іноді схоплювався і вигукував:

— Я — чесний комуніст! Я не дозволю! Але одразу ж знову його облягала дрімота.

Він дрімав, і марилися йому картини минулого: велике місто, навчальний заклад, у якому молодих комуністів навчають керівництву господарством. І поміж іншими ходить простакуватий хлопець у вишиванці. Сам підходить до кожного і, простягаючи широку долоню, відрекомендовується:

— Худобченко. По-вашому — Скотинін. І сам же голосно сміється.

Простакуватий хлопець. Зірок з неба не хапав, у теоретичних питаннях плутався, але на практиці був вельми кмітливим. І сам над собою кепкував, а може, і всерйоз казав:

— Мені усі теорії оця штука заміняє цілком.— І вказував на свого довгого носа, з допомогою якого і справді, здавалося, спритно орієнтувався в мінливій ситуації. Не можна сказати, що його занадто любили, але приймали до всіх компаній, тому що був незлостивим і неуразливим, і коли виникала, наприклад, суперечка, чия черга бігти по півлітру, він припиняв цю суперечку, кажучи:

— Та я й збігаю.

Зі всіма він був незмінно рівним, доброзичливим, умів наче ненароком сказати приємне, пам'ятав дні народження кожного, завжди був готовим до надання дрібних послуг: позичити до стипендії троячку або свого кишенькового годинника товаришу, котрий ішов на побачення. Ні самолюбство, ні честолюбство, здавалося, йому цілком не були властивими, в суперечках він легко погоджувався з доказами опонента, даючи тому відчути свою розумову перевагу.

— Коли чоловік сперечається,— казав він, бувало, Рев-кіну,— він же не істину хоче довести, а показати, шо розумніший за тебе. Того я завжди згоджуюсь. Хочеш бути розумнішим — будь. Якшо у тебе єсть така потреба душі, шоб плюнуть мені в пику, плюнь. Я витрусь. Мені це, як кажуть у нас, хохлів, байдуже, тобто все одно.

Була в їх навчальному закладі лише одна людина, недоброзичливого ставлення до якої Худобченко не приховував. Це був професор математики на прізвисько А Скажіть-но Шановний. Але недоброзичливість була обопільною — професор зневажав Худобченка за нездатність до засвоєння свого предмета і погрожував не допустити до державних іспитів.

— А скажіть-но, шановний,— тримаючи Худобченка біля дошки, знущався ^професор,— ось ви, припустимо, на волах везете мішок картоплі з пункту "А" до пункту "Б" зі швидкістю ікс кілометрів на годину, а/ назустріч вам їде вершник зі швидкістю ікс-квадрат. Чи можете ви мені сказати, яку частину шляху проїде кожен з вас, якщо ви зустрінетесь через чотири години?

— Ти ж понімаєш,— казав потім Худобченко Ревкіну?— це ж він хоче не шоб я задачу вирішив, а шоб знав своє місце. Волам шоб хвости крутив. Та він помиляється. В математиці він, може, й розібрався, а діалектики ше не засвоїв і не може собі уявить, шо нам головне пойняти не ікси та ігреки, а лінію партії, її унутреній смисл. Шодо математики, то хай її учать ті, у кого баняк покріпший, а ми їми будемо керувать.

При цьому він штовхав Ревкіна в живіт, підморгував і голосно сміявся.

А Скажіть-но Шановний дотримав слова і не допустив Худобченка до держекзаменів. Але сам же на цьому й погорів. Комісія, яка розбирала скаргу Худобченка, усунула професора від викладання, і невдовзі йому довелося каятись через газету за свій відсталий світогляд, за те, що

виявляв панську пиху у стосунках із слухачами з народу і перешкоджав навчанню пролетарських кадрів. Через кілька років, коли професора заарештували, Худобченко вже був керівним працівником.

— О, бач,— сказав він Ревкіну з усмішкою,— наскільки діалектика корисніша математики. Нехай він тепер порахує, скільки треба часу, шоб добратися з пункту "А" до пункту "Б" в столипінському вагоні.

Параска з'явилася пізніше. А до неї була Неточка, з якою Худобченко збирався одружитись. Якось він прибіг до Ревкіна чимось схвильований.

— Ось шо, друже, в мене нещастя. Неточкиних батьків розкуркулили. Я тут заяву накидав, шо осуджую свій зв'язок із нею. Як думаєш, оддавать заяву чи просто Неточ-ку покинуть, і всьо?

Ревкін і сам був не святим, але все ж тоді здивувався.

— Петре,— сказав він,— хіба так можна? Ти ж її любиш.

— Люблю, Андрійку, люблю,— мовив Худобченко з почуттям.— Так люблю, шо даже не знаю, як переживу все це.— На очах його виступили сльози.— Але й тобі скажу правду: себе я люблю ше більше.

Пропетлявши темними баюристими вулицями Долгова, Мотя зупинила машину біля дому Ревкіна. Андрій Єремійо-вич сидів з заплющеними очима, напевне, спав.

— Приїхали, Андрію Єремійовичу,— сказала Мотя. Ревкін не відгукнувся.

— Андрію Єремійовичу,— злякалась Мотя і схопила його за плече.

— Га? — він розплющив очі.

— Ох, ви й злякали мене,— полегшено зітхнула Мотя.— Приїхали, кажу.

— Гаразд,— мовив Ревкін.

Вийшовши з машини, він швидко попростував до хвіртки, але одразу ж повернувся, знову сів на своє місце і сказав:

— Поїхали!

— Куди? — здивувалася Мотя.

— До Сталіна.

Мотя позирнула на нього, сказала "зараз" і побігла по Аглаю.

Аглая, приклавши руку до лоба Ревкіна, одразу все зрозуміла. Удвох з Мотею вони обережно витягли його з кабіни.

— Товариш Сталін у себе? — запитав Андрій Єремійо-вич.

— У себе,— суворо одізвалася Аглая.

— Доповісте йому, що Ревкін прибув.

Вночі його била пропасниця. Аглая ставила йому гірчичники і пробувала закутати його, але він розкривався, буянив і вимагав Сталіна. Та згодом начебто заспокоївся. Він чув, як хтось запитав Аглаю:

— Де у вас миють руки?

Ревкін зрозумів, що це Сталін, але він боявся, що Аглая захоче бути присутньою при розмові, а він з товаришем Сталіним неодмінно хотів

поговорити віч-на-віч. Єдиним виходом було прикинутися сплячим і зачекати, доки Аглая піде. Ревкін так і зробив. Він лежав із заплющеними очима до тих пір, доки не почув, як рипнули двері. Ревкін розплющив очі і побачив Сталіна, що в білому халаті сидів біля його ніг.

— Товаришу Сталін,— піднесено мовив Ревкін, відриваючи голову від подушки.

— Лежіть, лежіть. Найголовніше,— повернувся Сталін

до Аглаї, яка знову з'явилася,— добряче пропітніти. Більше рідини — чай, суп, бульйон і, по можливості, цілковитий спокій.

9

Маргарита Агапівна, тілиста жінка з білим обличчям, сиділа в приймальні майора Фігуріна, нового начальника Тих, Кому Слід. Вона сиділа біля вікна, а на підвіконні стояли нанизані на одну ручку судки з обідом для майора Фігуріна, котрий був чоловіком Маргарита Агапівни.

— Ви розумієте, Капочко,— казала Маргарита Агапівна чомусь плаксивим голосом,— адже мій Федоша — він ніколи в їдальні не їсть. Він жах як боїться мікробів. Я йому кажу: "Федошо, ти ж такий хоробрий, ти ворогів народу не боїшся". А він тільки посміхнеться: "Що ти, Ритулю, порівнюєш. Вороги народу,— вони ж великі, їх за кілометр видно, а ці паразити така дрібнота, що іншого і в мікроскоп не розгледиш як слід". І здавалося б, раз ти вже такий обережний, пожалів би себе хоч трохи, так ні, не жаліє. Інші люди до роботи ставляться абияк, лише б день до вечора, а Федоша... для нього, розумієте, сім'я на другому місці, а на першому — робота. Робота, робота і нічого, крім роботи. Іншим разом вночі прокинеться, лежить, крутиться, зітхає. Я питаюся: "Федошо, про що ти думаєш?" — "Та так",— каже. А я знаю — про роботу думає, тільки про неї. І сина, каже, справі своїй навчу. Він же, Федоша, знаєте який. Він як на нове місце приїде, так одразу якусь

нову організацію викриє. Страшно жити, Капочко, страшно. Ось ходять вулицею наче люди як люди, але ж кожен з них щось на гадці має. Ви візьміть— хоча б оцього князя Голицина. Адже він ким прикидався? Звичайним дезертиром. Федоша каже, що коли, не знаючи, поглянути на цього князя, то нізащо не подумаєш. "Але в мене, каже, око, Ритулю, краще од всілякого рентгену". Тому його і кидають на найвідповідальніші і найнебезпечніші ділянки. Інший би заперечив, а мій Федоша, він же такий безвідмовний...

Тут Маргарита Агапівна дістала хустинку і почала схлипувати й сякатися...

10

Люблячі дружини іноді наділяють своїх чоловіків чеснотами та достоїнствами, яких інші збоку можуть і не помітити. Деякі люди, котрі жили на той час біч-о-біч з Федотом

Федотовичем Фігуріним і знали його доволі близько, стверджують, що нічого в ньому такого виняткового не спостерігалося, що він був середнього зросту, говорив тихим, дещо гугнявим голосом, чорне волосся зачісував на косий проділ і змащував олією, щоб вилискувало.

Ходив завжди в новісінькій формі, такій чистій, такій напрасованій, наче вона не зношувалася і не м'ялася. Портупея блищала лаком і ніжно порипувала. Загалом же був людина як людина. А втім, у нас збереглися свідчення тільки звичайних, середніх людей, до суджень яких слід підходити з великою обережністю. Середня людина не може відрізнити генія від простого смертного. їй здається, що геній неодмінно мусить відрізнятися якимось, може, незвичайним полум'ям у погляді чи ще чимось подібним. Але ж ми знаємо, що це не так і що геній може виглядати, як найзвичайнісінька людина, як ми з вами. Не розгледівши у Фігуріні генія, багато хто його не любив, а підлеглі виключно між собою звали його Ідіотом Ідіотови-чем.

А між тим пізніше, коли майор Фігурін уже зник із Долговського району, було знайдено зошита з власноручними його записами, що містили вельми сміливі та оригінальні думки. Ось деякі з них, взяті на вибір:

ПІДОЗРЮВАНИМИ Є УСІ.

ПІДОЗРІЛИМ Є ТОЙ, ХТО ПОМІЧЕНИЙ У ЧОМУСЬ ПІДОЗРІЛОМУ.

НАЙБІЛЬШ ПІДОЗРІЛИЙ ТОЙ, ХТО НІ В ЧОМУ ПІДОЗРІЛОМУ НЕ ПОМІЧЕНИЙ.

КОЖЕН ПІДОЗРЮВАНИЙ МОЖЕ СТАТИ ОБВИНУВАЧЕНИМ.

ПІДОЗРА Є ДОСТАТНЬОЮ ПІДСТАВОЮ ДЛЯ АРЕШТУ.

АРЕШТ ОБВИНУВАЧЕНОГО Є ДОСТАТНІМ І ВИЧЕРПНИМ ДОКАЗОМ ЙОГО ПРОВИНИ.

Немає сумнівів, що ці думки належать вельми неординарній людині. Однак у нас немає достатніх доказів, що вони є плодом роздумів самого майора Фігуріна, а не списані ним у когось.

У тому ж зошиті висловлена ще одна дивовижна за своєю свіжістю для тих часів думка, але вона стосується вже не юридичної науки, а медицини:

РАДЯНСЬКА ВЛАДА НАСТІЛЬКИ ОБ'ЄКТИВНО ХОРОША, ЩО КОЖЕН, КОМУ ВОНА НЕ ПОДОБАЄТЬСЯ ПОВНІСТЮ АБО ЧАСТКОВО, Є БОЖЕВІЛЬНИМ.

Вражаючий лаконізм і ясність, доступна лише геніальному розумові. У кількох словах сформульовано наріжний принцип цілого напрямку в психіатричній науці.

Деякі скептично настроєні критики і критично настроєні скептики можуть вказати, що така формула придатна лише для певного устрою, який існує у певному просторі за певного часу, але це не так. Замініть слова "радянська влада" будь-якими, що підходять для даної місцевості за даного часу, і ви побачите, що формула ця всеоб'ємна і придатна для всіх часів і народів.

Тепер ім'я майора Фігуріна забуте, а ідея набула розмаху. Як основна і єдина, вона увійшла до багатьох дисертацій, підручників, фундаментальних праць, автори яких отримали вчені звання і ходять в академічних шапочках, хоча суть написаного ними на тисячах сторінок майор Фігурін сформулював раніше і набагато коротше. Якщо, повторюю, він це не списав у когось іншого.

11

Після того, як встановили високе походження Чонкіна, справа його вийшла з розряду звичайних поточних справ, себто таких, у яких можна приймати будь-яке рішення. Вона стала справою особливої важливості, або, якщо вже говорити з найбільшою точністю, справою особливої державної ваги, і була відправлена "нагору", тому що хоча внизу всі розуміли або принаймні здогадувалися, що треба з цим Чонкінцм робити, однак, аби не ризикувати, чекали офіційних вказівок. До отримання вказівок нижче начальство виявляло певну нерішучість, що знайшло відображення у слідчих документах та інших матеріалах, пов'язаних з цією справою, де Чонкін іменується і просто Чонкін, і "так званий Чонкін", а в деяких випадках навіть Білочон-кін. Втім, уже і в цих документах з'являються іноді подвійні прізвища: Чонкін-Гол ицин та Голицин-Чонкін.

Так ось, справа Чонкіна була відправлена "нагору" і пішла по інстанціях, а тим часом майор Фігурін, користуючись наявною паузою, вирішив негайно відновити репутацію органів, що похитнулася внаслідок необачної (скажемо так) загибелі капітана Миляги. З цією метою майор не лише домігся публікації в газеті нарису про подвиг покійного капітана, але вирішив провести й інший важливий політичний захід — поховати останки героя публічно і з належними почестями.

Однак при здійсненні цієї операції виникли дещо незвичайні труднощі.

Похорон від інших урочистих церемоній відрізняється тим, що в ньому бере участь бодай один покійник. А тут вся заковика полягала в тому, що саме покійника й не було. Було відомо тільки, що капітан загинув під селом Красне, але де точно і взагалі, чи заритий він у землю, чи валяється просто так, ніхто певно не знав.

Для виявлення останків героя майор відіслав пошукову групу з шести чоловік на чолі із сержантом Свинцовим, котрому було наказано провести операцію в глибокій таємниці, не привертаючи до неї уваги місцевого населення.

12

Діло було надвечір. Плечовий повертався з Долгова, куди ходив у якихось своїх справах, коли побачив дивну картину. Якісь люди бродили полем, ніби чогось шукали. Вони то розходилися в різні боки, то сходились докупи і щось обговорювали, і знову розходились. Вельми заінтригований, Плечовий попрямував до них. Люди, що бродили полем, помітивши Плечового, повелися ще дивніше — вишикувались в колону по одному й почали відходити до лісу. Плечовий наздогнав їх аж на узліссі.

— Здорові були, мужики! — сказав Плечовий голосно. Ті мовчки прямували далі.

— Гей! — Плечовий торкнув крайнього за рукав.— Припалити не знайдеться?

— Ні,— буркнув той і повернув до Плечового зле обличчя.

— Ого! — здивувався Плечовий, упізнавши Свинцова.— А я думаю, хто б це міг бути. Ловите когось, чи що?

Свинцов не відповів, але зупинився. Зупинилась і вся компанія. Розійшлися й почали оточувати Плечового.

— Ви що це, хлопці, що? — злякався Плечовий, задкуючи.— Я ж так просто, я ж нічого,— бурмотів він, уважно стежачи за Свинцовим, котрий одвернув полу плаща, засунув руку до кишені і тепер повільно витягав її назад.

Свинцов різко смикнув рукою. Плечовий здригнувся.

— На, припалюй,— мовив Свинцов, протягуючи сірники.

— Ух, перепудив! — зізнався Плечовий.— Та в мене ж і тютюну катма.

Свинцов перезирнувся зі своїми, посміхнувся, дістав зім'яту пачку "Зірочки", витягнув шкарубкими пальцями дві цигарки, одну подав Плечовому:

— Пали.

Задиміли. Свинцов, прикриваючи долонею цигарку, со-пів, позирав на Плечового, наче вагаючись, питати чи не питати. Нарешті зважився.

— Ти, цеє, от що...— сказав він наче просто з цікавості.— Упокійника тут ніякого не стрічав часом?

— Упокійника? — не дуже здивувавшись, перепитав Плечовий.— Та ні, начебто не стрічав. А що, гайнув?

— Хто?

— Ну цей же, упокійник.

Свинцов дивився на нього, примруживши.

— Ти що дурника корчиш? Як же упокійник може гайнути?

— Ну, я й сам думаю своєю головою, що не може. Наших упокійників ми зазвичай в землю кладемо, вони не бігають. А цей... ти ж сам кажеш, чи не стрічав?

Свинцов замислився.

— Ти, цеє, от що...— розпочав він непевно з тієї самої фрази.— В мене до тебе одне діло є. Але якщо комусь писнеш...— Він підніс до носа Плечового кулак.

— Та ти що! — рішуче заперечив Плечовий, відводячи кулак.— Щоб я кому слово сказав! Могила!

— Гляди ж,— наблизивши до Плечового лице, Свинцов притишив голос.— Пам'ятаєш, у нас капітан був?

— Ну?

— Його шукаємо.

— Воскрес? — просто спитався Плечовий, знову ж таки не дивуючись.

— До чого тут воскрес? — поморщився Свинцов.— Тіло його шукаємо. Десь він тут похований. Не видів?

— Тіла не видів,— сказав Плечовий.— А кості траплялися. За отим горбом біля села рілля. За ріллею канава, і там, в канаві, кості.

— Людські? — пожвавішав Свинцов.

— Які, брехать не стану, не знаю, але є>Так, знацця, як на горба вийдеш, ось там і рілля. Правда, там зараз, боюсь, розкисло. Але, знову ж таки, не втонеш. Зорано ж мілко, я сам на зяб орав, еге ж. Колись, конешно, орали глибче, оскільки земля своя. Теперки все колгоспне. Теперки хоч так ори, хоч сяк, платня одна — ось.—Плечовий склав і показав Свинцову велетенську дулю з далеко просунутим великим пальцем.

— Що, колгоспна система не до душі? — пильно спохо-пився Свинцов.

— Політики торкаться не будемо,— ухилився від прямої відповіді Плечовий.— А щодо кісток, то вони якраз у тій канаві й лежать; чисті, гладенькі, воронами обкльовані, просто хоч зараз у музей. Вам же для музею?

— Що — для музею?

— Та кістки ж.

— Та вони нам зовсім і не треба.— Згадавши про таємність отриманого завдання, Свинцов вирішив напустити туману.

— А для чого ж питав? — здивувався Плечовий.

— Та так просто, заради інтересу. А якщо ти кому скажеш, що кістками цікавились, довбешку одірвемо, зрозумів?

— Що ж тут не зрозуміти, діло нехитре,— підтвердив Плечовий.

Плечового відпустили, але брати кістки одразу не зважилися — було занадто близько від села. Вирішили почекати в лісі темряви.

13

— Капітоліно, я вас прошу сьогодні затриматись,— сказав майор Фігурін своїй секретарці.— Дуже багато справ. Потрібно приготуватися до завтрашнього дня. Я зараз ненадовго піду, а ви побудьте. Якщо подзвонять з області, я — в клубі. Коли повернеться Свинцов, хай мене підожде.

— Гаразд,— сказала Капа.

В Будинку культури залізничників йшли останні приготування до урочистої церемонії. На сцені тесляр Кузьма оббивав червоною тканиною домовину, що стояла на двох табуретках. Його роботою керував секретар райкому Борисов, голова райвиконкому Самодуров та редактор Єрмолкін.

В глибині сцени походжав якийсь чоловік з блокнотом. Він вимахував руками, бурмотів щось собі під носа й потім щось записував огризком олівця.

В кутку сцени художник Геннадій Шутейников, приколовши до фанери аркуш ватману, завершував портрет Опанаса Миляги, який по клітинках змальовував з маленької паспортної фотокартки. Фотокартка також була приколота на фанері поруч з ватманом.

— Ану, ану,— Фігурін придивився до фотокартки, потім одійшов, аби на відстані порівняти з нею портрет.— Ви вважаєте, схожий? — запитав він художника, котрий в шанобливій позі стояв поруч зі своїм творінням. — У мене таке відчуття, що цей портрет нагадує мені когось іншого.

— Цілком можливо,— сказав художник.— Карточка дуже маленька. А я звичайно до свят малюю товариша Сталіна. І, знаєте, рука сама...

— Що значить сама? — спохмурнів Фігурін.— Рукою ось що повинно керувати.— І він постукав себе пальцем по лобі.— Так що ви трохи образ його, будь ласка, змініть.

— Так, але я боюся, що тоді він зовсім не буде на себе схожий.

— Це не має значення,— сказав Фігурін.— Важливо, аби він не скидався на того, на кого він тепер скидається. Ви мене зрозуміли?

— Так, так.

— І взагалі, знаєте, я особисто не був знайомий з капітаном. Але я чув, що він був життєрадісним, любив посміхатися, ось і зробіть йому усмішку.

— Незручно якось,— несміливо заперечив художник.— Все-таки мертвий.

— Так, мертвий. Але в пам'яті нашій він повинен залишитися живим. Ви мене розумієте, живим,— повторив Фігурін і посміхнувся печально.

Він одійшов від портрета, і тут йому дорогу перепинив чоловік з блокнотом. Фігурін подивився на нього запитально.

— Серафим Бутилко,— відрекомендувався чоловік.— Вірші пишу, друкуюся в місцевій газеті, он у Євгена Борисовича,— поет вказав на Єрмолкіна, що метушився довкола домовини.

— Дуже приємно,— мовив Фігурін.— І що ж?

— Я, так-екать, хотів би вас ознайомити... дещо створив для завтрашньої, так-скать, церемонії.

— Що означає "так-скать"? — поцікавився Фігурін.

— Ну, це я, так-скать... тобто в розумінні "так сказати" говорю,— пояснив Бутилко, дещо знітившись.

— А, втямив. Якщо я вас вірно зрозумів, ви склали вірша, якого хотіли 6 прочитати завтра.

— Так, над тілом, так-скать, покійного.

— Ну, щодо тіла я не знаю. Над домовиною точніше. А зараз хочете прочитати мені?

— Точно,— погодився Бутилко.— Хотілося 6, так-скать, почути вашу думку.

— Ну, що ж,— згодився Фігурін.— Коли не дуже довго...

— Зовсім коротко,— запевнив Бутилко.

Він одступив два кроки назад і прибрав позу.

— Романтик, чекіст, комуніст,— оголосив він, і всі, хто метушився довкола домовини, озирнулися. Лише художник Шутейников продовжував займатися своєю справою.

Тримаючи в лівій руці блокнот і вимахуючи кулаком правої, Бутилко завив:

Туман парував, наче брага, Повітря прозоріло скрізь, Виходив в атаку Миляга, Романтик, чекіст, комуніст.

Ти бився ішов за свободу, Про тебе, герой наш, мій спів, Як син трудового народу, Ти не пощадив ворогів.

Твердіш надміцнішої сталі,

Ти був би між нами й тепер.

Та з вигуком: "Хай живе Сталін!" —

Спинився нараз і завмер.

Та будеш ти ворогу грізний, Як помста, як блискавка й грім. Ти чуєш, сам Фелікс залізний Схилився над гробом твоїм.

Читаючи останні рядки, Серафим сплакнув.

— Ну, що ж,— сказав Фігурін,— як на мене, нічого антирадянського нема. І взагалі,— він зробив якісь не-визначені жести руками,— здається, непогано. А ви як вважаєте? — повернувся він до Борисова.

— Хороший вірш,— сказав Борисов.— З наших позицій.

— Там, щоправда, на початку неув'язочка,— втрутився Єрмолкін.— Стелився туман і в той же час повітря що робило?..

— Прозоріло скрізь,— зиркнувши у блокнот, мовив Бутилко.

— Так, тут якось не теє. Туман — і одночасно прозоріло скрізь.

— Ні-ні, так може бути,— авторитетно сказав Фігурін.— Внизу яр, там туман, а трохи вище... Але мені особисто якраз кінцівка здається не зовсім. Залізний Фелікс — це добре, образно, але бажано якось... ну, я б сказав, оптимістичніше.

— Побільше, так-скать, мажору? — запитав Бутилко.

— Саме так, мажору побільше,— зрадів Фігурін потрібному слову.— Ну, там, звичайно, на початку і ще більше всередині, коли ви пишете, що загинув герой, смуток потрібен, не без цього. Але в той же час потрібно, аби в цілому вірш не наганяв суму, а звав на бій, до нових перемог. Ну, можна якось так сказати, що сам він загинув, але своїм подвигом надихнув інших, і на його місце постануть тисячі нових бійців.

— Дуже добре! — з почуттям сказав Бутилко, записуючи: — Можна, так-скать, якось у такому дусі:

Хоч загинув та-та-та Миляга, Але у якомусь бою Я також та-та-та поляжу, Так-скать, за Вітчизну свою.

Так?.

— От-от,— замахав руками Фігурін.— Якось у цьому дусі, але не поляжу — у вас у вірші один лежить, завмер, досить, а якось помщу ся, мовляв, твоїм ворогам.

— Беру до уваги,— сказав Бутилко.

— Дуже цінне зауваження,— вставив Борисов.

— Ну, гаразд,— Фігурін зиркнув на годинника.— Мені час. Нагадую всім: завтра о дванадцятій годині. Потрібно, щоб усе було організовано і спокійно. Більше людей з підприємств. І обов'язково слухати, хто що говорить. Коли почуєте такі розмови, що Миляга був не герой, а зовсім навпаки, таких людей, будь ласка, це прохання до всіх, беріть на замітку і прізвища повідомте комусь із наших людей або особисто мені. Вести, значить, будете ви.— Борисов кивнув головою.— Два-три виступи тут і два-три біля могили. Ну, й ви, значить, вірша прочитаєте. Але, повторюю, більше оптимізму, так, щоб, розумієте, після цього жити, знаєте, хотілося, боротися. Даруйте, товариші, поспішаю.

14

Фігурін вийшов з клубу, але попрямував не Туди, Куди Слід, а до Будинку колгоспника. Він ішов темною Попереч-но-Поштамтською вулицею. Мрячив дощ. Час від часу майор витирав долонею обличчя. Настрій був хороший. Все йшло за планом. В голові вертілися рядки вірша:

Але у якомусь бою

Я також та-та-та поляжу,

Так-скать, за Вітчизну свою.

"Талант,— думав Фігурін про Серафима,— справжній талант. Хоча, що значить "Фелікс залізний схилився над гробом твоїм"? Залізний і схилився. Чи правильно, що він нахиляється? Може, він завжди повинен бути рівним, як стріла?"

Треба було сказати про це Серафимові, хай підправить. Можливо, він, Фігурін, надто поквапно сказав, що вірш не антирадянський, можливо, він навіть цілком антирадян-ський. Власне кажучи, все це питання тлумачення. По суті, всіляке написане слово, чи просто вимовлене, чи, раз уже йти до кінця, те, що народилося в чиїхось мізках, є антира-дянським. Думка ця видалася майорові цікавою, він пошкодував, що при ньому немає зошита, до якого він звичайно записував свої думки, котрі, якщо признати справедливим його теперішнє твердження, були самі по собі також антирадянськими.

Увійшовши до Будинку колгоспника, він запитав у бабусі-чергової, що плела за перегородкою шкарпетку, чи є хто в сьомому номері.

Бабуся позирнула на дошку з ключами і сказала:

— Є.

Піднявшись на другий поверх і підійшовши до сьомого номера, він почув усередині якийсь гамір і припав вухом до дверей.

— Ну що,— почув він дзвінкий голос,— будемо гратися в мовчанку? Не вийде! Коли я захочу, в мене й риба заговорить!

Фігурін скорчився, нахилився до замкової щілини і побачив картину, що вразила навіть його. На стільці спиною до столу сиділа тілиста жінка в зеленому платті, з яскраво намальованими губами. Руки її були заведені за спину. Перед нею стояв підліток у білій сорочці. В руках він тримав гасову лампу, яку підносив до обличчя жінки.

— Громадянине слідчий,— стала благати жінка,— я вам правду кажу, я нічого не знаю.

— Брехня! — безпощадно відрізав хлопчик.

Він змінив позицію, став спиною до замкової щілини і затулив собою жінку. Розуміючи, що не можна втрачати ні хвилини, Фігурін відчинив двері ногою.

При його появі хлопчик здригнувся, відсахнувся од жінки і стояв, розгублено тримаючи в руках лампу. Жінка також була зніченою.

— Що тут відбувається? — суворо запитав Федот Федотович, переводячи погляд з жінки на хлопчика і навпаки.

— Ви майор Фігурін? — запитала жінка.

— Так,— сказав він не без гордощів,— я майор Фігурін.

— Клавдія Воробйова,— відрекомендувалася жінка, підводячись.— Направлена полковником Лужиним у ваше розпорядження.

Руки вона так само тримала за спиною.

— А цей хлопчик? — запитав Фігурін.

— Мій син Тимко,— сказала Клавдія.

— Син? — здивувався Фігурін.— Дивні у вас стосунки із сином.

— Ви все чули? — Вона посміхнулась.

— Не тільки чув, але й бачив.

— Це ми гралися.

— Гралися? — звів брови Фігурін.

— Ми так часто граємо,— сказала Клавдія.— Ну, що ти стоїш? — закричала вона на сина.— Розв'яжи!

Син поставив лампу на стіл і зняв з рук матері косинку, скручену джгутом.

— Ху! Аж пальці затерпли,— вона помахала руками.— Справа в тому, — усміхаючись, пояснила вона Фігуріну,— що Роман Гаврилович обіцяв влаштувати Тимка в спеціальну школу, ну, от я його й готую потрошку.

— А-а,— зрозумів Фігурін.— Цікава система виховання. Я свого сина також готую, але поки що не так наочно. Молодець! — він поплескав хлопчика по плечу.— Комсомолець?

— Піонер,— сказав хлопчик, знітившись.

— Молодець! — повторив Фігурін.— Далеко підеш. А в школі добре вчишся?

— У школі не дуже,— сказала мати, і очі її посмутнішали.— Особливо з арифметики і з російської. Ну, ніяк вони йому не даються. Та й те сказати, без батька зроста. Був би татко, чи то коли паском би відшмагав, чи то б так поговорив, а мене він не боїться. Ач, паразит який! — несподівано спалахнула вона.— Ось я тобі покажу! Будеш погано вчитися, Роман Гаврилович тебе нікуди не візьме.

— Авжеж, брате,— підтвердив Фігурін.— Вчитися треба обов'язково, і тільки на "добре" та "відмінно". Якщо вже хочеш в органах працювати, знати мусиш багато. Математику, історію, психологію, наприклад. Аякже! Ось я бачу, ти допит ведеш. Лампу під ніс — і давай, говори!

Кричиш, ногами тупочеш. Хіба це годиться? А ти спробуй без грубощів, у душу підслідному спробуй увійти, щоб він сам усвідомив глибину свого падіння і щиро розкаявся.

— Де вже там щиро,— не повірив хлопчик.— Вороги народу, вони, знаєте, які затяті.

— Всілякі є,— мовив Фігурін.— Є й затяті. Є такі, що від твоєї лампи ще затятішими стануть. Тому, коли маєш справу з чоловіком, важливо вміти подіяти на його самолюбство, використати його любов до сім'ї, до горілки, до жінок. Жінок любиш?

— Що ви,— сказала Клавдія.— Він ще маленький.

— І справді, я забув. Та, власне кажучи, я до вас не за цим. Вам Роман Гаврилович пояснив ваше завдання?

— Так,— відповіла Клавдія.— Отже, завтра на похороні я буду ніби вдова капітана Миляги.

— Так, так,— сказав Фігурін.— Похорон дуже важливий. Йому надається великого політичного значення. Треба, щоб люди побачили, яка чудова людина загинула від рук білочонкінської банди. І одна річ, знаєте, коли просто ховають якогось військового. Ну, загинув так загинув, сьогодні на фронті багато людей гине. Та інша річ, коли домовина стоїть, а над домовиною дружина, дитина,— він погладив Тимка по голові,— тоді це, знаєте, справляє набагато сильніше враження. Ми, значить, завтра поставимо вам стільчика в узголов'ї. У вас плаття чорне є? Ні? Дістанемо. Ну, й так особливо побиватися, звичайно, не треба, але було б добре, аби очі ваші все-таки були заплакані. Може, в хустинку цибулі накришити?

— Навіщо? — мовила Клавдія.— Я й так плакати вмію. Я коли в самодіяльності грала, то, бувало, завжди плакала, навіть режисер наш

дивувався. Ось погляньте.— Вона напружилась, почервоніла, і раптом з очей її дійсно покотилися сльози.

— Чудово! — сказав Фігурін.— Дуже натурально.

— А я плакати не вмію,— сказав хлопчик.

— А тобі й не треба. Ти ж у нас мужчина. Ти тільки маєш стояти поряд з матір'ю і втішати її так, наче в домовині лежить твій батько.

Коли стемніло, Свинцов зібрав свою групу на узліссі. Було тихо. Накрапав дощ, і здавалося, що хтось ходить довкола й продирається крізь кущі. Темні постаті у мокрих куфайках стояли перед Свинцовим, він перераховував їх навпомацки.

— Ну, ходімо,— упівголоса наказав він і сам рушив першим.

Йшли навпростець скошеним полем, і ноги грузли в глинистому грунті. Час від часу Свинцов озирався, бачив, що решта йде за ним ланцюжком, намагаючись не відставати.

— Сержант,— запитав пошепки довготелесий Худяков,— запалити можна?

— Я тобі запалю,— сказав Свинцов, не озираючись. Він ішов, уважно дивлячись собі під ноги, але не бачив

нічого, крім тьмяно жовтіючої стерні. Свинцов стривожився, що вже поминули те місце, на яке вдень вказав Плечовий, і міркував, чи не розвернути всю команду та прочесати все поле шеренгою, аж раптом під ногою щось хруснуло.

— Стій! — скомандував Свинцов і нахилився. Помацавши по землі руками, він зітхнув полегшено:

— Здається, воно.— І повернувся до своїх супутників.— Всі сюди! Збирайте кістки й кладіть у мішок.

Супутники обступили Свинцова й схилилися довкола чогось невидимого.

— Чуєш, сержант,— тихо й здивовано сказав Худяков,— костомахи якісь такі величезні.

Свинцов і сам це помітив.

— Не твоє діло,— пробурмотів він сердито.— Бери, які дрібніші.

Але дрібних виявилося небагато, а великі важко відділялися від решти скелета.

— Ви, цеє, от що,— сказав Свинцов,— які завеликі, то об коліно.

Певний час крізь шелест дощу чулося сопіння кількох міцних чолов'яг та сухий хрускіт зламаних кісток. Наповнивши мішок до половини і зважившись його в руці, Свинцов наказав роботу припинити і додав до зібраного матеріалу крупний продовгуватий череп.

Наближалася північ. Капітоліна Горячева чергувала в приймальні, очікуючи повернення свого начальника. Все було спокійно. Двічі дзвонили з області. Першого разу запитали, скільки сосисок залишилося на складі. Капа сказала: "Шістнадцять". За другим разом поцікавилися, чи прибула вдова і що чути стосовно скарбу. Капа відповіла, що вдова із сиротою записалися до колгоспу, а скарб поки що шукають. їй відповіли: "Коли знайдуть, повідомте тестеві".

Обидві розмови були закодовані. У першому випадку довідувалися, скільки залишилось справ, не закінчених слідством, у другому — чи дісталася до місця Клавдія Воробйова та чи знайдено останки капітана Миляги. Тесть — Лужин.

Дзвонив жіночим голосом якийсь чоловік і сказав, що може надати цінні свідчення щодо Кур і л, але варто було Капі запитати прізвище того, хто дзвонив, як він поклав трубку.

Робити було нічого. Капа напилася чаю, дістала з шухляди пошарпану книгу оповідань Мопассана і заглибилася в читання. Захопившись, вона не почула, як увійшов майор Фігурін, і отямилась лише тоді, коли він поклав на її плече свою кістляву руку. Вона знітилася й хотіла сховати книгу назад в шухляду, але майор перехопив її, поглянув на обкладинку, прочитав прізвище автора. Хороший письменник, сказав він, правильно зобразив болячки сучасного йому французького суспільства, але класової суті зображених ним протиріч до кінця не зрозумів через обмеженість власного світогляду і не зміг вказати виходу зі стану, що склався. А вихід цей був тільки в об'єднанні й консолідації всіх прогресивних сил довкола робітничого класу, ось до розуміння чого Мопассан не дійшов.

Обговоривши з Капою достоїнства й недоліки творчості Мопассана, Фігурін висловив занепокоєння з приводу довгої відсутності групи Свинцова, запитав про новини і пішов до себе в кабінет дзвонити "тестеві".

Капа почала збиратися додому, але тут знову з'явився Фігурін і запитав, чи не хоче вона підтримати компанію і випити з ним по чарчині коньяку. Капа знітилася й сказала, що вона ніколи коньяку не куштувала, але від знаючих людей чула, що він тхне блощицями.

— Поширений забобон,— заперечив майор Фігурін.—

Коньяк — один з найкращих і найкорисніших напоїв. Він виготовляється з надчистих виноградних спиртів, на відміну від горілки, не містить сивухи, зміцнює стінки кровоносних судин і поліпшує роботу шлункового тракту. В мене, наприклад, дякуючи вживанню коньяку, завжди нормальні випорожнення,— сказав майор і посміхнувся інтимно.

Можливо, цей пікантний доказ видався Капі достатньо переконливим, вона зайшла до кабінету Федота Федотовича, а той дістав з сейфа почату пляшку, дві маленькі металеві чарочки й лимон. Підіславши чистий бланк протоколу допиту, він нарізав лимон тоненькими кружальцями з допомогою маленького складаного ножика, виконаного у формі жіночої туфельки, і пояснив, що закушувати коньяк лимоном придумав сам Микола Другий.

17

Події розвивалися стрімко. Вже після четвертої чарки Капа сиділа на колінах у Фігуріна, а він, нишпорячи рукою у неї під спідницею, читав, розгойдуючись, вірші улюбленого поета:

Не жалею, не зову, не плачу.

Все пройдет, как с белых яблонь дым.

Увяданья золотом охваченный,

Я не буду больше молодым...

— Будеш! — жадібно і спечно дихала Капа.

— Роздягнись! — наказав він, тремтячи від нетерпіння.

— Як? — здивувалася вона.— Зовсім?

— Зовсім! — сказав він і втік чомусь за шафу. Вражена, вона квапливо роздягалася посеред кімнати.

"Інтелігент",— думала, кидаючи підв'язки на стілець. Наскільки вигідно відрізнявся майор від покійного капітана Миляги, від цього брудного кнура, якого тепер Капа пригадувала з відразою. Адже ця брутальна тварюка ніколи навіть не поцікавилася її тілесною красою. Адже цей дикун валив її на диван, не даючи навіть скинути чоботи.

Капа роздяглася і в чеканні стояла посеред кабінету, відчуваючи, що покривається від холоду чи від пристрасті гусячою шкірою. Стало навіть якось незручно. А майор все ще сопів за перегородкою. Чути було, як щось тріснуло, і зі дзвоном покотився по підлозі латунний ґудзик.

І раптом з торжествуючим криком:

— А ось і я! — майор, наче кенгуру, вилетів у високому стрибку із-за шафи.

— Ой! — з жахом вигукнула Капа й закрила обличчя руками.

Майор був абсолютно голий і без ніяких відмінних знаків, але на його драглистому і в міру волохатому тілі сяяли лаком перехрещені ремені портупеї, а жовта кобура з руків'ям нагана, що стирчав з неї, ляскала майора по білому стегну.

— Що це? — ослаблим голосом запитала Капа, відриваючи від обличчя одну руку.

— Це? — знітився й почервонів Федот Федотович.— Це...— Він хотів пояснити.

— Ні, ні,— сказала Капа поспішно.—Я про ремені.

— І я про ремені,— ще більше знітився майор.— Я завжди... я ніколи... і ніде... без зброї...— задихався він, штовхаючи її до дивана.

А потім була буря, перед якою безсиле навіть перо Мопассана. Рипіли диван і ремені портупеї. І пливла стеля, і хиталася люстра, і падали стіни, і крізь гуркіт обвалу чувся відчайдушний вереск:

— А-а-а-а-а!..

Капа здогадалася згодом, що то верещала вона сама. Раптом все стихло, і невидима труба тонесенько програла відбій.

18

— Більшість людей не розуміє смислу нашої роботи,— казав майор Фігурін, неуважно водячи мізинцем по Капи-них кучериках.— Вони нас бояться, вони нас ненавидять, вони тихцем над нами сміються, вони перед нами запобігають, але не розуміють. А між тим,— він зірвався з дивана і, заклавши руки за спину, став походжати по кімнаті, розмірковуючи,— смисл у нашій роботі є, і смисл дуже глибокий.— Капа заповзла в куток дивана і сіла, підібгавши під себе ноги, прикриваючись долонями згори і знизу. А майор, захоплений власними міркуваннями, здавалося, абсолютно забув, що як для лектора він одягнутий не зовсім звично.— І не тільки глибокий, але й гуманний смисл. Ось уявіть собі, що людина без нас. Без нас вона живе, але як? Нудно. Вона не знає, куди себе подіти, і не знає, кому вона потрібна. Вона їсть, п'є, справляє природні потреби, ходить на роботу, лається з дружиною, але в неї весь час таке відчуття, що вона маленька людина, що нікому до неї діла нема. І ось приходимо ми. І ми кажемо людині: ти оточена ворогами. Поглянь, хтось намагався отруїти твою криницю, хтось хоче підірвати поїзд, в якому ти збираєшся їхати, хтось хоче вкрасти твою дитину. Ми кажемо: пильнуй, десь поруч з тобою твій ворог, він не дрімає. Ми кажемо, що це не просто ворог, не просто якийсь божевільний людиноненависник, ні, він пов'язаний з міжнародним капіталом, за ним

стоять могутні сили. І людині стає страшно, але водночас вона починає сама себе поважати. Якщо на її життя постійно замахуються такі сили, значить, її життя являє собою колосальну цінність. Вона стає пильною, вона чатує, вона повсюди бачить ворогів, шпигунів, шкідників і диверсантів, і її повага до самої себе.сягає неймовірних розмірів. Тепер візьмемо якусь із наших жертв. Ну, припустимо, того ж Чонкіна. Ось жив собі маленький чоловічок. Нічого від життя не вимагав, окрім шматка хліба, даху над головою та молодиці під боком. Між іншим, нічого поганого не чинив. І раптом виявляється — він дезертир, і не лише дезертир, але й князь, а якщо князь, то, значить, був пов'язаний з якимись силами, і ось, на свій власний подив, з маленької, непримітної істоти він виростає до фігури міжнародного значення. Він стає центром величезної змови, ним цікавляться великі люди, і ви погляньте, яка з ним відбувається метаморфоза. Ми оголосили його князем, і в його погляді, в його поставі мимоволі з'являється щось величне. І він теперішнього свого становища на своє колишнє становище не проміняє. Ні, ні,— впевнено сказав Фігурін і покивав вказівним пальцем.— Ну, звичайно, у зв'язку з тим, що він князь, йому загрожують всілякі неприємності, але якби він залишався все тим же Чонкіним, хіба неприємності були б меншими? Навряд. Ну, уявіть, він просто Чонкін. Його заберуть на фронт і там приб'ють, як муху. Не знаю, скосить його сліпа куля або осколок, завалить під уламками якоїсь споруди чи потопить на переправі. В будь-якому випадку кінець його буде безславним і жалюгідним. А ми робимо його фігурою, робимо значною і примітною особою, ми, крім цього, самі проймаємося повагою до себе, і всім добре. І тепер спробуйте сказати оцьому Чонкіну, що князем його зробили помилково, спробуйте навіть його звільнити, він зовнішньо підкориться, звичайно, він взагалі звик підкорятися, але внутрішньо він буде розчарований. Так,— закричав Фігурін,— буде розчарований.— Тому що...

Договорити йому не дали. Двері відчинилися, і на порозі став Свинцов. Чоботи Свинцова до колін були обліплені глиною, з брезентового плаща стікала вода, за спиною теліпався намоклий мішок.

— Ага,— сказав майор,— нарешті з'явився.

Він тицьнув рукою туди, де мала бути кишенька для годинника, рука ковзнула по голому тілу. Фігурін опустив очі донизу, потім поглянув на Капу, яка з виразом жаху на обличчі скулилася в кутку дивана, перевів погляд на тупе лице Свинцова і раптом, усвідомивши все, заволав не своїм голосом:

— Хто дозволив заходити без стуку? Геть звідсіля!

Він з розгону вдарив Свинцова головою в живіт. І величезний Свинцов, вибивши двері, вилетів у приймальню й там, змахнувши руками, гепнувся, причому голова його виявилася під Капиним столом.

Майор одразу ж причинив двері й закричав на Капу:

— Негайно одягніться! Чому ви не по формі? Тьху, що я мелю!

Він сам побіг за шафу й став поквапно опоряджатися. Свинцов отямився від того, що Капа лила на нього воду з графина, а майор бив по щоках. Обоє були одягнені.

— Ну, ну, Свинцов,— казав майор майже ласкаво.— Визнаю, я трохи погарячкував. Ми з Капітоліною Григорівною працювали, було жарко, ну, трохи роздяглися, а ви без стуку... Вставайте ж, Свинцов, здається, все гаразд.

Свинцов зі стогоном підвівся й тепер сидів з витягнутими ногами, зіпершись спиною об тумбу стола. Він безтямно й насторожено позирав на майора, на Капу, на мішок, що валявся збоку.

— Ну як? — запитав майор.— Вже ліпше? Я бачу, що вже ліпше. Ви роздобули те, за чим я вас посилав?

— Там,— вказуючи підборіддям, хрипко мовив Свинцов.— У мішку.

— Там? — майор недовірливо глянув на мішок.— Що ж там, справжній труп лежить? — Його пересмикнуло.

— Не труп, а ці...— сказав Свинцов.

— Останки? — підказав Фігурін.

— Остатки,— погодився Свинцов.— Кістки.

— Ну ж бо, ну ж бо,— майор нахилився над мішком, розв'язуючи шпагат. Витяг уламок кістки, закруглений на кінці, поглянув на нього, поглянув на Капу, дістав ще одну кістку, знову глипнув здивовано, взяв мішок за дно і все висипав на підлогу. Кістки зі стукотом висипалися й утворили невеличку гірку. Окремо випав і відкотився убік продовгуватий череп.

— О майн готт! — чомусь не по-нашому вигукнула Капа і заплющила очі.

Майор підняв череп і стояв, вертячи його в руках і обмацуючи довгими тонкими пальцями.

— Свинцов,— суворо запитав Фігурін,— що це таке?

— Голова,— сказав Свинцов, стенувши плечима. Здається, він вже отямлювався.

— Не голова, а череп,— виправив майор.

— Ну, череп,— легко погодився Свинцов.— Що в лоб, що по лобі.

— І ви вважаєте, що цей череп належить людині?

— Хто візьме, тому й належить,— ухильно відповів Свинцов.

— Сержант Свинцов! — підвищив голос Фігурін.— Ви що з себе дурника корчите? Ви хочете сказати, що це череп капітана Миляги?

Свідомість до Свинцова повернулася, але він продовжував морщитись, даючи зрозуміти, що отямився ще не остаточно.

— А ви його бачили колись? — поставив він зустрічне запитання.

— Кого — його?

— Ну, капітана.

Майор, перезирнувшись із Капою, зізнався:

— Не бачив.

— Отож-то. А вона, Капітоліна, бачила. І може підтвердити: схожий. За решту не скажу, а усмішка викапана його.

Фігурін знову поглянув на Капу, вона непевно стенула плечима.

Майор замислився. Звичайно, Свинцова належало покарати. Але похорон призначено на завтра. Завтра похорон, і якщо карати Свинцова, де взяти відповідні останки? Хіба що покласти замість Миляги самого Свинцова.

На початку жовтня населення Красного помітно збільшилося — привезли, чи, як, можливо, правильніше висловлювалися місцеві жителі, пригнали евакуйованих з Ленінградської області. Це були жалюгідні й нещасні люди, переважно старі люди та діти, зігнані зі своїх місць. Вони півтора тижні протовклися в теплушках, двічі, як розповідали, потрапили під бомбардування і потім три дні сиділи під відкритим небом на привокзальній площі Долгова в очікуванні розподілу.

Коли розселяли приїжджих по хатах, Афродіта Гладишева, котрій припала маленька, суха, але дуже погордливого вигляду стара з шестилітнім онуком, розкричалася на всю околицю, що вона нікого до себе не пустить, що покійний Кузьма Матвійович не для того цей дім зводив і вкладав у нього душу, щоб тримати в ньому всіх підряд та вошей розводити.

Може, Афродіту ніхто особливо не став би й слухати, пожильців могли вселити й насильно, але стара, зазирнувши до хати, вилетіла звідти з виряченими очима й сказала, що в такі антисанітарні умови ніколи не піде, тим паче що вона не сама, а з дитиною, сином, між іншим, політпрацівника і фронтовика. І ще, дивлячись на Афродіту, вона додала, що краще жити в хліві зі свиньми, ніж у такому домі. Приголомшливе враження на стару справив, звичайно, дух, котрий все ще панував у хаті, хоча горщиків, які його спричинили, давно не було.

Афродіта з властивою їй непослідовністю збісилася ще більше й почала доводити, що ніякого такого духу в хаті немає, а навпаки, повітря в неї чисте, наче в сосновому бору. Сперечалася вона так завзято, ніби намагалася заманити стару назад, але та й слухати не хотіла й запитала голову, чи не може він підібрати їй щось інше. Голова звернувся до Нюри, вона поглянула на цю пихату стару, на внука її, такого гарненького білявого хлопчика, і, не роздумуючи, сказала:

— Хай живуть.

Стара й до Нюри увійшла непевно, придивляючись та принюхуючись, і поцікавилася, чи немає блощиць.

— Є тріньки,— соромливо усміхаючись, мовила Нюра.— Як же без блощиць?

— Що ж, у вас тут у всіх блощиці?

— Аякже,— сказала Нюра.— Де люди, там і блощиці.

Стара змирилася і почала розбиратись. Багаж її складався з двох великих жовтих чемоданів з латунними замками і чотирьох вузлів з усіляким скарбом, включаючи емальований горщик для дитини.

Чи то в рахунок компенсації за блощиць, чи просто так стара, не питаючись, зайняла світлицю і заявила, що спатиме з онуком удвох на ліжку, на якому Нюра колись спала з Чонкіним. Нюра здивувалася, але заперечувати не стала, сказавши тільки, що візьме собі одну подушку.

— А де ж ви спатимете? — запитала стара.

— Знайду де,— посміхнулася Нюра.

Стара, оцінивши Нюрину скромність, пом'якшала, почала розповідати, як вони важко їхали, ночами без гудків та світла, поїзд часто зупинявся, але ніхто ніколи не знав на скільки — на добу чи на хвилини, люди, боячись відстати, потребу справляли на ходу у відчинені двері.

Вона розповідала, що зовуть її Олімпіада Петрівна, а хлопчика — Вадик, він син її дочки, медсестри, а батько Вадика політрук Ярцев (за випадковим збігом, котрий буває лише в романах та в житті, це був той самий Ярцев, під керівництвом якого ще недавно Чонкін вивчав ази політ-грамоти).

— А вас як звати? — поцікавилася стара.

— А мене — Нюрка,— почула вона відповідь.

— Що означає — Нюрка? — невдоволено перепитала стара.— Нюрками кіз кличуть або кішок. Ви мені скажіть ваше ім'я та по батькові.

Після цього вона одразу почала звати Нюру на ім'я та по батькові — Ганною Олексіївною.

Олімпіада Петрівна попервах зверталася до Нюри з проханням позичити солі, цибулі чи щось із посуду, але незабаром відчула себе повноправною господинею.

— Ганно Олексіївно,— сказала вона якось, зворушено дивлячись на кабана Борка, що лежав під столом,— а чому б вам його не продати? Я б вам за нього сатиновий відріз дала. Не продасте?

— Ні,— сказала Нюра.

— І не заріжете?

— Ні.

— Шкода,— Олімпіада Петрівна дивилася на кабана зі співчуттям, як дивляться на людину, котра даремно розтратила молоді роки й не досягла того, на що була призначена долею.

Після цього вона повела з Борком планомірну боротьбу і обурювалась, як це можна тримати тварину в хаті, де є дитина.

Вадик до Борка ставився інакше, він завжди намагався почухати кабана за вухом, чого стара, звичайно, не дозволяла.

Про особисте життя Нюри Олімпіада 1 ie і рівна нічого не запитувала до того часу, поки не побачила фотографії Чонкіна, приколотої шпилькою до стіни над лавою, де тепер спала Нюра.

— Це ваш чоловік? — запитала стара.

— Чоловік,— сказала Нюра не дуже впевнено.

— На фронті?

— Ні,— відповіла Нюра,— в тюрмі.

Вона сказала це просто, наче сидіти в тюрмі — заняття не менш достойне, ніж будь-яке інше. Але стара такої точки зору не поділяла.

— В тюрмі? — перепитала вона.— І за що ж?

— Та ні за що,— так само просто сказала Нюра. Стара, нічого не відповівши, пішла до себе в кімнату,

але незабаром повернулася.

— Ганно Олексіївно, але ж у нас ні за що не саджають.

— Невже? — здивувалася Нюра.— А в нас саджають.

20

Серед ночі Нюру збудив зляканий шепіт:

— Ганно Олексіївно! Ганно Олексіївно!

— Га? Що? — Нюра мотала головою, ніяк не могла прокинутись.

— Ви чуєте? — Над нею стояв привид — Олімпіада Петрівна в довгій, до п'ят, нічній сорочці.

— Що? — запитала Нюра.

— Тесе. Чуєте? Там хтось ходить.

— Де?

— Та надворі ж.

Напіврозплющивши очі, Нюра лежала і слухала. На стіні шипіли й клацали ходики: шшш-цок-шшш-цок-шшш-цок.

— Чуєте?

— Це годинник,— сказала Нюра.

— Та до чого тут.годинник? — сердилася стара.— Я вам кажу: там, надворі.

Нюра підвелася на лікті й поглянула у вікно. За вікном ішов дощ, свистів вітер, гілка оголеного клена стукала в шибку.

— Це дощ,— сказала Нюра.— Коли дощ, то завжди здається, що хтось ходить.

— Ганно Олексіївно,— образилася стара,— я ж поки що з глузду не з'їхала. Я вам кажу: там хтось ходить.

Нюра прислухалась.

— Та годі вам,— мовила вона, заспокоюючи стару,— кому це треба по такому дощу ходити.

Все ж вона підвелася і, натикаючись на різні предмети, боса, пішла в сіни, пробралася до вхідних дверей, хотіла тільки ледь прочинити, але вітер вирвав їх, відчинив навстіж, вдарив ними об стіну. Нюра вискочила на мокрий ґанок, посковзнулася, впала на одне коліно. Вітер задер поділ сорочки, обсипав дощем. Долаючи опір стихії, Нюра зачинила двері, замкнула дерев'яним засувом, повертаючись назад, зазирнула у хлів. Тут все було тихо, мирно. В темряві сонно кудкудакали кури, порохкував кабан Борко і шумно зітхала Красавка.

Нюра зайшла до хати. Олімпіада Петрівна досі стояла у своїх дверях.

— Ну, що? — пошепки запитала вона.

— Немає нікого,— сказала Нюра.

Вона розправила збиту постіль, лягла і повернулася до стіни.

Стара, буркнувши щось, пішла до себе.

Підклавши під голову руку, Нюра лежала на боці, судомно позіхала, але сон не йшов. Перекинулась на спину, склала руки на животі. Останніми днями часом їй здавалося, вона чує там, всередині себе, якісь дивні порухи, якісь нечіткі ознаки нового життя.

Колись у книжці в сусіда Гладишева бачила вона зображення зародка, страшнуватої з виду скорченої істоти з непомірно великою головою. Тепер вона чітко уявляла це загадкове створіння, що згорнулося клубочком, вона відчувала до нього ніжність, вона жаліла його. І хоча ще нічого, зовсім нічого не було помітно, вона охороняла це створіння від можливих небезпек, вона ходила, розправивши плечі, а в разі чого — інстинктивно затуляла живіт руками, складаючи їх навхрест.

Вона лежала, вслухаючись у себе, дивилася в темну стелю, аж раптом слабкий промінь світла ковзнув по ній і щез, і почулося, наче пробіг хтось та виразно лайнувся під самим вікном. Вона здригнулася і замислилась, було це насправді чи приснилося. Так само голосно шаруділи й цокали ходики, і звуки, породжені ними, зливалися з шумом дощу та вітру. Раптом десь з-поза хати загурчав автомобільний двигун. Гурчання ставало все голоснішим і голоснішим, потім поступово почало стихати, очевидно, віддаляючись.

"Нехай,— думала Нюра, поринаючи в забуття.— Не наське діло, хто там що".

Вранці, вийшовши з хати, вона не побачила літака. Жердини огорожі були розкидані, на городі виднілися сліди багатьох чобіт, дві глибокі колії тяглися до дороги і тут губилися серед інших слідів. Саме тільки крило, відбите колись сорокап'ятиміліметровим снарядом, наполовину затоптане в багнюку, лежало на краю городу — видно, забули, поспішаючи.

Одразу ж жінки, душ п'ятеро-шестеро, і між них Плечовий, збіглися обговорити пригоду. Так і сяк міркували, кому це знадобилося. Згадали про цигана, який начебто приходив прицінюватись, крутився довкола літака, мацав уцілілі крила, залазив у кабіну, але врешті-решт вирішив, що, коли навіть цей мотлох і полагодити, він не зможе взяти на борт більше двох чоловік, а він хотів підняти в повітря цілий табір. Тож з цигана підозру зняли. Але хто?

До місця події нагодився рахівник Волков (після зникнення Гладишева він вважався одним з найрозумніших у селі) і висловив думку, що крадіжка — не інакше як справа рук німецької розвідки.

— Та на який ляд він їм здався? — не повірив Плечовий.— Він же увесь поламаний, на йому й літати не можна.

— А їм не літати,— сказав Волков,— вони його розберуть на деталі і в ЧКБ.

— В що? — перепитав Плечовий.

— В чентральне конструкторське бюро,— роз'яснив Волков.— Чирку лем обміряють, креслення знімуть і тищі таких само збудують.

— Та нащо їм це треба? — здивувався Плечовий.— У них і свої не гірші.

— Зрівняв! — похитав головою рахівник.— Свої-бо дорогі, їх багато не набудуєш. А ці — взяв фанеру та клейонку, ріж за розміром та клей. А опісля виберуть потрібну ціль і налетять хмарою, мов сарана. І проти їх хоч батарею зеніток став, ну, одного вцілять, ну, другого, а всіх не зіб'єш.

— Батарея, воно, конешно,— згодився Плечовий.— А коли, приміром, дрібним шротом...

Треба було, однак, якось реагувати на це зухвале викрадення, і рахівник Волков за відсутності голови дзвонив до районної міліції, просив надіслати наряд з собакою. Звідтіля прибули два міліціонери з вівчаркою Таймиром. Таймиру дали понюхати залишене крило, потім пустили на довгому повідку, він побігав, двічі задер ногу біля тину, потім сів посеред городу і, підвівши вгору розумну морду, тоскно завив, наче дав зрозуміти, що навіть його мистецтво в цьому випадку безсиле.

Увечері, коли Нюра стелила собі на лавці, до неї увійшла Олімпіада Петрівна і, озираючись на двері, сказала, що крадіжка літака діло, звичайно, не просте, і Нюра сама повинна заявити про це, Куди Слід. Нюра подумала й згодилася не так через того літака, як у надії пробитись до нового начальника.

21

Того вечора, здається, вдарив перший морозець. Калюжі затягло склом. Час від часу зривався дрібний сніг, але його розносило різким поривчастим вітром.

В період Нюриної відсутності в Долгові багато що змінилося. Перш за все змінився соціальний склад міста за рахунок евакуації сюди деяких важливих установ і між ними кількох науково-дослідних інститутів, двох театрів, частини московської письменницької організації та кіностудії документальних фільмів. Різко пішов угору рівень культурного обслуговування населення. Тобто відбулося приблизно таке ж історичне зрушення, коли недорозвинуті народи бувають підкорені цивілізованішими націями.

У зв'язку з підвищенням рівня цивілізації і напливом великої кількості людей, хоча й відданих системі, але дуже завошивілих, у місті було збудовано новий санпропускник і значно розширені штати Тих, Кому Слід. У відання Установи передали будівлю контори Заготживсировини, що прилягала до неї. Тепер обидва ці будинки були обнесені спільним парканом з зеленими воротями й будочкою біля них, що слугувала водночас і прохідною, і приймальнею, де цілодобово сидів черговий, котрий приймав усні й письмові заяви громадян.

Тобто, якщо вдаватися в деталі, то чергували, очевидно, кілька чоловік (не може ж один беззмінно), але люди, котрі бували Там, стверджували, що чергові скидалися один на одного, мов близнюки; можливо, вони відрізнялися один від одного групою крові чи відбитками пальців, можливо, коли довго жити з ними поряд, то врешті-решт виявилися б і інші відмінності. Але ніхто з охїитаних автором свідків з ними не жив, ніхто цих відмінностей і не помітив. Так ось, чоловік, якого описують свідки, носив цивільний сірий костюм, був середніх літ, невисокий, кремезний, з привітним недовірливим поглядом. Він запропонував Нюрі табуретку і записав з її слів розповідь про вчинену крадіжку. Коли ж Нюра запитала, чи не можна їй побачитися з

Чонкіним,або передати передачу, або, на крайній випадок, хоча б записку, цивільний посміхнувся, розвів руками й сказав, що ні перше, ні друге, ні третє зараз абсолютно неможливе, тому що в справі Чонкіна виявлено нові обставини, котрі вивчаються. Які обставини, цивільний сказати не міг, але пообіцяв:

— Коли щось проясниться, ми вас викличемо.

На запитання Нюри, чи не може вона побачити нового начальника, цивільний знову розвів руками:

— На жаль, він зараз дуже зайнятий.

22

Залишивши Установу, Нюра попрямувала у бік хитрого ринку, де сподівалася придбати пару хай поношених, але цілих калош або хоча б чуні, котрі називалися ЧТЗ . Нинішнім поколінням треба пояснити, що в такому далекому вже від нас минулому чунями називали саморобні калоші, іноді на товстій гумовій підошві, вирізаній з автомобільного ската, тому вони мали наче тракторний слід.

Вийшовши з Установи, Нюра помітила одного чоловіка, який стояв перед газетним стендом і, дивлячись у нього, як в дзеркало, зачісувався. Нюра не знала, що, зачісуючись, він подає знак ще якимось людям: "Увага!" Не уявляючи собі, що когось може цікавити її пересування, Нюра пішла у бік ринку, а за нею, то відстаючи від неї, то переганяючи, але не переходячи на інший бік вулиці, посунули шестеро здоровань і дві жінки. Проходячи повз Будинок культури залізничників, Нюра побачила тут незвичне пожвавлення. Місцевість довкола будинку була оточена міліцією та цивільними з написами БСМ на нарукавних пов'язках. Біля самого Будинку культури юрмився народ і стояли в ряд машини — одна вантажна з відкинутим заднім бортом і два військових автобуси,— фари їхні були закриті світломаскувальними кришками з

вузькими щілинами. Бокові борти вантажівки були прикрашені червоною тканиною з чорними смугами на краях, а в кузові ближче до кабіни стояв бляшаний обеліск, зроблений у вигляді звуженої доверху чотиригранної піраміди з червоною зіркою вгорі.

Люди, що зібралися перед головним входом, нерівномірним потоком вливалися у відчинені двері, а інші вихлюпувалися звідти, одягаючи при виході шапки. Деякі з тих, що виходили, йшли далі, інші залишалися чекати виносу, палили і впівголоса перемовлялися.

Трохи збоку від усіх інших стояла група керівників району в довгих пальтах і в дорогих шапках, а серед них кінооператор Марат Кукушкін, який з'явився зі своїм апаратом, щоб увіковічити історичну церемонію для нащадків, і дитячий письменник Олексій Мухін, котрий вирізнявся своїм високим зростом і недбало розстебнутим пальтом, відомий тим, що, коли йому запропонували місце у фронтовій газеті, він рішуче запротестував і написав Сталінові листа, що його можлива загибель була б непоправною втратою "для нашої читацької дітвори". Подейкували, що Сталін на берегах листа Мухіна написав, що в науку читацькій дітворі такого боягуза варто розстріляти. Того ж дня трапилася така пригода. Мухін виступав перед великою аудиторією в Палаці піонерів. Він стояв на трибуні, читав якусь свою героїчну поему і відпивав зі скляночки воду, аж раптом його різко смикнули за ноги. Діти вирішили, що дядько письменник показав їм фокус. Щойно був на трибуні і раптом зник. Вони спочатку розгубилися, потім зааплодували. А Мухіна тим часом два здоровані витягли за лаштунки. Звідсіля його доправили кудись, де беручка трійка одразу ж присудила його до розстрілу за ухиляння від захисту Вітчизни. Ніч Мухін провів у камері смертників. Вранці його вивели в брукований дворик, і взвод особливого призначення звів карабіни. Командир взводу вже підняв руку, коли на подвір'я вкотився розкішний лімузин. З нього вийшов вгодований поважний військовий і передав Мухіну урядовий пакет, запечатаний сургучем. Коли Мухін неслухняними руками зумів нарешті відкрити цей пакет, він виявив у ньому маленький аркушик паперу, на якому було написано: "Я пожартував. Й. Сталін*. Все скінчилося щасливо.

Письменник Мухін і на фронт не потрапив, і живим лишився, і, кажуть, історичну записку досі зберігає вдома в рамочці під склом.

Зараз Мухін з'явився сюди, щоб представляти на похороні творчу інтелігенцію, і знічев'я розважав місцевих сатрапів фривольними анекдотами про чоловіка, який невчасно повернувся з відрядження. Слухачі стримано посміхалися, намагаючись водночас зберегти на своїх обличчях вираз державної заклопотаності.

До групи керівників м'якою ходою підійшов майор Фігурін. Він посміхнувся Мухіну, торкнув за рукав Борисова і запитав, чому немає Ревкіна.

— Не побажав вшанувати,— стенувши плечима, відповів Борисов.

З розчинених дверей лилася траурна мелодія.

Нюра протислася всередину, і за нею увійшли двоє непримітних чоловіків та дві жінки, решта четверо роз-зосередились, займаючи ключові позиції на можливих шляхах відступу.

Із залу повиносили лави, юрмився люд, чим ближче до сцени, тим густіше. Було тісно, задушливо, пахло зів'ялою глицею, схований у ямі оркестр тихо грав Шопена.

23

Протиснувшись трохи вперед і по діагоналі, Нюра побачила на сцені обтягнуту червоною тканиною домовину, в узголові якої на табуретці сиДіла невтішна вдова, вся в чорному, а поряд з нею гінкий хлопчик в коротких штанцях, у білій сорочці з червоним галстуком. Раз по раз вдова витирала сльози хустинкою і незмигно дивилася на віко домовини, ніби бачила риси любого обличчя, які проступали крізь неї.

Рослий військовий з червоною пов'язкою на рукаві через рівні проміжки часу виводив із-за лаштунків чергову зміну почесної варти. Люди ці йшли ланцюжком, високо піднімаючи ноги, і завмирали кожен на своєму місці, ніби остовпівши.

А над усім — над домовиною, над удовою, сиротою і почесною вартою — піднісся величезний портрет, з якого покійний привітно посміхався кожному, хто прийшов його провести.

— Батечку! — не вірячи власним очам, охнула Нюра.— Як живий!

— Ваша таки правда,— пошепки "погодився з нею дідок у довгому плащі.— Я небіжчика добре знав і можу підтвердити: достеменно як живий.

Це була помилка. Насправді ж художнику не вдалося досягти схожості з капітаном Милягою, але така вже незбагненна сила мистецтва, що часом, дивлячись на спотворений відбиток дійсності, ми певні, що все було саме так.

Чим далі Нюра просувалася вперед, тим густішим ставав натовп. Врешті-решт Нюра застряла. Ліворуч від неї стояла бабуся в чорній хустині, а праворуч — той самий чоловік, який клопотався щодо соломи. >

Бабуся, дивлячись на сцену, хрестилася, плакала і приказувала напівпошепки:

— Це ж треба, така молода і залишилася одна з дитям!

Соломопрохач стояв мовчки. Він прийшов сюди, сподіваючись на те, що в невимушеній обстановці похорону можна буде якось неофіційно підкотитися зі своїм проханням до начальства і отримати відповідну

офіційну резолюцію, однак, судячи з виразу його обличчя, надії, певне, виявилися марними.

— А хлопчик, хлопчик,— схлипувала бабуся,— сирота! Як же ж він буде без татка?

Раптом музика замовкла, на сцену один за одним з шапками в руках вийшли кілька чоловік і шеренгою вишикувалися перед домовиною. Вони стояли, наче вичікуючи, аби відповідна моментові печаль глибше проникла в душі при сутніх.

— Зараз відспівуватимуть,— пояснила Нюрі бабуся в хустинці й перехрестилася.

Секретар Борисов зробив крок уперед і звів руку з шапкою, наче закликаючи присутніх до тиші, хоча всі й без того мовчали.

— Товариші,— сказав Борисов,— траурний мітинг оголошую відкритим..

Потім він сам і виступив. Переповів коротку біографію покійного, котрий, начебто народившись у простій робітничій сім'ї, змалку спізнав голод, холод і нестатки, характерні для умов того часу, рано став замислюватися над сутністю соціальних протиріч і рано вступив у боротьбу за свободу і щастя супроти темних сил реакції.

— Ворожа куля,— вів далі Борисов,— обірвала це прекрасне життя в самому розквіті. Перестало битися гаряче серце бійця і партійця. Але ми присягаємось, що на смерть капітана Миляги відповімо ще більшим згуртуванням довкола нашої партії, довкола її великого вождя товариша Сталіна.

— Гарно відспівує, жалісливо,— сказала бабуся і заплакала.

Пустила сльозу й Нюра.

Самодуров повторив майже слово в слово те, що казав Борисов. Мухін додав, що Миляга, крім усього, був другом, турботливим товаришем і наставником письменників. Що нібито всі письменники, перш ніж віддавати свої твори до друку, йшли до Миляги, і його поради завжди виявлялися точними, небагатослівними, але повсякчас слушними. Мухін закликав усіх письменників і надалі ставитися до порад Тих, Кому Слід, з належною увагою

Серафим Бутилко, слухаючи Мухіна, гикав і всміхався. Гикав він від того, що зранку хильнув зайвину (для хоробрості), а усміхався тому, що слова Мухіна здавалися йому занадто загальними і казенними. Бутилко передчував наперед, як вийде він, прочитає свого вірша, і всі здивуються, який все-таки чудовий талант виріс у цій віддаленій од культурних центрів місцевості.

І ось він вийшов, помовчав і, розмахуючи кулаком, завив:

Туман парував, наче брага, Повітря прозоріло скрізь, Виходив в атаку Миляга, Романтик, чекіст, комуніст.

Ти битись ішов за свободу...

Тут Серафим затну вся і, кусаючи губи, почав дивитися в стелю. Він забув, як далі, розумів, що запинка його жахлива, і від усвідомлення того, що вона жахлива, слова вірша геть вилетіли з його хмільної голови.

— Ти битись ішов за свободу,— повторив Серафим і озирнувся на Борисова. Той стряв з закам'янілим обличчям.

— Ти битись ішов за свободу,— ще раз повторив Серафим. Він знову озирнувся на Борисова, але раптом з-за лаштунків з'явилося обличчя Фігуріна.

— Про тебе, герой наш, мій спів,— підказав голосним шепотом Фігурін.

У Бутилка відлягло од серця.

— Ти битись ішов за свободу,— продовжив він упевнено,— про тебе, герой наш, мій спів, як син трудового народу...

І враз пам'ять знову йому зрадила. Він вкотре вже озирнувся на Борисова. Той мовчав. Бутилко чекав, чи не з'явиться Фігурін. Фігурін не з'являвся.

1 Достеменно відомо, що на момент приїзду Мухіна в Долгов Миляги вже не було серед живих, тому треба припускати, що Мухін (все-таки письменник) мав на увазі узагальнений образ Миляги.

Бутилко гарячково перебирав можливі варіанти. Він думав, що, коли 6 згадати риму, вона допомогла 6 йому відновити в пам'яті весь рядок. І справді, вкупі з римами, які зринали в голові, одразу самі собою складалися нові рядки. "Будь вічно здоров, як хотів..." — виникало в мізках Бутилка. Ні, не те: "Слабких оборонець корів". Знову не те, чому — корів? І чому слабких? "Ти — захист знедолених вдів..."

Борисов, відтрутивши ліктем Серафима, оголосив: — Траурний мітинг закінчено.

Він подав знак музикантам, музиканти надули щоки, траурна мелодія знову залунала в залі.

Заплакала бабуся в чорній хустині, заплакала й Нюра. Вона плакала зараз не над Милягою, вона не думала, хороший він був чи поганий, але домовина, музика, врочистий смуток обстановки вплинули на неї так, що вона заплакала просто над людиною, яка полишила цей світ.

24

Заплакав і Серафим Бутилко. Щойно одійшов він од домовини, як одразу ж і пригадалися йому ті нещасні рядки, і згадався весь вірш, наче виник перед ним написаний великими друкованими літерами на величезному екрані. Усвідомлення непоправності скоєного пригнічувало Серафима. Коли б можна було все повторити спочатку! Коли б знову Борисов надав йому слово! Він вийшов би, він прочитав би без запинки. Він прочитав би виразно. Всі б ридали. Бутилко крутив головою і, відшукавши очима Фігуріна, який з'явився з-за лаштунків, приклав руки до грудей, всім своїм виглядом показуючи, що він не винен^ццн не хотів, так уже сталося. Але Фігурін не прийняв його мовчазного вибачення, насупився і одвів погляд. Раптом музика змовкла. Знову вийшов Борисов і попросив звільнити зал, аби дати можливість близьким покійного попрощатися з ним без метушні.

Люди почали виходити. У цей час розпогодилося, хоча все ще дув холодний вітер, але він розігнав низькі хмари, і сонце прорвалося крізь дірку, що ставала все ширшою.

25

Вийшли люди, викотилися й нишпорки, які крутилися серед них. До кожної підозрілої людини було приставлено по одному, а то й по два шпиги, ніби захисників у футболі. Ті ж, кому не дістався хтось справді підозрілий, нишпорили в натовпі, переходячи від однієї групки до іншої, прислухаючись до неголосних розмов, а іноді й самі говорили, викликаючи співбесідників на одвертість.

Серед тих, що висипали на вулицю, опинилося й два Мислителі. Вони стояли мовчки, зиркаючи один на одного, наче перемовляючись очима.

— Ну, що ви на це скажете? — ніби питався очима Перший Мислитель.

— Колосальна вистава,— поглядом відповідав Другий. У них не було розбіжностей. Обидва вони пам'ятали

чутки, згідно з якими капітан Миляга загинув через дурну помилку, і знали, що чутки бувають далеко правдивіші від офіційних повідомлень (за винятком тих чуток, які неофіційно офіційними установами поширюються), і, обмінюючись поглядами, дійшли до спільного висновку, що церемонія похорону вигадана для того, аби відвернути увагу населення од становища на фронті і нестачі продуктів харчування. Вони перезиралися між собою, коли до них підкотив шпиг (на обличчі якого було написано, що він шпиг) і запитав, кого ховають.

Перший Мислитель не розгубився і швидко відповів, що ховають народного героя капітана Милягу.

— А що, хороший був чоловік? — перепитав шпиг.

— Кристальної душі,— твердо відповідав Перший Мислитель.

— Що значить кристальної? — висловив сумнів шпиг.— У кожної людини бувають якісь недоліки.

Тут встряв Другий Мислитель і пояснив йому, що недоліки бувають великі, малі, а бувають і геть мізерні.

— Цілком слушно,— підтвердив Перший Мислитель.— А коли в людини з мізерними недоліками є й величезні достоїнства, які, приміром, мав небіжчик, то тоді недоліки ці взагалі непомітні.

— Принаймні не нам судити,— підтримав Другий Мислитель. І відразу додав, що передчасна загибель капітана Миляги — велика втрата для всіх. Він не уточнив, однак, для кого це — всіх. Для всіх жителів району, області, Союзу чи взагалі для всього людства?

— Величезна і непоправна втрата,— додав Перший Мислитель, прибравши сумного виразу й схиляючи голову, наче перед пам'яттю героя.

— Проте я вважаю, я вірю,— вів далі Другий Мислитель,— що вороги прорахувалися. Миляга загинув, але на його місце стануть нові бійці.

— Сотні нових,— швидко сказав Перший.

— Тисячі,— поправив Другий.

Шпиг тихо відійшов, тим самим визнавши свою поразку.

26

Широко розчинилися двері, і вийшли музиканти: шестеро військових і серед них одна огрядна жінка у формі, з трикутничками в петлицях. Жінка несла барабан і через те здавалася безмежно вагітною. Музиканти стали перед публікою обличчям до дверей і приготувалися. Біля них крутився кінооператор Марат Кукушкін.

Тим часом у клубі йшли останні приготування до виносу тіла. Двічі пробіг по сцені Фігурін, пошепки віддаючи комусь якісь розпорядження. Потім він визирнув у двері, переконався, що оркестранти зайняли свої місця і що Кукушкін теж готовий до роботи. Він повернувся на сцену.

— Товариші,— оголосив Фігурін,— приготувалися до виносу. Хто понесе?

— Я! Я! — кинувся щодуху Бутилко.

Він хотів хоч якось згладити свою провину, тому, відтрутивши незграбного Єрмолкіна, став поперед нього. З одного боку голова райвиконкому Самодуров, з другого — він, Бутилко, а за ним ображено сопів йому в спину Єрмолкін. Домовина була з сирих дощок, важка. Але Бутилко не відчував ваги, маючи себе за такого собі казкового богатиря.

— Так, так, товариші,— упівголоса командував Фігурін.— Станьте рівніше. Цей край трохи вище. Так. Рушайте.

Разом з усіма Серафим попрямував уперед. Відчинилися двері. У вуха хлюпнула музика, в очі бризнуло сонце. Трохи примруживши, Серафим побачив сяючі на сонці інструменти, побачив кінооператора Марата Кукушкіна, який, задкуючи, крутив ручку свого апарата.

"Для кіножурналу "Новини дня",— здогадався Серафим і розправив плечі. Він уявив собі, що фільм незабаром вийде на всесоюзний екран, і глядачі в усіх куточках країни побачать його, Серафима Бутилка, широким планом. І, можливо... Бутилко чув, хтось йому розповідав, що Сталін особисто передивляється все, що виходить на екран. Можливо, проглядаючи чергову стрічку і попихкуючи своєю знаменитою люлькою, він промовить:

— А хто це такий молодий, симпатичний, який несе... та ні, не цей, я кажу: симпатичний. Оцей, праворуч,— і вкаже мундштуком на екран.

І що тут розпочнеться! Серафим зримо уявив собі, як забігають помічники в загальних питаннях і по кіно, як задзеленчать усі телефони урядового зв'язку, особу молодого симпатичного негайно з'ясують, і ось він у м'якому вагоні прибуває до Москви. Номер — люкс з басейном і

папугами. Прийом у Кремлі. Дружні рукостискання товариша Сталіна. Публікація масовим тиражем поеми "Дума про хліб", Сталінська премія, керівна посада в Спілці письменників і...

Він не встиг додумати, що і... він просто рахував: і ще щось йому належиться, коли нога його ступнула в порожнечу, він інстинктивно відштовхнув од себе домовину, щоб не придушило, і полетів з ґанку, недоладно змахнувши руками.

Самодуров, котрий ішов з другого боку, відчувши, як домовина валиться на нього, щосили відштовхнув її назад, а сам одразу відскочив убік. Так само вчинили й решта. Якось воно сталося, що під домовиною опинився Єрмолкін. Розгублено витріщивши очі, він стояв на останній сходинці ґанку, наче казковий богатир, прийнявши на себе весь тягар домовини. Домовина, похитуючись на його плечі, водночас поверталася, ніби стрілка компаса, нарешті геть перехнябилася і, збивши з ніг Єрмолкіна, почала падати на землю. Відштовхуючи її, Єрмолкін звалився дуже невдало, вдарився головою об камінь і, вже непритомніючи, почув чийсь запізнілий заклик:

— Тримай! Тримай!

27

Пролунав жахливий тріск, домовина краєм врізалася в бруківку. Віко, забите чотирма цвяхами, відскочивши, накрило до підборіддя Єрмолкіна, а з домовини зі стукотом посипалися кістки. Останнім упав, вдарившись об каміння і відскочивши набік, довгастий череп. Майор Фігурін якось неусвідомлено потягнувся до черепа, чи хотів ухопити його, чи прикрити від людей, але не встиг. Шолудивий пес, вискочивши з-під ніг, вп'явся в череп зубами і кинувся геть. Можливо, не варто було йому заважати, але чийсь спритний кований чобіт опустився собаці на спину. Жалібно вискнувши, пес випустив здобич і зник.

Кажуть, Марат Кукушкін не здогадався припинити зйомку і машинально крутив ручку свого апарата. Кажуть, майор Фігурін згодом одібрав зняту плівку і багато разів її передивлявся. Все, здавалося, йшло гаразд, можна навіть сказати, чудово. Ось урочисто відчиняються двері. Ось з'являється торець домовини. Ось виникають обличчя Серафима і Самодурова, які несуть її. Плівка німа. Музики немає. Але відчувається, що вона звучить десь за кадром. Бутилко й Самодуров обережно й статечно переставляють ноги. Обличчя Бутилка виражає відповідну моментові скорботу, але в той же час видно, як крізь скорботу проступає самовдоволення, наче він, сучий син, заздалегідь знає, що станеться наступної секунди, і зловтішно радіє.

Непоправне завжди здається неймовірним. Ось Бутилко піднімає праву ногу... "Стоп! Стоп!" — вигукував на цьому місці Фігурін. Він замислено дивився на завмерлий кадр, наче сподівався, що коли в цьому місці плівку зупинити, а потім пустити знову, то все піде як слід. Нога Бутилка опуститься на першу сходинку, потім друга нога стане на другу сходинку... "Давай",— наказував Фігурін кіномеханіку, і знову виникала та сама картина: розгублене від несподіванки обличчя Бутилка ,> а наступної миті він летить з ґанку, недоладно розмахуючи руками.

28

Що було Далі, навіть страшно розповідати. Люди, неймовірно збуджені, почали загрозливо підступати.

— Свят-свят-свят,— бурмотіла бабуся в чорній хустині, знову опинившись перед Нюрою.

— Коняка! — сварливим голосом вигукнула якась жінка.— Коняку ховають!

— Коняка! Коняка! — прошелестіло в натовпі.

Люди зашуміли. Пролунав міліцейський свисток. Почувся голос Борисова:

— Товариші, заспокойтесь! До чого тут коняка? Ось же покійник! — кричав він, намагаючись пред'явити народові Єрмолкіна.

В цей час Єрмолкін, як на гріх, розплющив очі.

— Живого ховають! — заверещала та сама жінка.

— Що? — намагалися зрозуміти ті, хто натискував ззаду.

— Коняку ховають!

— Живого коня ховають!

Шпиги розсипалися в натовпі і штовхалися, не маючи більш-менш зрозумілих інструкцій. Народ хвилювався. Со-ломопрохач, перебуваючи у юрмі і користуючись загальним збудженням, вирішив висунути свої економічні вимоги:

— Солому! Йому відповіли:

— Заткнешся ти чи ні!

Майору Фігуріну здалося, що кричать: "Свободу Чонкі-ну!" Це згодом дало йому підставу для прохання посилити місцевий гарнізон.

Люди хвилювалися все дужче. Бажаючи спрямувати стихію в потрібне русло, Борисов зіскочив на вантажну машину і велично звів правицю. В цей час гнилий помідор (хтось, щедрий, не пошкодував) заліпив йому праве око. (Потім у донесенні Фігуріна відзначалося: "Мали

місце окремі акти терору проти представників влади"). Борисов відчув удар, а коли розліпив око, побачив щось червоне.

— Убили! — тихо сказав Борисов і звалився непритомний головою до обеліска.

Напруга наростала. Влада, намагаючись оволодіти ситуацією, пустила на натовп один з військових автобусів, але він, здається, негайно й заглух.

Становище врятував один метикований шпиг. Вискочивши на приступку автобуса, він закричав:

— Братва! В раймазі карточки пшоном отоварюють! Зістрибнувши з приступки, він першим побіг до раймагу.

Люди розгубилися, заойкали і кинулись за шпигом.

Пшона, звичайно, не виявилося. Люд пошумів і затих. А тим часом на площі Полеглих Борців з'явився новий могильний пагорбок і бляшаний обеліск, завалений штучними вінками. Якщо розсунути вінки, можна було прочитати:

капітан

ОПАНАС ПЕТРОВИЧ МИЛЯГА (1903—1941) героїчно загинув у бою з білочонкінською бандою

Кажуть, через певний час, захопивши До.іговський район, німці розрили могилу і знайдений череп передали місцевому краєзнавчому музею, де у відділі "Сучасний період" він лежав під склом. Тут же була пояснювальна табличка з текстом двома мовами:

Череп радянського комісара Миляги

Серед загального сум'яття одна втрата пройшла майже непоміченою.

...Єрмолкін був уже непритомний, коли віко домовини, відлетівши, впало йому на груди. Отямившись, він побачив, що лежить на холодній бруківці, побачив на рівні свого обличчя безліч чиїхось ніг, напружився, але не зміг пригадати, чому він тут і що відбувалося до цього.

Довкола панував шум і гвалт, і якийсь верескливий жіночий голос вигукував:

— Коняку! Коняку ховають!

Щось стисло груди, він подивився і розгледів, що на ньому, закриваючи його майже до підборіддя, лежить віко домовини, обтягнуте червоною тканиною. Якийсь чоловік, вказуючи на Єрмолкіна пальцем, казав: "Ось він, покійник!"— а той же верескливий голос волав, що ховають живого коня.

Єрмолкін не мав нічого проти того, щоб бути похованим, але він завжди остерігався можливих помилок.

— Ви помиляєтесь,— поправив він, з достоїнством посміхнувшись,— я не кінь. Я — Єрмолкін Борис Євгенович.

Можливо, так він сказав, можливо, так подумав, можливо, і не сказав, і не подумав, а просто йому здалося, що він так сказав чи так подумав.

Голова його від слабкості повернулася набік, він побачив дуже близько щось біле, щось довгасте, здається, це був череп, кінський череп, він щирив зуби і намагався вкусити Єрмолкіна за ніс.

Йому не жаль було свого носа, йому тепер взагалі нічого не було шкода, він тільки хотів зрозуміти, чому цей череп лежить поряд з ним. Але,враз згадавши, що когось ховають, що ховають скоріш за все його самого, він ще раз подивився на білий продовгуватий предмет і зрозумів, що це його власний череп. "Значить, правда, я — кінь",— подумав Єрмолкін. Це було дивно. Дивно і смішно. Він працював відповідальним редактором газети, він займав важливий пост, і ніхто не помітив, що насправді він був звичайною конякою, всього лише конякою, тягловою одиницею кінського поголів'я.

Шолудивий собака, з'явившись перед очима, ощирився і кинувся з гарчанням на його череп, який лежав осібно, і вп'явся в череп зубами. Єрмолкін зрозумів, що зараз йому буде дуже боляче, він заплющив очі, і свідомість його знову потьмарилася.

Згодом, отямившись, він побачив дідугана в облізлому танкістському шоломі. Старий схилився над ним.

— Молодий чоловіче,— сказав старий.— Я б на вашому місці тут не лежав. Ви можете простудитися, потрапити під машину або під коня.

Йому і раніше доводилося зустрічати цього відважного літнього танкіста, але він не міг згадати, де й коли. Здається, це було давно. А нещодавно тут бігали якісь люди, галасували, метушилися, ховали когось, чи його, чи якогось коня, так, справді, коня, але конем був саме він. Танкіст теж сказав щось про коня.

"Але,— подумав він мляво,— якщо я кінь і якщо мене поховали, то чому в мене болить голова, болять груди, чому я хочу пити і чому бачу перед собою цього танкіста?"

Він здогадався, що ті, хто ховав, просто помилилися й поховали редактора замість коня, а кінь, чи, точніше, мерин (хтось, пригадав він, називав його мерином), випадково залишився живий. І хоча в нього все

болить, він відчув радість, бо збагнув, що помилки бувають приємні, він думав, що краще бути живим мерином, ніж мертвим відповідальним редактором.

Чого, однак, хоче цей танкіст? Що він сказав про коня? Мабуть, його прислали, аби виправити помилку...

Єрмолкін вирішив прикинутися людиною. Радянською людиною і другом радянських танкістів.

— "Но если вдруг,— проспівав він, посміхаючись танкістові,— нагрянет враг матерый, он будет бит повсюду и везде..."

У полі зору поряд з танкістом з'явилася стара.

— Мойша,— сказала вона,— облиш ти його. Ти ж бачиш, він таки добре п'яний.

"Чудово,— подумав Єрмолкін.— Хай думають, що я п'яний. Коні п'яними не бувають". Він підвівся на лікті і ледь чутно, але з почуттям співав далі:

Тогда нажмут водители стартеры, И по лесам, по сопкам, по воде...

— Я бачу, що він п'яний,— сказав танкіст,— але я боюсь, що він простудиться і заробить запалення легенів.

— Мойша,— сердито заперечила стара,— ти ж добре знаєш, ці люди, коли нап'ються, лежать і в калюжах, і в канавах, і де завгодно, вони звикли, і в них ніколи не буває запалення легенів.

Головне було досягнуто: ці люди вважали його людиною. Тепер важливо, аби вони швидше пішли геть. Єрмолкін опустив повіки і вдав,

що заснув. Коли він розплющив очі, поруч з ним нікого не було. Він насилу підвівся, в усьому тілі відчувалася жахлива слабкість, ноги тремтіли і роз'їж джалися, як у малого лошати. І йому подумалося, що, можливо, він і справді не мерин, а всього тільки лошатко, мабуть, йому три з половиною роки, його можуть образити, можуть зарізати, йому треба знайти свою маму, вона його прикриє, вона його захистить.

Він кудись пішов, йти було важко, боліли груди, боліла голова, дуже хотілося пити.

Біля якогось тину він побачив коняку, білу, гарну, з добрими людськими очима. Прив'язана до стовпа, вона стояла спокійно, але, побачивши Єрмолкіна, повернула до нього морду і, роздуваючи ніздрі, заіржала.

"Це моя мама!" — здогадався Єрмолкін.

— Мамо! — сказав він і, ставши на коліна, припав до її вимені.— Мамо! — повторив він і, втягнувши в себе один з її шкарубких сосків, зацмокав витягнутими в рурку губами.

Відчувши щось знайоме біля вимені, коняка повернула голову, напевне, очікуючи побачити своє лошатко, але вгледіла двоногу істоту, якусь дивну, брудну й хвору. Коняка підняла задню ногу, бридливо змахнула нею, і копито вдарило Єрмолкіна просто в тім'я.

— Мамо! — неслухняним язиком пробелькотів брмолкін, ліг на землю і вже остаточно помер.

ЗО

Того ранку Другий Мислитель занедужав. (У критичні моменти історії, в періоди загострення внутрішньовидової боротьби, перед відповідальними зборами, на яких треба було когось ганьбити, скидати

й топтати, йому завжди відмовляло здоров'я). Він лежав у своїй кімнаті, де жив сам-один (він був холостяком), і страшенно пітнів під ватяною ковдрою, коли в двері постукали умовно — тричі. Мислитель підвівся, вступив у калоші, накинув на плечі ковдру і пішов відчиняти.

— Що з вами? — запитав, з'явившись на порозі, Перший Мислитель. — Ви хворі?

Другий Мислитель повів себе вельми дивно.

— Це, власне кажучи, я повинен запитати вас, що з вами.— Відступаючи, він підтримував ковдру, з-під якої виднілися драні блакитні кальсони.

— Ага,— хитро посміхнувся і підморгнув Перший Мислитель,— ви, очевидно, маєте на увазі мою голову?

— Так, саме вашу голову я маю на увазі.

Діставшись до свого ліжка, Другий Мислитель ліг, підтягнув ковдру до підборіддя і заплющив очі. Розплющивши їх знову, він побачив вдоволене обличчя свого приятеля.

— А що, на вашу думку, трапилося з моєю головою?

— Мені здається, що вона стала довгастою, як огірок, але це, звичайно, маячня.

— Не більша маячня, ніж усе решта,— заперечив Перший Мислитель. — Можливо, і це здається вам маячнею? — він простягнув хворому свіжий номер газети "Більшовицькі темпи".

Хворий жадібно схопив газету і забігав очима по рядках, сподіваючись щось прочитати між ними. З повідомлення "Від Радянського Інформбюро" дізнався, що наші війська, виконуючи стратегічний маневр, залишили Миколаїв і ведуть місцеві бої в районі Великих Лук. Прочитав байку Серафима Бутилка "Скажений Барбос" ("Німецький пес Барбос Безхвостий задумав мати "дранг нах остен", і от за планом "Барбаросса" до себе скликав він барбосів..."). Не знайшовши нічого цікавого в міських новинах, хворий Мислитель дійшов до четвертої сторінки і побачив в траурній рамці "...з глибоким сумом повідомляють про трагічну загибель відповідального..."

— Що? — вигукнув хворий.— Відповідальний редактор? Невже застрелився?

— Ні,— заспокоїв його гість.— Просто потрапив під коня.

— А-а,— знудьговано мовив Другий Мислитель, але враз стрепенувся: — Послухайте, що значить "просто потрапив"? Ви впевнені, що він просто потрапив? А може...— він озирнувся на двері і стишив голос до шепоту,— може, його потрапили?

— Ви гадаєте? — здивувався Перший Мислитель.—Дуже цікаве міркування. Дивно, що мені самому таке не спало на думку. Але тут є дещо цікавіше.

— Де? — нетерпляче запитав хворий.— Я не бачу.

— Ось,— сказав гість і тицьнув пальцем у заголовок великої підвальної статті "Вплив соціальних умов на антропологічний тип".

Другий Мислитель за звичкою глянув у кінець статті і прочитав підпис: К. Ушастий, кандидат біологічних наук.

Стаття була вчена. В ній проводилася така думка, що оскільки Жовтнева революція докорінно змінила не тільки соціальні умови життя в нашій країні, а й внутрішній світ людини — її ставлення до праці, до суспільства, то це неодмінно має призвести й до змін зовнішнього вигляду, а саме: з часом радянська людина буде так само відрізнятися од решти людей, як хомо сапієнс відрізняється од неандертальця. Звичайно, ці зміни відбудуться не одразу, та коли, як вчить нас марксистська діалектика, поступові кількісні зміни переходять у стрибкоподібні якісні, то немає нічого дивного в тому, що в окремих людей, які вирізняються послідовністю своїх ідейних переконань і ясністю світогляду, вже зараз стають помітними антропологічні зміни, котрі насамперед, природно, відбиваються на будові черепа. Численні й авторитетні дослідження, стверджував автор статті, неспростовно показують, що такі зміни відбуваються в напрямку видовження черепа внаслідок віддалення жувальних органів од мислительних центрів. "Такі зміни,— розвивав свою думку Ушастий,— спостерігалися і буржуазними вченими. Найпередовіші з них відзначали, що довгоголові (доліхоцефали) володіють, як правило, сильнішим інтелектом, ніж круглоголові (брахіцефали) але обмеженість світогляду не дозволила цим ученим (мабуть, вони були недостатньо довгоголовими) піднятися до справжнього розуміння подібних явищ. Ці вчені на перший план висувають расові розбіжності, тоді як наша наука, опираючись на єдино правильне вчення Маркса — Енгельса — Лені на — Сталіна, расовому підходу до явищ протиставляє підхід класовий".

Другий Мислитель відклав газету.

1 У виносці автор просив не плутати останніх з Буцефалом, конем Александра Македонського.

— Що це таке? — запитав він слабким голосом.

— Це нове наукове відкриття,— сказав Перший.

— Це дикість! — вигукнув Другий Мислитель.

— Не більша дикість, ніж усе решта. Поміркуйте самі.

Зрадника й боягуза оголбшують героєм. Замість нього ховають коня. Всі кажуть, що вдова на похороні була підставна і син також.

— В такому разі,— посміхнувся Другий Мислитель,— їм годилося привести кобилу й лошатка.

— Зараз не час для жартів,— суворо сказав Перший Мислитель.— Ви не розумієте. Це все не так просто. Як ви гадаєте, навіщо вони затіяли всю цю історію з черепом?

— А,— Другий Мислитель махнув рукою, відкидаючись на подушку.— Просто поклали, що трапилося під руку. Вони ж не знали, що цей п'яний дурень спіткнеться й випустить домовину.

— Ви, як завжди, помиляєтесь! — радісно закричав Перший Мислитель.— Вони ніколи просто так не спотикаються. Вони зробили це навмисне.

— Але навіщо?

— У тому-то й річ. Навіщо? А ви самі подумайте. Другий Мислитель напружено замислився, але враз обличчя його проясніло.

— Розумію,— сказав він радісно.— Як Калігула оголосив свого коня консулом, так і вони...

— Дурниці,— перебив Перший Мислитель.— Якщо вже наводити історичні аналогії, то тут швидше підійде історія з троянським конем. Тут зовсім інше.

— Але що ж? — нетерпляче вигукнув Другий.

— Я гадаю,— сказав Перший,— ми скоро станемо свідками перевороту.

— Політичного? — пошепки запитав Другий Мислитель і озирнувся на двері.

— Або військового,— відповів Перший також пошепки.— Я гадаю, це змова проти вусатого, і готує її якийсь...

— Довгобразий! — у захваті від своєї здогадливості закричав Другий Мислитель.

— Тесе! — засичав Перший і теж озирнувся на двері.— Саме так,— прошепотів він,— саме довгобразий.

— Але хто ж він? — втрачаючи терпець, запитав Другий.

— А оце і є найбільша загадка,— сумно сказав Перший.— Доки ви тут лежите, я вже побував у бібліотеці. Я підняв старі підшивки газет, я продивився портрети всіх членів їхнього... як це називається... політбюро. Я нічого не можу збагнути. Вони всі круглоголові.

— А отой...— Другий Мислитель сів на ліжку і підібгав під себе ноги, — як його... Калінін?

— Калінін? — перепитав Перший.— Ні, це не те. Крім того, ви, як завжди, все плутаєте. У нього борода довга, а не голова. Я гадаю, що це буде хтось зовсім невідомий. Ви чули щось про князя Голицина?

— Голициних багато,— відповів Другий Мислитель ухильно.

— Ле клейте дурня! — сердито заперечив Перший Мислитель.— Ви знаєте добре, що я кажу про того Голицина, який сидить у тутешній тюрмі. Зверніть увагу, скільки загадкового в усій цій історії. З'являється якийсь Чонкін, котрий нібито зовсім один, а проти нього кидають цілу військову частину. Його ледве заарештовують, і тут виявляється, що він зовсім не Чонкін, а князь Голицин, потім розпочинається історія з довгим черепом і тепер оця стаття. Ні, це неспроста.

— І що ж ви гадаєте?

— Я вважаю, що вам передовсім треба надіти оце...— З цими словами Перший Мислитель витягнув з-за пазухи другу перуку і кинув на ліжко до ніг свого друга. Це була чудова перука, свого роду шедевр, з ватяною підкладкою.

— Оце? — запитав Другий Мислитель, ногою відштовхуючи подарунок.— Оце? — він підскочив, наче вжалений.— Ніколи! — вигукнув він, розмахуючи кулаками.— Запам'ятайте, ніколи я не одягну на себе цю бридоту.

— Те ж сказав спочатку і я,— гірко посміхнувся Перший Мислитель.— А відтак подумав: краще все-таки носити довгу голову* ніж зовсім ніяку. І потім, знаєте, це ж у них просто може бути чергова кампанія. Вони перехапають усіх круглоголових, потім опам'ятаються, побачать, що без круглоголових їм теж не можна, і тут ми з вами зробимо маленький фокус,— і він жестом фокусника зірвав із себе перуку.

32

Геть невідомо, скільки часу й слів ще витратив Перший Мислитель на те, аби переконати Другого в слушності своїх міркувань, проте вже увечері обидва прогулювалися (Другий Мислитель нагло видужав) вулицею Поперечно-Поштамтською (здається, вона на той час — але, як з'ясувалося, ненадовго — була перейменована в Милягінську) без

головних уборів і деяким сторопілим знайомим кивали своїми довгастими головами.

Кажуть, що Перший Мислитель цілком мав рацію, і в місті кілька днів тривало полювання на круглоголових.

І в декого голови ніби одразу видовжилися, і ті, з ким це сталося, бувало, в запалі полеміки зауважували своїм опонентам:

— А щось мені здається, у вас голівка занадто кругла.

Правда це чи справжнісінька брехня, стверджувати не беруся (власне, сам я цьому, звичайно, не вірю), але те, що з Андрієм Єремійовичем Ревкіним на цьому грунті трапилася величезна неприємність, це вже, здається, точно.

33

З Ревкіним сталося ось що. Він цю вчену статтю кандидата Ушастого сприйняв як випад проти себе особисто. Він навіть перед дзеркалом крутився потай від Аглаї, вершками міряв свій власний череп від потилиці до підборіддя і від вуха до вуха, і виміри ці виявилися для нього невтішними. А видовжити свою голову з допомогою спецперуки він, звісно, не міг, бо народ його знав таким, яким він є, і втрачати свій авторитет він не бажав. Однак він зрозумів, що влада його втікає з рук, як пісок, і тому зважився на відчайдушний крок. Він упевнено заявив, що подібного безглуздя не терпітиме, і послав в обком статтю Ушастого та свою доповідну записку, в якій називав статтю псевдонауковою і шарлатанською, стверджував, що вона інспірована, звичайно, новим начальником Тих, Кому Слід, який з самого початку веде себе зухвало, ігнорує партійні органи і тим самим протиставляє свою Установу партії. Спростовуючи головні положення статті, Ревкін наважився на вельми ризиковане, якшо не сказати безумне, заперечення, написавши, що коли б марксистський світогляд дійсно впливав на будову черепа, то

найвидовженіший череп був би у товариша Сталіна, бо саме він володіє найпослідовнішим марксистським світоглядом. "А між тим,— стверджував Ревкін,— досить поглянути на будь-яку фотографію товариша Сталіна, щоб переконатися в абсурдності доказів К. Ушастого". Ревкін пропонував притягти Фігуріна до суворої партійної відповідальності. Записку цю він надіслав в обком, але копію її ще вище, в ЦК. Не чекаючи відповіді, він вирішив виявити свою владу на місці. Він написав коротку записку: "Т. Фігурін, вам необхідно негайно зайти до РК для з'ясування деяких обставин". Записку відправив з шофером Мотею і став чекати відповіді. Він помітно нервував і ні на чому не міг зосередити свою увагу. Мотя повернулася через сорок хвилин.

— Чому так довго? — накинувся на неї Ревкін. Відповісти вона не встигла. Вслід за нею увійшли два

високих на зріст молодики в цивільному, і один з них, посміхнувшись, запитав:

— Де у вас зброя, хазяїне?

І найдивовижніше, Ревкін не зажадав від нього ніяких документів, а одразу кивнув на шухляду стола, де лежав револьвер.

У супроводі молодиків Ревкін вийшов у приймальню.

— Ганно Мартинівно,— сказав він навіщось секретарці,— я змушений ненадовго відлучитися. Якщо подзвонять з бондарного заводу, скажіть, аби збори проводили без мене.

— Гаразд,— відповіла Ганна Мартинівна, тривожно дивлячись на Ревкіна.— А ви... скоро повернетесь?

Даючи їй зрозуміти, що подальше залежить не від нього (хоча вона й так усе зрозуміла), Ревкін поглянув на одного із супроводжуючих і ввічливо запитав:

— Як ви гадаєте, ми скоро повернемось? Але той посміхнувся і мовив:

— Ходімо, хазяїне.

34

Майор Фігурін зустрів свого гостя привітно.

— Дуже радий, дуже радий,— бурмотів він, потискуючи Ревкіну руку, — давно мріяв познайомитись, але не встиг стати до роботи, як одразу все навалилося, і цей Чонкін, і цей Миляга... так закрутився, що навіть не зміг вибрати часу відрекомендуватись вам. А тут якраз ваша записка. Ось я й подумав, що, напевне, буде зручніше, коли зустрінемося у мене, а не у вас.

Відтак він зауважив, що останнім часом поведінка Ревкіна його трохи хвилює.

— Мені не зовсім зрозуміло,— сказав він,— чому ви так виступаєте проти цього бідолашного Миляги, адже він, власне кажучи, вже небіжчик, а ви... а ви ще ні,— Фігурін широко посміхнувся.— У вас із ним особисті рахунки?

— У мене ні з ким особистих рахунків немає,— різко вимовив Ревкін, — а загинув Миляга не як герой, а як зрадник. Я сам тому був свідком.

— Ех, Андрію Єремійовичу,— похитав головою Фігурін,— не мені вам казати, що нам потрібна не всіляка правда, а тільки та, яка нам потрібна. І потім, оце ваше обурення, що там, у домовині, виявився не

той череп. Припускаю, що ви бачили, як він загинув, але черепа його ви ж не бачили. Ну, згоден, може, не той череп, може, інший. Хлопці наші квапилися, ніколи було, час воєнний, поклали, що знайшли. Чи варто через дрібниці здіймати галас?

— Варто,— сердито сказав Ревкін,— дуже навіть варто. Весь район балакає про це.

— А ви менше зважайте на чутки. Мало хто що каже і мало в кого який череп. Врешті-решт, ми можемо ваш череп покласти замість його черепа, а ще чийсь замість вашого черепа, незамінних черепів у нас, як відомо, не буває.

Фігурін знову посміхнувся і доброзичливо поглянув на Ревкіна.

— Ви зі мною не згодні? Ну, гаразд. Ось вам папір, пишіть.

— Що писати? — запитав Ревкін.

— Напишіть, коли і за яких обставин ви стали на шлях ворожої діяльності проти нашої держави, ким завербовані, що встигли зробити, яку отримали за це винагороду, в якій валюті і так далі, і тому подібне, надто не розпатякуйте, але забувати про подробиці теж не слід.

— Послухайте, ви,— сказав Ревкін,— вам треба негайно звернутися до лікаря, ви хворий, у вас з головою не все гаразд.

— Так, мені дехто вже казав про це,— сумно погодився Фігурін.— Серед них і лікарі. Але де вони? Ні, ви не подумайте, я не з вразливих, ви мене хоч бовдуром назвіть, мені все одно, але ж я є представником певної відомої вам організації, і ображати її я вам не рекомендую. Це може лише погіршити ваше і без того складне становище. Зараз вас одведуть до камери, і ви там у спокійній обстановці зосередьтесь,

подумайте, а згодом поговоримо ще. І, будь ласка, не виявляйте надмірної впертості, бо наші люди бувають часом грубі.

Ревкіна одвели в камеру і помістили між різних злочинців, що боляче вразило його самолюбство.

35

Уночі в нього була істерика, він бився головою об металеві двері камери і ніяк не хотів прислухатися до вмовлянь наглядача, який казав, що після відбою галасувати не можна. Його відвели до карцеру, де він геть здурів і погрожував надіслати телеграму особисто товаришу Сталіну, але до ранку затих і змирився.

Вранці він попросився до Фігуріна і там у його присутності власноручно написав свої зізнання. "У контакт з міжнародною реакцією, — писав він,— я вступив у Лондоні. Ми провели декілька таємних зустрічей, на яких були присутні Троцький, Чемберлен і шеф гестапо Гіммлер. На цих зустрічах ми обговорювали різноманітні підступні плани, як-от: диверсії, саботаж і шкідництво. Для виконання цих планів, бувши секретарем райкому, я ввів до бюро осіб, вороже настроєних до радянського лаДу, і за рекомендацією всесвітньої буржуазії спрямовував їх діяльність на розвал сільського господарства, різке зменшення продуктивності тваринництва і зниження життєвого рівня трудящих до мінімуму, з тим щоб викликати невдоволення серед населення і, можливо, навіть бунт. Остання мета, однак, досягнута не була".

Записавши всю цю абракадабру, Ревкін сподівався, що вище начальство зрозуміє абсурдність висунутих Фігурі-ним звинувачень, але цього, зважаючи на подальший розвиток подій, не сталося.

Фігурін, прочитавши зізнання, навіть похвалив Ревкіна: — Ви чудово пишете,— сказав він.— Багата фантазія, хороший стиль. З вас міг би вийти цілком пристойний письменник.

На подив і таємну радість Ревкіна Фігурін не помітив у зізнаннях ніяких протиріч і копію протоколу надіслав нагору по інстанціях. Ревкін ждав результату з нетерпінням і навіть зловтішно. Згодом він довідався, що зізнання і "нагорі" були сприйняті схвально. Роман Гаврилович Лужин сказав про зізнання Ревкіна: "Жахливо цікаво". Потім подумав і Чемберлена викреслив, сказавши, що згадувати представника Великобританії, союзника по антигітлерівській коаліції, зараз, мабуть, не варто. Замість Чемберлена Лужин вписав Чонкіна, якого Ревкін мав визнати своїм ватажком і котрий, в свою чергу, через якогось Курта був зв'язаний з німецьким верховним командуванням. Ревкін несподівано образився. Він погоджувався вважатись великим злочинцем, але відмовлявся визнати себе поплічником якогось Чонкіна. Коли ж його як слід відлупцювали, він і зовсім затявся, озлобився, став поводитись зухвало і взагалі відмовився од попередніх своїх зізнань. Йому нагадали, що партія його зростила, безкоштовно навчала, лікувала, годувала, одягала і взувала, але він виявив цілковиту невдячність і блюзнірськи написав: "З 1924 року входив до злочинної організації, яка зветься ВКП(б), займав ряд керівних постів і вкупі з іншими членами цієї організації завдавав максимальної шкоди країні і народу".

Прочитавши цю заяву, майор Фігурін негайно відправив Ревкіна на психіатричну експертизу, де лікар, добре знайомий з медичною доктриною майора, зафіксував:

"Хворий Ревкін А. Є., сорока років.

Психоневрологічний статус:

Свідомість порушена до ступеня оглушеності.

Нюх збережено.

Гострота і поля зору не порушені, очні щілини 0=Б, рух очних яблук в повному обсязі, зіниці звичайної величини і форми, фотореакції живі, 0=Б, реакції на конвергенцію і аккомодацію збережені.

Іннервація мімічних м'язів обличчя збережена, 0=Б, легка девіація язика ліворуч.

Ковтання, фонація і артикуляція не порушені, піднебінний і глотковий рефлекси збережені, рефлексів орального автоматизму немає.

Асиметрія обличчя 0<Б.

Ходи не порушено, сінкінезій немає, пробу Мінгаціні — Барре виконує задов., 0=Б. Колінні й ахіллові пожвавлені, 0=5.

У позі Ромберга нестійкий, є явища гемібаллізму, псев-добульбарного синдрому, паллідарного та інтенційного тремору, каталепсії та адіадохокінезу.

Больова, температурна, тактильна чутливість не порушені.

Хворий перебуває в похмурому, пригніченому стані, не спілкується, на запитання про скарги відповідає: "Скаржуся на незаконний арешт", на інші запитання відповідає неохоче, але згодом збуджується, зривається зі стільця, кричить, вимагає дати йому спокій. У деяких випадках все ж виявляє бажання контакту з лікарем, пояснює багато й плутано, що в минулому займав відповідальну посаду, "керував цілим районом", був "солдатом партії", був "відданий своєму народові", "користувався авторитетом" тощо. Але потім на службі в нього начебто завелися вороги і заздрісники, котрі мітили на його посаду і тому вигадували проти нього всілякі підступи, що врешті-решт привело його в тюрму. Стверджує, що до арешту помічав за собою стеження. Каже, що слідство начебто вимагає від нього брехливих зізнань проти самого

себе, діючи погрозами і фізичним насильством. Час від часу починає плакати, погрожувати, що "дійде до самого Сталіна". Деякі газетні повідомлення, які не мають до нього ніякого відношення, вважає спрямованими проти нього особисто. Іноді марення втрачає видимість логічності, з'являються фрази про переваги круглих голів перед довгими і т. д. Про радянську владу каже, що служив їй вірою й правдою, а тепер зневірився.

Діагноз: хворий страждає на параноїдну форму шизофренії, що розвинулася на грунті тривалої ненависті до радянського ладу і супроводжується манією величності і переслідування. Прогноз сумнівний. Лікування симптоматичне. Протипоказань до утримання під арештом немає".

Оскільки Ревкін теж виявився, хоча й не такою, як Чонкін, але все-таки досить поважною фігурою, було наказано виділити окрему камеру і йому. Начальник тюрми старший лейтенант Курятников, не придумавши нічого ліпшого, помістив колишнього секретаря райкому в одній камері зі своєю коровою і змушений був миритися з тим, що Ревкін ночами тихцем висмоктував у неї молоко.

36

Лаврентій Павлович Берія сидів за своїм столом у розстебнутому габардиновому пальті, в чоботях з калошами і в сірому капелюсі, насунутому на очі.

Була друга година ночі, він збирався додому, але сил підвестися забракло. Підперши голову руками і заплющивши очі, він думав про становище на різних ділянках фронту, про те, що справи кепські, про те, що вчорашньої ночі Сталін розмовляв із ним грубо, докоряв Берії за те, що керована ним служба працює погано, незграбно, не вміє пристосовуватися до умов воєнного часу.

Москву, напевне, не сьогодні, так завтра доведеться залишити, а евакуація важливих підприємств і установ провадиться неорганізовано, в паніці. Бракує транспорту. Часто вантажать другорядне обладнання, а найцінніше залишають. Чимало керівників заводів і фабрик квапляться насамперед вивезти не свої заводи і фабрики, а самих себе. Головні залізничні й шосейні шляхи, мости і вокзали досі не заміновані. В місті циркулюють неймовірні плітки, і значна частина населення вражена капітулянтськими настроями, тобто, простіше кажучи, чекає німців. Дуже мало зроблено для підготовки спеціальних бойових груп, які мають лишитися і в умовах підпілля вести підривну диверсійну роботу.

Але понад усе Сталіна вивело з рівноваги повідомлення, що на території однієї з нині окупованих областей діяла розгалужена таємна організація, яка сприяла захопленню цієї області ворогом, до того ж в організації брали участь деякі партійні працівники і навіть працівники органів.

Сталін кричав на Берію і навіть плюнув йому в обличчя, але згодом охолов і сказав: "Даруй, нерви".

"Нерви то нерви, але навіщо плюватися?" — думав Берія, аж тут двері кабінету відчинилися, і молодий полковник, який виконував обов'язки секретаря, наблизився й поклав на край столу товсту папку, перев'язану шовковими шворочками.

— Що це? —не підводячи очей, запитав Берія.

— Начальник управління контррозвідки просив ознайомитись,— сказав секретар і вийшов.

Напевне, в папці було щось надважливе, коли начальник контррозвідки і секретар зважилися потурбувати наркома в такий пізній час.

Берія розплющив одне око, скосив його на папку, побачив написане великими літерами прізвище Голицин-Чонкін, здивувався, розплющив друге око і підсунув папку до себе.

Розв'язав шовкові шворочки і, попльовуючи на палець, став гортати підшиті до справи аркуші. Лист про дезертира Чонкіна за підписом "мешканці села Красне". Ордер на арешт з продірявленою печаткою. Протоколи допитів. Характеристика. Донесення Рамзая про якогось Курта. Донесення з тричі підкресленими червоним олівцем словами: "походить з князів Голициних". Ордер на арешт Курта. Протокол допиту, де Курт стверджує, що під личиною рядового дезертира ховався князь Голицин. Ще купа всіляких паперів, у яких той, хто перебував під слідством, називався: Чонкін, так званий Чонкін, Білочонкін, Чонкін-Голицин і, нарешті (хтось здогадався вивести потрібне прізвище наперед),— Голицин-Чонкін.

Берія зсунув капелюха на потилицю, поміркував, натис на кнопку, викликав начальника контррозвідки, якому дав п'ятнадцять хвилин на те, аби в усіх паперах викреслити прізвище Чонкін, як зовсім зайве.

Доки виконувалося це розпорядження, він зробив коротку зарядку, поголився, побризкався "Шипром" і випив склянку міцного чаю.

37

За півгодини в супроводі численного почту, який складався з полковників і генералів, він з'явився на станції метро, котра не мала назви. Щойно він прибув туди, як з тунелю вийшов поїзд, на першому вагоні якого було написано: "В депо".

Поїзд був майже звичайний, од інших він відрізнявся лише тим, що двері й вікна в нього були непрозорі.

Поїзд зупинився. З гуркотом розчинилися двері, і раптом на пероні стало тісно від озброєних людей. З усіх дверей висипали військові в касках і плащ-накидках і, взявши автомати напоготів, спрямували їх на Берію та його почет. Необізнаний міг би подумати, що зараз тут розпочнеться битва. Однак це була звичайна процедура, коли Берія їхав до Сталіна, який мешкав у цей час в метро.

Незважаючи на свою звичайність, процедура щоразу лякала Лаврентія Павловича. Як завжди, він інстинктивно відсахнувся і наступив комусь із тих, котрі стояли позаду, на ногу. Але одразу ж схаменувся, вихопив з чиїхось рук свій жовтий англійський портфель і рішуче ступив назустріч спрямованим на нього автоматам.

З-за спин автоматників вийшли двоє в плащ-накидках і касках, але без зброї. Один козирнув Лаврентію Павловичу і сказав:

— Попрошу документи!

Квапливо покопавшись у кишені, Берія простягнув червону книжечку.

Військовий довго розглядав документ і пред'явника, переводячи недовірливий погляд з фотокартки на оригінал і навпаки. Відтак документ перейшов до другого військового, і той теж довго звіряв фотокартку з оригіналом, наче вперше бачив і те, й інше. Нарешті другий військовий повернув книжечку першому, перший віддав її власнику і, пропускаючи того наперед, знову взяв під козирок:

— Прошу!

Берія увійшов до вагона, сів у кутку, поклав портфель на коліна і зробився схожим на бухгалтера, який їде зі служби додому. Ті, що перевіряли документи, сіли навпроти, автоматники зайняли свої місця — по двоє біля кожних дверей.

Двері зачинилися, поїзд рушив. Берія позирнув на годинника.

Місце, де мешкав Сталін, у таємних документах називалося підземною дачею, Берія здогадувався, що "дача" розташована на сусідній станції, але знав, що з метою конспірації йому морочитимуть голову, довго возитимуть десь по кільцевій лінії, перш ніж доставлять за місцем призначення.

Усі мовчали. Всілякі розмови між пасажиром та охороною з метою запобігання зайвих контактів були суворо заборонені.

38

До кінцевого пункту поїзд прибув через сорок шість хвилин. Двері відчинилися, але цього разу автоматники лишилися у вагонах.

Двоє перевіряючих знову заступили дорогу. І знову старший, козирнувши, сказав: "Попрошу документи!" — і знову, повертаючи, сказав: "Прошу!"

На цьому, однак, перевірка не скінчилася. Особиста охорона того, котрий мешкав у метро, що цілком складалася із одноплемінників приїжджого, зустріла його на пероні, спрямувавши автомати та примруживши очі. І тут повторилося: "Попрошу документи!", "Прошу!".

Відтак зазирнули до портфеля, вивернули кишені, нічого підозрілого не знайшли, окрім маленького складаного ножика у вигляді дамської туфельки, який наказали залишити до повернення.

Обшук скінчився тим же словом "Прошу!", і начальник особистої охорони взяв при цьому під козирок.

Доки Лаврентій Павлович застібав портфель, у нього в голові виникла пустотлива думка: а що, коли перевірити, як начальник

охорони несе свою невсипущу службу? Він зиркнув на начальника веселим поглядом і поставив начебто цілком невинне, але насправді таке запитання, яке могло б стати першим кроком на шляху до неформальних стосунків:

— Як справи, генацвале? — інтимно і грузинською запитав Лаврентій Павлович. При цьому він посміхнувся і підморгнув начальникові, наче кажучи, що вже мені, як своїй людині, ти можеш розповісти про себе, поділитися своїми радощами чи турботами. Але начальник не сприйняв ні тієї посмішки, ні інтимного тону і, здавалося, взагалі не почув звуку слів, що тут пролунали. Мовчки стиснувши уста, він терпляче чекав, доки приїжджий упорається з замком, і аж потім вимовив російською:

— Товариш Сталін вас чекає.

І, пропускаючи наперед Лаврентія Павловича, натис на кнопку секретної сигналізації, попереджаючи когось про прибуття нового гостя.

39

Сталін радо зустрів гостя на порозі свого просторого кабінету з глобусом і фальшивими зашторениими вікнами, точнісінько такого кабінету, яки" був у нього в Кремлі. Дехто з людей, котрих привозили сюди в закритих вагонах, так і вважали, що перебувають вони у Кремлі, потрапивши сюди потаємним підземним ходом.

— Здрастуй, дорогий,— сказав Сталін, з простягнутою рукою наближаючись до Лаврентія.

— Здрастуй, Коба! — відповів Лаврентій Павлович піднесено.

Вони зблизились, і Лаврентій Павлович, поставивши портфеля на підлогу, вхопив простягнуту йому руку обома руками.

— Ще раз здрастуй, дорогий! — сказав Сталін з почуттям.

— Ще раз здрастуй, Коба! — відгукнувся гість ще проникливіше.

— І ще раз здрастуй, дорогий! — Сталін обняв прибулого і, лоскочу чи вусами, міцно поцілував у губи.

— Здир...ав...уй! —зайшовся гість в екстазі.

— Проходь, дорогий, проходь,— сказав Сталін, поплескуючи Берію по спині.— Як доїхав? Як дружина, діти? Здорові?

— Слава Богу, здорові.— Взявши портфеля, Берія ішов за Сталіним у глиб кабінету.— Разом зі мною, разом з усім народом думають: лише 6 ти був здоровий.

— Сідай, дорогий,— Сталін указав гостеві на шкіряний диван, а сам одійшов до свого столу, розкрив пачку цигарок "Герцеговіна Флор" і, ламаючи їх, почав набивати тютюном люльку.

— Мені здається, ти чимось засмучений,— сказав він, турботливо дивлячись на Берію, котрий сидів на дивані і тримав свій портфель на колінах.

— Я? — скинув голову Берія.— Ні, нічого, дрібниці.

— А все ж таки?

— Не звертай уваги,— похнюпився Берія.— Це зовсім пусте. Ти не повинен про це клопотатися. У тебе є турботи важливіші.

— У мене,—логодився Сталін,— звичайно, є дуже багато клопотів. Але як можу я не турбуватися про тебе? Адже ти мій вірний соратник, і

мені неприємно, коли ти чимось засмучений. Мені дуже хочеться знати, що в тебе на душі.

— Вай-вай! — замахав руками Берія.— Які, справді, дрібниці. Так, ти дуже проникливо помітив, я трошки засмучений, я от стілечки засмучений твоїм недовір'ям, але це не має абсолютно ніякого значення.

— Що значить — не має значення? — спохмурнів Сталін.— Це мало б дуже велике значення, якби було правдою. Але ти скажи мені, в чому ти вбачаєш моє недовір'я?

— Ну, гаразд, я скажу тобі, але мені, правду кажучи, незручно. Це маленьке недовір'я виявляється в тому, що твої люди возять мене в закритому вагоні, а потім обшукують, наче я якийсь злочинець. Я, звісно, розумію, що в жорстокий період воєнного часу потрібна дуже висока пильність і твоє життя дорожче від зіниці ока, але все ж таке поводження трішечки, ледь-ледь-ледь принижує мою людську гідність.

— Людську гідність? — здивувався Сталін і, посмоктуючи люльку, пройшовся по кабінету.— Я тебе дуже добре розумію, Лаврентію. Але поміркуй сам, що я можу вдіяти зі своїми людьми? Вони так люблять мене. Вони так бояться за мене. Вони ж не тільки тебе, вони всіх обшукують.

— Так-так-так-так,— закивав Лаврентій,— це, звичайно, правда. Але все-таки мені здавалося, все-таки я іноді думав, що я для тебе — як би це сказати? — трошки не всі.

— Так, звісно,— з люлькою в зубах Сталін присів поруч, прицмокуючи.— Ти не всі. Ти для мене особливий. Гя мушу довіряти тобі на сто процентів і навіть трішки більше. Але іноді я відчуваю чомусь, що з усіх людей, які тут бувають, я, напевне, нікому не вірю менше, ніж тобі.

Сталін витягнув з рота люльку, різко повернувся до Лаврентія і, не кліпаючи, втупився в нього, наче прагнув прочитати думки у відповідь. Лаврентію погляд хазяїна був неприємний, але він не одвернувся і не опустив очей, а, навпаки, крізь пенсне теж незмигно дивився на Сталіна. Так вони сиділи і витріщалися один на одного, як два удави. Сталін здався першим.

— Дідько тебе знає,— сказав він, відвертаючись та зітхаючи.— Всіх бачу наскрізь, одного тільки тебе не бачу. Іноді думаю: може, він чесна людина, а часом міркую, може, він собака. Напевне, гадаю, він уже домовився з Гітлером чи з Гіммлером, щоб Москву здати, а мене видати. Га? — Сталін знову повернувся до Берії і витріщився на нього.— Зізнавайся, домовився?

— Я? — Відкинувши убік портфеля, Лаврентій Павлович впав на коліна, обняв чобіт Сталіна, пригорнув його до серця, притиснувся до нього щокою.— К оба,— сказав він докірливо,— як ти можеш так казати? Так, я собака. Собака, так. Але собака чим відрізняється од людини? Він відрізняється відданістю своєму господареві. Ти мене ображаєш, але відданий пес не може ображатися на свого хазяїна, і я на тебе не ображаюся. І коли тобі потрібно, щоб я когось гриз і кусав, я його гризтиму й кусатиму. Ти мені тільки вкажи пальцем і скажи "фас!", і я...

Лаврентій Павлович став навкарачки і вищирив зуби.

— Гаразд,— Сталін був зворушений. На щоці його блищала сльоза. Він погладив долонею спітнілу лисину Лав-рентія Павловича.— Гаразд. Це я так. Хотів тебе просто трохи перевірити. Настрій, розумієш, кепський. Сиджу тут, мов кріт.— Сталін підвівся, підійшов до глобуса.— А німці — от вони вже де. Отут. Зовсім близько. Як ти гадаєш, Лаврентію, Москву, напевне, доведеться здавати?

— Ні,— сказав Лаврентій, обтрушуючи коліна,— не доведеться. Тепер не доведеться.

— Тепер не доведеться? — примружився Сталін.— А що ж таке трапилося, що тепер не доведеться?

— А ось я тобі зараз дещо покажу,— сказав Лаврентій, розстібаючи портфеля і виймаючи папку з шовковими шворочками.— Ти ж розумієш, я б не зважився турбувати тебе в такий пізній час через дрібниці,— він підніс папку і поклав її край столу.— Ось,— сказав урочисто,— справа князя Голицина.

— Голицина? — здивувався Сталін.

— Князя Голицина,— повторив Берія, наголошуючи на слові "князя". — Грандіозна змова. Мої хлопці попрацювали. Постаралися. Та ти сам почитай. Сам усе побачиш.

— Ніколи мені читати,— скосив око на папку Сталін.— Виклади коротко.

— Гаразд. Дуже коротко. Уяви собі нічим не примітний літній день незадовго до початку війни. Глухе російське село. У них, у росіян, всі села глухі. Сонечко світить, пташки щебечуть, троянди... Ні, не троянди... картоплі цвітуть, метелики...— Лаврентій зобразив політ метелика...— літають. І раптом щось зовсім велике, щось зовсім не метелик— літак.

Берія помовчав, даючи слухачеві змогу вжитися в картину.

— Слухай, Лаврентію,— поморщився Сталін,— ти мені про метеликів не розказуй. Про метеликів я можу покликати когось іншого, він мені краще розповість. Ти мені давай по суті.

— Гаразд,— погодився Берія.— Даю по суті. Уяви собі місто Берлін, канцелярія рейхсфюрера, Гітлер сидить у своєму кабінеті і розмірковує над планом "Барбаросса". Він збирається напасти на Радянський Союз,

але розуміє, що справа ця небезпечна. Тому що Німеччина, звичайно, сильна держава, але Радянський Союз сильніший. У мене, міркує він, є гармати, танки й літаки, але й у нього, в тебе тобто, також є гармати, танки й літаки. Отже, треба розраховувати не лише на силу, а й на нестійке (на його, звісно, думку) внутрішнє становище. Новий лад, на його думку, в Росії ще недостатньо зміцнів. Російський народ, вихований у традиціях самодержавства, хоче, аби в нього був цар, був поміщик, щоб поміщик йому казав: "Ти отут виори, ти оце посій і, коли збереш урожай, половину дай мені, а половину сам можеш з'їсти". І ось цей Гітлер звертає увагу на всіляких недобитків типу колишніх дворян, колишніх царських поплічників. І знаходить, окрім інших, князя Голицина. Цей князь потрібен Гітлеру, як прапор, під яким можна зібрати всіх невдоволених нашим ладом, об'єднати їх, підготувати до боротьби проти радянської влади. І от незадовго до війни цей самий Голицин під личиною звичайного червоноармійця прибуває літаком у село Красне, в цьому, приміром, місці,— Берія тицьнув пальцем у глобус, — поселяється в однієї місцевої жінки і починає плести свою павутину. План його простий і зрозумілий: дочекатися, коли Гітлер кине на нас свої сто дев'яносто дивізій, підготувати повстання і в потрібний момент за сигналом з Берліна вжарити нам у спину. Таким чином він сподівається відтягнути частину наших сил з фронту, роздробити їх, а там...

— Годі!—різко перебив Сталін.— Ти говориш так, наче тобі самому це подобається. Де він зараз, цей князь?

— Будь спокійним. Тепер він у надійних руках,— сказав Берія і показав два свої кулаки.

Сталін поклав люльку на стіл, пройшовся кабінетом.

— Голицин! Князь Голицин! бурмотів він майже пошепки.

Берія знав, що робив. Він знав, що Сталіну зараз, як ніколи, потрібен хтось, на кого можна було б скласти вину за невдалий початок війни.

— Так,— сказав Сталін, подумавши.— Я завжди знав, що один внутрішній ворог небезпечніший від ста зовнішніх ворогів. Я завжди вказував, що колишні експлуататори й дворяни ніколи не змиряться зі своєю історичною поразкою. Але, очевидно, я надто довірливий, я не можу собі навіть уявити, що ці люди так ненавидять новий лад, так ненавидять нову Росію, що готові виступати проти неї в спілці з лютим ворогом. Ну, що ж, Лаврентію, вороги кидають нам виклик, ми його приймемо. На прикладі цього Голицина ми покажемо народові, чого прагнуть ці капіталісти й поміщики. І на цьому ж прикладі ми покажемо капіталістам і поміщикам, що народ наш любить радянську владу і не хоче їхнього повернення. І на цьому самому прикладі ми покажемо біснуватому фюреру, що він дарма розраховує на цих дрібних прислужників, вони йому не допоможуть.

Він узяв ручку і на першому аркуші справи князя Голицина своїм дрібним, але чітким почерком вивів:

"Князя Голицина і спільників судити показовим судом з висвітленням у пресі. Не знаю, як для решти, але для князя Голицина, гадаю, розстріл не буде надто суворим покаранням за законами воєнного часу.

Й. Сталін"

40

Старожили запам'ятали, що того вечора в селі страшенно вили собаки. Вони вили, вищали, гавкали і металися на прив'язі, наче хотіли про щось попередити своїх господарів. Рахівник Волков звернув увагу на поведінку свого Джека і навіть подумав, що діло нечисте, що дарма собака так не хвилюватиметься. Волков позирнув на небо, воно було ясним, з зірками, але без місяця. Невидимий у пітьмі літак монотонно

свердлив у небі дірку, уривчастий звук двигуна здавався звичним, мирним. Рахівник послинив і підняв угору палець, намагаючись визначити напрямок і силу вітру, але ні сили, ні напрямку не було. Волков постояв, покурив, справив нужду під яблунею, а потім, перш ніж застібнути матню, довго підстрибував.

Джек так само рвався з цепу, гавкав, валував і навіть аж ніби плакав.

— Ну-ну, не бешкетуй! — гримнув на нього господар і дав псові чоботом у морду.

Той завищав, забився в буду і продовжував вити звідтіля.

"Так,— подумав Волков,— щось це, певно, означає".

У двадцятих роках під час служби в Туркестанському військовому окрузі випало йому бути свідком сильного землетрусу, і тоді теж так само хвилювалися і вили собаки. Але в широтах, де проживав нині однорукий рахівник, стихія поводилася сумирно, нічого страшнішого за буреломи і виходу Тьопи з берегів зроду не бувало.

Не знаючи, як пояснити поведінку тварини, Волков повернувся до хати.

41

Наближення чогось незвичайного відчув начебто і кабан Борко. Звечора він вищав і рохкав під дверима, і коли Нюра його впустила, довгб не міг знайти собі місця і бігав по кімнаті, забиваючись то під піч, то під лавку.

Тієї ночі Нюра довго не засинала. Згадувала Чонкіна, все своє життя і всілякі дурниці, багато чого лізло в голову.

Потім приснилося їй, наче йде вона з Чонкіним якимось полем, він тримає її за руку і цитає, чи далеко ще, а вона відповідає: ні, зовсім недалеко. І зустрічає їх підполковник Лужин у самих лише кальсонах і калошах на босу ногу й каже: "Ось, Бєляшова, я саме хотів запропонувати вам замість вашого Чонкіна оцього, може, він вам підійде". Нюра дивиться на Чонкіна, а він їй підморгує, мовляв, погоджуйся, тому що я — це я і є. І Нюра запитально дивиться на нього й ніяк не може зрозуміти, справжній це Чонкін чи якийсь інший, підроблений під справжнього. Раптом з'являється Любов Михайлівна і приносить Нюрі зарплату за три місяці. І от вони вже сидять за столом: і Нюра, і Чонкін, і Лужин, і Любов Михайлівна, і враз до кімнати вривається Олімпіада Петрівна і волає не своїм голосом:

— Світло! Світло! Яке жахливе світло!

І тут Нюра прокинулась. І уздріла не вві сні, а насправді, що вся кімната осяяна якимсь дійсно жахливим пронизливим і неприродним світлом, по кімнаті метається незвично висока Олімпіада Петрівна і щось кричить. Нюра злетіла з лавки, поглянула у вікно і теж закричала. Весь простір за вікном був залитий цим пронизливим мертвим світлом без тіней, річка Тьопа палала, величезне полум'я клубочилося над нею, здавалося, по всій довжині. Полум'я наче рухалось від річки до села, схоже було, що ось-ось все спалахне, запалає.

— Що це? — почула Нюра позаду шепіт Олімпіади Петрівни.

— Не знаю,— сказала Нюра.

Раптом з неба посеред вулиці спустилася довга постать у білому. Здійнявши руки догори, постать часто чеберяла ногами і підстрибувала, наче виконуючи якийсь шаманський танок. Враз вона повернулася до Нюри білим лицем-і очі її страшно блиснули.

— Ой! — вигукнула Нюра, впізнавши у постаті небіжчика Гладишева.

Далі на вулиці з'явилися й інші постаті в білому. Це люди, уздрівши настання кінця світу, висипали надвір у самій білизні. Якийсь очманілий півень, вирішивши, напевне, що проспав день, злетів на тин, залопотів крильми і пронизливо кукурікнув.

А між тим найхолоднокровніші люди, отямлюючись, усвідомили, що це жахливе сліпуче світло йде від якихось машин, котрі напівколом оточили село. Скільки їх було — п'ятдесят? сто? тисяча? — згодом висловлювалися найрізноманітніші версії. В цьому світлі пара, що клубочилася над річкою Тьопою, здавалася полум'ям.

Потім уже стало відомо, що це була розроблена Там, Де Слід, і талановито проведена операція, за яку її керівники отримали нагороди, яка згодом багато разів згадувалася в різних наказах, інструкціях і тактичних настановах. Через три роки вона була блискуче повторена маршалом Жуковим на Кюстрінському плацдармі і назавжди лишилася в історії.

Люди щойно почали отямлюватися, як у село в'їхала вантажна машина з розтрубами на кшталт грамофонних, але набагато більших розмірів, що стирчали на всі боки.

— Увага! — оглушливо волав, аж гавкав чийсь голос.— Усім мешканцям села наказую: взявши з собою все найне-обхідніше, не більше двадцяти кілограмів на людину, зібратися перед конторою для посадки на автомобілі. На збирання дається сорок хвилин. ;Хто запізниться, буде доставлений примусово. До тих, хто ухилиться, вживатимуться всі заходи впливу, аж до зброї. Увага!..

Повільним ходом машина проїхала з краю до краю села і назад, багато разів прогавкавши наказ.

Потім частина машин, що освітлювали операцію, перегрупувалася, невелика колона увійшла в село і вишикувалась навпроти контори,

решта машин продовжували світити. Разом з колоною в'їхала новенька "емка" і, вилискуючи лаком, <:тала трохи збоку. Задні дверцята відчинилися, з них повільно виліз невисокий на зріст чоловік у білих бурках, прошитих шкіряними смужками, в шинелі з хутряним коміром, у високій папасі, в окулярах, в білих рукавичках. Він ступнув на підніжку, опустив одну ногу на землю і так лишився стояти — одна нога на землі, друга на підніжці, а права рука завмерла на напіввідчинених дверцятах. Так цей чоловік і стояв, не рухаючись ні туди ні сюди, наче в зупиненому кінокадрі.

Він тримався осторонь і збоку спостерігав за тим, що відбувалося перед його очима, наче не маючи до цього прямого відношення. Але саме він і був головним організатором та керівником цієї дивовижної за своїм задумом і масштабом операції. Він стояв сам, ніхто із групи дрібніших командирів, які перебували неподалік, не зважувався до нього наблизитись, але досить йому було ворухнути бодай пальцем, як будь-хто з них чи всі гуртом кинулися б щодуху виконувати будь-який його наказ.

43

Це був Лужин.

Він стояв, він чув крики, лайку, плач і розпачливі зойки, але ні те, ні друге, ні третє, ні четверте не зачіпало струн його душі, не збуджувало в ньому співчуття, його турбувало тільки те, аби завантаження живого товару було проведено в строк і, по можливості, без зайвого шуму.

Стара Олімпіада Петрівна ніяк не могла змиритися з неминучим. Раз по раз вона кидалася до вертухаїв, котрі оточили натовп.

— Товариші! — гукала вона, вказуючи на Вадика.— Цей хлопчик — син політпрацівника Червоної Армії.

Вертухаї відвертали пики. Вадик кричав: "Бабусю!" — і хапав її за пелену.

Нюра бачила все, ніби уві сні. Раптом з'явився перед нею Гладишев з Гераклом на руках, його з усіх боків підштовхували вертухаї. Нюра більше не дивувалась. Напевне, настав страшний суд, і мертві підвелися.

Згодом уже виявилося, що своє самогубство Гладишев симулював. Насправді весь цей час він переховувався в льоху, через що Афродіта й не бажала підселення до них чужих людей. Тільки ночами він вилазив і спав з дружиною. І ось, тепленького, його вигребли разом з усіма.

Нюра потім не могла згадати, що за чим відбувалося, як опинилася вона в машині поряд з сімейством Гладишева,— все згадувалося уривками.

Враз посадка припинилася. Вертухаї закрили борти і розмістились на окремих лавках, спиною до кабіни, обличчям до конвойованих. Вже чільна машина розверталася перед конторою, вже Лужин підтягнув ліву ногу, щоб поставити її поряд з правою на підніжку свого легковика, як почулися вигуки:

— Стій! Стій!

І перед очима тих, хто від їздив, постала чудова картина. Два дужих вертухаї, схопивши за руки, бігом котили по вулиці на коліщатах інваліда громадянської війни Іллю Жикіна.

Перша вантажна машина зупинилася, і на ній знову відкрили задній борт.

— Нумо, узяли!

Вертухаї на ходу підхопили інваліда під пахви і почали розгойдувати, щоб закинути в кузов. Тут сталося непередбачене. Жикіну вдалося вирвати руку, і він, падаючи, встиг зацідити нею в око лівому вертухаю. Той охнув, схопився за око і випустив Жикіна. Але в цей час інший вертухай встиг знову схопити праву руку Жикіна, що перебував уже в стані вільного падіння. Вкорочене тіло Жикіна смикнулося, і саморобний візок, до якого він був припасований ремінцями, з розгону вдарив вертухая по ногах трохи нижче колін. Той гепнувся, ніби підкошений, і, дико виючи, корчився в пилюці. Його товариш двома руками тримався за підбите око. Сам Жикін лежав нерухомо трохи збоку, поблискуючи коліщатами, як потерпілий від аварії автомобіль.

Ще два сміливці кинулися до Жикіна, але він знову ожив і, смикнувши одного з двох за ногу, примудрився звалити і його.

Тоді підбігла ціла зграя. Схилившись над Жикіним, вони матюкалися й ухали, напевне, били і м'яли нахабу, але той не кричав.

Люди на машині загомоніли. Хтось вигукнув:

— Фашисти!

Роман Гаврилович Лужин, напевне, усвідомив, що ця сцена може справити прикре враження на від'їжджаючих, і, нічого не кажучи, ляснув у долоні. І ляснув не гучно, лише вдав, що ляснув, а коли б навіть і гучно, хто б його почув? Але тільки-но він ляснув — сцена вмить змінилася. На землі лишилися тільки Жикін і той, кого він ударив візком.

— Ви! — сказав Лужин комусь із командирів і мляво поманив його пальцем.

Той підбіг, козирнув і виструнчився — руки по швах.

— Цього,— сказав Лужин і повільно повів рукою трохи вниз і набік.

— Розстріляти? — ще більше виструнчився командир.

— Відпустити! — наказав Лужин.

Жикіна поставили на коліщата, підштовхнули, і він, навіть не висловивши подяки за виявлений гуманізм, швидко покотив вулицею, відштовхуючись од землі своїми гнучкими, як у мавпи, руками, і небавом зник у пітьмі.

Щойно колона перешикувалася, всі фари негайно згасли. Машини, які освітлювали операцію, знаходили своє місце в суцільній темряві.

44

У Долгов прибула та сама кількість людей, яка від'їздила з Красного. Дід Шапкін дорогою тихо віддав Богові душу, зате Нінка Курзова народила хлопчика і нарекла його згодом на честь діда по батькові Никодимом. Плечовий, лишаючись за всіх обставин людиною вкрай несерйозною, пропонував, враховуючи обставини народження хлопчика, назвати його Енкаведимом.

45

Голова Голубєв уникнув загальної долі, бо цієї ночі перебував в обласному місті. Напередодні його викликав до себе Петро Терентійович Худобченко, який був з ним люб'язним і привітним. Від нього Голубєв дізнався, що його персональна справа відміняється, оскільки була порушена проти нього ворогами народу, які прагнули винищити кадри.

Відтак Худобченко видобув із сейфа голубєвський партійний квиток і сказав:

— На, візьми. В питанні про збирання врожаю ти зайняв вірну позицію і відстоював її цо-більшовицьки, але вдруге кидатися квитком усе ж не рекомендую.

Голубєв на радощах напився, переночував в обкомів-ському готелі, прокинувся ще затемна і ранок зустрів у дорозі.

По дорозі він думав про примхи долі. Вчора він ще був готовий до будь-якого результату своєї зухвалої поведінки, до того, що його, коли не розстріляють, то принаймні посадять, а тут ось як усе повернулося. Ревкін і Чмихалов сидять, а він їде додому з партквитком у кишені.

Згадалася розмова з прокурором, його слова про те, що рано чи пізно все одно виявишся винним, все одно покарають.

"Покарати, звісно, покарають,— думав голова,— та коли і за що, не вгадаєш, і тому треба поводитись, як вважаєш правильним".

Ранок був свіжий, кінь біг прудко. Голова, відкотивши комір кожушка і сховавши руки в кишені, дрімав, бо в готелі не виспався. Шаруділи колеса, поскрипували ресори. Біля села стало відчутно погойдувати. Голубєв розплющив очі і побачив, що дорога дуже пошкоджена двома глибокими коліями, які навряд чи могли б утворитися від однієї навіть дуже важкої машини. Голова здивувався, але не надав цьому значення, мало що могло статися і мало хто міг проїхати. Напевне, пройшла якась військова колона, але навіщо їй було їхати цією віддаленою від головного шляху дорогою, яка, по суті, нікуди не вела, було незрозуміло. А втім, у цьому житті так багато незбагненного, що дивуватися зайве. Він смикнув за віжки і повів коня краєм дороги, аби не перекинутися в колію.

За горбом, з якого можна було побачити село, зустрівся йому кабан Борко, котрий, напевне, дожидався Нюриного повернення. Саме ж село Голубєва чимось здивувало, він не зрозумів — чим, але щось в його

звичному нібито вигляді було дивним, він тільки згодом, набагато пізніше здогадався: здивувався він тому, що з жодного димаря не йшов дим. Коли він наблизився, його здивування зросло ще більше. В селі чулося безперервне тужливе виття, це вили собаки і мукала худоба. Ворота дворів і двері більшості хат були розчинені навстіж, на зритій невідомими машинами дорозі валялися загублені кимось випадкові речі — солом'яний бриль, дитяча сорочечка, банка з огірками, щось іще. Голубєв зупинив коня біля Нюриної хати і постукав пужалном у вікно. Ніхто не відгукнувся.

— Гей, є тут хто живий? — гукнув голова.

Те ж прокричав він і біля вікна Гладишева. І там ніхто не одізвався.

Контора колгоспу теж була відчинена, голова піднявся туди, на підлозі було багато брудних слідів від чобіт, валялися недопалки і позавчорашня газета "Правда". Він, зрозуміло, кинувся до сейфа, але сейф, з усього видно, не зачепили, в ньому все виявилось на місці. Тоді голова залишив контору як є і поїхав додому. Вдома також нікого не було. На столі в кухні стояв немитий посуд. Ліжка не застелені. Всюди виднілися сліди квапливої втечі. Речі розкидані по всій хаті. Скриня стояла з відкинутим віком. На столі догорала гасова лампа. Не було ні дружини, ні дітей. Згодом на підлозі він знайшов записку старшого сина Гринька: "Татку, нас вивозять".

Іван Тимофійович сів за стіл, обхопив голову руками і замислився. Що значить — "нас вивозять"? Невже ж усіх гамузом: і старих, і жінок, і дітей? З усього виходило, що так. А куди, навіщо? І чому такий поспіх? Евакуація? Але, судячи з повідомлень газет, якщо їм можна вірити хоч трохи, німці були ще занадто далеко.

Голубєв сидів, розмірковував, відтак схопився, побіг у контору, подзвонив Борисову. Той нічого до пуття пояснити не міг, але порадив сидіти на місці й не рипатись.

Голубєв повернувся додому, зв'язав у вузол подушку й ковдру, переніс до контори. В спорожнілій хаті баби Дуні знайшов два відра самогону і теж відніс до контори. Там він зачинився, пив, палив грубку і знову пив, лежав на дивані, схоплювався, розмахував руками, знову лягав і знову схоплювався і все думав, думав, думав, іноді мовчки, а частіше вголос, яким чином отак по-дурному складається життя. Хто в цьому винен: люди чи система? І ніяк не міг дійти до істини: з одного боку, наче люди формують систему, а з іншого — наче система з них же й складається.

Час від часу дзвонив телефон, і представники різних організацій вимагали дані про поставку молока і м'яса, про додаткову здачу в армію кінського поголів'я, про підготовку насіннєвого фонду, щось питалися відносно худоби, опоросу, кількості курей-несучок і заготівлі кормів.

— Усе йде згідно з планом,— відповідав Голубєв і клав трубку.

Йому дзвонили знову: як згідно з планом, коли те не робиться, того немає, а те не надходило?

— Усе згідно з планом,— повторював Голубєв і клав трубку.

Він ще не допив першого відра, як його, заросло й опухлого, заарештували за зрив усіх поставок і контрреволюційний саботаж.

Трусячись у "воронкові", Голубєв пригадав усе, що розповідав Льоша Жаров про те, як зустрічають у тюрмі новачків, і йому стало якось не по собі. Він зримо уявив, як блатні заради втіхи влаштують йому "вибори", а згодом і "повітряний десант". Ні, ні, цього нізащо не слід допустити. Треба одразу поставити себе так, щоб це було зовсім неможливо. Вже нехай краще заріжуть. Він згадав ще дещо з того, що розповідав йому Жаров, і приготувався, до вступу в нове життя.

В камері № 1 тюрми № 1 життя йшло своїм звичаєм. Відтоді як звідси забрали Чонкіна, тут мало що змінилося. Так само піднімали людей вранці, так само примушували виносити парашу, так само тричі на день годували баландою, ну, може, трохи рідшою. Професор Цинубель допався до влади — його призначили старостою камери. Тепер він спав не біля параші, а на нижніх нарах.

Новий день у неволі щойно розпочався, кожен займав його, чим міг. Запятаєв і Цинубель грали в шахи, виліплені з хліба/. На нарах грузин Чеішвілі розповідав комусь із новачків ту ж саму ліричну історію, як він жив одночасно з двома співачками.

Раптом почувся жахливий зойк, і пан Калюжний стягнув з нар Штика, який дуже опирався.

— Будеш красти? Будеш красти? — примовляв пан Калюжний, викручуючи Штику й без того червоне вухо.

— Відпусти, сволото, мерзотник, стерво! — верещав Штик, намагаючись вирватися.

— В чому річ? — підвів голову Цинубель.

— Сало вкрав,— пояснив Калюжний.— Я шапку обміняв у вертухая на шматок сала, поклав учора це сало під голову, а зараз дивлюся — немає.

— Відпустіть його! — різко наказав професор.— Це що за методи? Васю, ти брав те сало?

— Та ти що, професоре? Не брав я, курвою буду, вік свободи не бачити, не брав.

— Гляди, Васю, ми тут у нашому колективі крадіжок терпіти не будемо. Як тобі не соромно, Васю? І звідки це у тебе? Адже ти народився

не за старого режиму. Ти народився в новому суспільстві, котре назавжди ліквідувало соціальний грунт для злочинності. Адже ж ти не навіки сюди потрапив. Ось вийдеш на волю... Перед тобою всі дороги... Куди ж ти підеш з такими нахилами?

— Кінчай, професоре! Душа з мене геть, не брав я те вошиве сало. Ех, суки,— спалахнув він раптом,— пахана на вас, фраєрів, немає, він би вас прищучив, він би вас навчив свободу шанувати.

— Так, Васю,— сумно сказав професор,— видно, довго ще з тобою треба працювати, щоб зробити з тебе справжню людину.

— Йди ти, професоре, на...— Він одійшов у куток, скинув штани й сів на парашу.

Конфлікт, однак, сам по собі якось пригас. Калюжний, змирившись з утратою, поліз до себе на нари. Професор із Запятаєвим зосередились над своїми незграбними фігурками, Штик, сидячи на параші, замислився.

Життя його складалося невдало. Був він початкуючим щипачем, тобто нишпорив по кишенях. Багато разів попадався. Били його в трамваях і поїздах, якось навіть на ходу скинули з насипу. І мріяв він завжди про те, що знайдеться пахан, візьме його під свій захист. "Не руште,— скаже,— суки, пацана! Він мій шестірка".

І саме тоді двері в камеру розчинилися, на порозі виріс огрядний, лютий на вигляд бородатий чоловік у кожусі і в шапці, насунутій на очі. Це був Іван Тимофійович Голубев. Він бачив спрямовані на нього очі, які дивились, як йому здалося, дуже вороже. Особливо страшними виглядали ці двоє, котрі, стоячи над табуреткою, грали в якусь дивну гру, напевне, когось програвали. "Бандити! — внутрішньо здригнувся Іван Тимофійович.— Зараз почнуть знущатися чи просто заріжуть. Ні, треба одразу показати, що не на такого натрапили".

Двері за спиною зачинилися, проскреготав ключ. Голубев зостався на порозі віч-на-віч з цією зграєю бандитів.

— Ви що, суки падло, законів не знаєте? — гарикнув він одразу на всіх, люто поводячи очима й холонучи від страху.

— Ти чого? — не відриваючись од параші, звів голову Штик.— Блатний чи голодний?

— Відвали, гидото! — Голубев, не роздумуючи, дав йому

чоботом під зад, і Штик злетів з параші, ледь її не перекинувши.

— Ти чого? Ти чого? — закрутився по камері Штик, однією рукою притримуючи штани, а другою тримаючись за побитий зад.

— Рушник! Де рушник? Суки паскудні!—божеволів новачок і люто витріщав свої очі.

Штик першим дотямкував, у чому річ. Однією рукою й далі притримуючи штани, іншою він ухопив чийсь брудний рушник, що звисав з нар, і здаля кинув його грізному прибульцеві. Той упіймав рушник на льоту, жбурнув собі під ноги і почав витирати об нього чоботи.

— Пахан! — охнув Штик.— Курва буду, найсправжні-сінький пахан! — вигукнув він збуджено й захоплено. І нарешті зважився наблизитись до новачка і, дивлячись на нього знизу вгору, улесливо запитав: — Як тебе називати, тату?

Голубєв трохи розгубився. Він хотів було сказати своє прізвище та ім'я, по батькові, але згадав, що в злодіїв мають бути злодійські прізвиська. І не маючи часу вигадати щось вдатніше:

— Голова! — сказав він, жбурляючи рушник у парашу.

47

Заздрю майбутнім чонкінознавцям. Колись відкриються для них потаємні архіви, та й техніка досягне високих меж. Лежачи на дивані, натиснеш кнопку або декілька кнопок, і перед тобою на кольоровому і об'ємному телеекрані будь-який протокол допиту, чи ордер на арешт, чи постанова про припинення слідства. Ось вона, пожива для допитливого розуму! Насичуйся і радій!

Автору цих рядків набагато важче. В архіви не пускають, підшивок старих газет не дають. Користуйся тим, що є.

А що є?

Ну, от стаття з центральної газети. Назва газети одірвана, число невідоме. Стаття має заголовок "Титулований Іуда" і підписана представниками аристократичних родин, які дивом збереглися в результаті зміцнення революційної законності. "З почуттям гніву й обурення,— йдеться в статті,— дізналися ми про чорну зраду якогось Голицина, колишнього князя. Мусимо зізнатися, що свого часу не всі з нас сприйняли Велику Жовтневу соціалістичну революцію. Засліплені родовими й класовими забобонами, втративши свої маєтки, деякі з нас поставилися вороже до завоювань робітничого класу нашої країни. Багатьом довелося пережити муки душевного перелому на шляху політичної зрілості, на шляху до розуміння історичного значення Жовтневої революції і її провідної сили — робітничого класу. Але хоч якими були наші давні погляди, в цей грізний для Вітчизни час кожен із нас усвідомив, що ми не тільки колишні дворяни та аристократи, ми російські люди, в цей час ми мусимо бути зі своїм народом, разом з ним згуртуватися довкола Комуністичної партії більшовиків і особисто товариша Сталіна. Яким же треба бути неприхованим негідником, аби в цей важкий для Батьківщини час зважитись на таку чорну зраду! Тепер,

викритий з головою, цей, з дозволу сказати, князь литиме крокодилячі сльози і каятиметься. Всім відомо, що наш устрій найгуманніший у світі. Але зрадництву в насйемае прощення, а зрадникам немає і не повинно бути місця на нашій землі".

48

Читачі, котрі користуються довір'ям Тих, Кому Слід, отримавши спеціальний допуск, можуть покопатися в старих підшивках. Там вони, безумовно, знайдуть безкомпромісні, гнівні й принципові виступи академіка Петіна і письменника Вадима Шорникова, замітки знатного забійника худоби Терентія Книша і уславленої колгоспниці Алевтини Мякишевої. Вони одними й тими ж словами (наче все писала одна й та сама рука) ганьблять зрадника-князя.

Кажуть, що багато відомих людей відгукнулися на пропозицію газети дати в пресі достойну відсіч цьому відступникові. Треба сказати, що ці відомі люди відгукувалися цілком безкорисливо, бо гонорарів за їхні статті й замітки їм ніхто не платив. Але, напевне, вже так збігалося, що незабаром після відгуків один з них отримав Сталінську премію за наукові досягнення, у другого несподівано вийшов роман, який доти жодна редакція не приймала через його недолугість. Хтось отримав броню від фронту, хтось літер на додаткове харчування. Вдячна Вітчизна в особі Тих, Кому Слід, так чи інакше відзначила кожного.

Але в сімї, як мовиться, не без виродка. Кажуть, що один відомий діяч невідомої галузі дозволив собі засумніватися ..Говорять, що це був молодий, але дуже перспективний учений. Незважаючи на свою вченість, він не віддав належне Вченню нашого Вождя і Вчителя про те, що незамінних людей у нас немає. Він вважав, що не буває правил без винятків, що хоча взагалі-то незамінних справді немає, але він особисто все-таки незамінний.

Так от цьому незамінному зателефонували вранці з центральної газети і ввічливо поцікавились, чи не читав він вищезгаданого листа колишніх дворян.

— Так, так,— підтвердив він,— якраз учора за вечерею...

— Так ось, Юрію Сергійовичу (здається,так його звали), нашим читачам хотілося б знати і вашу думку з цього приводу.

— А чому, власне кажучи, мою думку? — заявив Юрій Сергійович.— Я ж зовсім не дворянин. У мене мати праля, а батько...

Ввічливий голос перебив, що для того, аби обуритися зрадою, зовсім не обов'язково бути дворянином. Усі радянські люди, так би мовити, недвозначно висловлюють своє ставлення. Академіки, письменники, доярки...

Юрію Сергійовичу було вкрай незручно протиставляти себе всім радянським людям.

— Мені справді дуже не хочеться вам відмовляти,— сказав він,— але ж я не знайомий з цією справою, я нічого про неї не знаю.

— Таж ви читали нашу газету.

— Так, так, звичайно, газету я читав, але щоб виступати в пресі проти якоїсь людини, вина якої, наскільки я зрозумів, навіть ще не зовсім доведена, адже й суду над нею ще не було...

— Ну, що ж, дуже шкода,— сказав працівник редакції і поклав трубку.

У Юрія Сергійовича того дня навіть настрій зіпсувався. В нього й робота не йшла. "Напевне, я образив цього редактора,— думав він.— Може, хороша людина, зателефонував мені од усієї душі, а я... Так, але ж не можу я писати про людину, про котру найменшого уявлення не маю..."

Того ж дня Юрій Сергійович був викликаний до секретаря партійної організації, до якої він не належав, оскільки був безпартійним.

Секретар посадив його у м'яке крісло і почав висловлювати своє здивування, що він не хоче відгукнутися в пресі з приводу якогось князя.

— Адже ти радянська людина? — запитав його секретар, зазираючи просто в очі своїм усміхненим поглядом.

Юрій Сергійович став гаряче стверджувати, що так, він радянська людина.

— Я особисто тобі вірю,— сказав секретар, даючи зрозуміти, що уже в багатьох ця віра зникла, але він все ще на щось сподівається.— Тим паче я не можу збагнути, навіщо тобі ставати на бік цього князя. Що в тебе з ним спільного?

— Тобто як це? — розгубився учений.— Чому в мене з ним, власне, має бути щось спільне?

— А як накажеш розуміти твою поведінку? Адже в той час, коли вся наша громадськість рішуче виступає проти цього князя, ти ухиляєшся...

— Я не ухиляюсь,— сказав учений,— я цілком готовий, але я тільки хотів, перш ніж виступати, ознайомитися з матеріалами справи.

— Не розумію,— сказав парторг, вже аж наче сердячись.— Цього тобі хіба недостатньо? — він показав заго товлені заздалегідь вирізки з газет.— Ось, будь ласка, пишуть наші академіки, письменники, передові трудівники. Ти їм що, не віриш?

— У мене немає підстав не вірити їм, але мені, перш ніж відгукнутися, треба б також ознайомитись особисто. А то, знаєте, хтось запитає, в чому річ, а я навіть до ладу й не знаю.

— Ну, що ж,— сказав парторг,— я бачу, ми не домовилися. Я гадаю, що ти не лише авторам цих листів не довіряєш, ти й нашій партійній пресі, а отже, і партії нашій не довіряєш. З такими поглядами можна далеко докотитися.

І справді, парторг як у воду дивився. Наш учений невдовзі докотився в столипінському вагоні до Колими. В іншому разі він міг би потрапити в ополчення, але бронхіальна астма і надмірна короткозорість не дали йому спокутувати свою провину перед Вітчизною саме в такий спосіб. На Колимі він возив тачку і на цій роботі певний час був справді незамінний.

49

На початку жовтня 1941 року адмірал Канаріс отримав від свого особистого агента таке повідомлення:

"У Долгові органами НКВС викрито велику змову, очолювану якимсь Іваном Голициним, представником однієї з найаристократичніших родин старої Росії. Як я вже повідомляв, за якийсь час до цього на території району діяла так звана банда Чонкіна. Авторитетні джерела припускають, що Чонкін і Голицин — одна й та сама особа.

Місцева влада і органи пропаганди намагаються применшити масштаби змови, але, зважаючи на вжиті заходи, самі ставляться до подій щонайсерйозніше.

Газети сповнені багатозначних натяків, прихованих погроз, закликів до пильності і зміцнення дисципліни, постійних нагадувань про патріотизм і вірність населення радянському ладові.

У колгоспах, радгоспах, на підприємствах місцевої промисловості, в школах і дитячих садках провадяться бучні мітинги з істеричними вимогами розправи з бунтівниками.

Судячи з чуток, що циркулюють серед населення, хвилюванням охоплена більша частина району.

Влада вживає термінових заходів по ліквідації наслідків змови. В місто введено не менше двох мотомеханізованих частин НКВС особливого призначення, а в найближчому лісі розташувалася танкова бригада. В місті відбуваються повальні арешти керівної партійної верхівки на чолі з першим секретарем районного комітету ВКП(б) Андрієм Ревкіним.

Вжито рішучих заходів по приборканню бунтівного населення. Так, наприклад, мешканці села Красного, де був розташований штаб Голицина-Чонкіна, депортовані в Дол-гов і розміщені у місцевій школі-семирічці, оточеній колючим дротом і перетвореній на тимчасову тюрму (на додаток до діючої постійної). За чутками, всіх їх, крім дітей до 12 років, очікує найсуворіша покара. (За радянськими законами діти від 12 років несуть відповідальність перед законом нарівні з дорослими).

На одній із центральних площ міста виставлений для огляду населення літак застарілої радянської конструкції з одірваним крилом, що належав змовникам.

Наскільки мені вдалося з'ясувати, князь Голицин є представником білоемігрантських кіл і царської сім'ї, що перебуває у вигнанні, діяв він за завданням Німецького Верховного Командування. Коли це так, то я вкрай здивований, шановний адмірале, що полковник Піккенброк не

потурбувався про те, щоб зв'язати мене своєчасно з Голициним-Чонкіним, спільно ми могли б досягти більших результатів.

Судячи з повідомлень газет, з інформації, почерпнутої з інструкцій, що надсилаються партійним агітаторам, та інших джерел, головною метою змови було повстання місцевого населення проти Рад (використовуючи передусім невдоволення колгоспною системою), захоплення даної території і утримання її до підходу німецьких військ.

Змовники були близькі до мети, коли їх спіткала трагічна невдача. Однак, як мені здається, не все ще втрачено. Більше того, я вважаю, що в районі склалася вельми сприятлива обстановка для нанесення по ньому вирішального удару наших військ. Ця обстановка зумовлюється такими факторами:

1. Лінія фронту на даній ділянці дуже ослаблена тим, що Ради змушені були кинути частину своїх сил на придушення бунту.

2. Населення політично цілком підготовлене до зміни влади.

3. Значна частина ініціативних людей на чолі з самим Голициним, який перебуває зараз у в'язниці, зможе скласти міцне ядро для створення закладів самоврядування, тилових з'єднань і загонів місцевої поліції. З їхньою допомогою можна буде розвинути і закріпити успіх, досягнутий нашими військами".

50

У Долговському Будинку культури залізничників готується театралізована вистава "Процес князя Голицина". Суд відкритий при зачинених дверях. Вхід вільний — за перепустками.

ДІЙОВІ ОСОБИ ТА ВИКОНАВЦІ:

Князь Голицин — Іван Чонкін

Державний обвинувач — прокурор Євпраксеїн

Голова суду — полковник Добренький

Члени суду — майори Целіков та Дубинін

Секретар суду — літній товстий сержант без

прізвища

Захисник — член обласної колегії адво-

катів Проскурін Беруть участь лжесвідки, лжеексперти, лжеглядачі та інші л же люди.

Посеред просторої, добре освітленої сцени довгий стіл, накритий червоною тканиною, і три дубових стільці з високими спинками. В лівому кутку сцени за дерев'яною перегородкою, на табуретці, що грає роль лави підсудних, сидить Іван Чонкін — виконавець ролі князя Голицина. Роль князя явно йому не пасує — як був Чонкіним, так Чонкіним і зостався. Маленький, щуплявий, клаповухий, в старому червоноармійському обмундируванні, він сидить, роззявивши рота, і крутить в усі боки своєю стриженою, гулястою головою. А поруч двоє конвоїрів. Такі ж клаповухі, кривоногі, будь-якого посади на місце Чонкіна, Чонкіна постав на його місце — нічого не зміниться.

Поміж Чонкіним і довгим столом за маленьким столиком прокурор Євпраксеїн, почепивши на носа окуляри, перебирає папери, що лежать перед ним.

З іншого боку сцени за такими самими маленькими столиками секретар суду і захисник.

Захисник, миршавий чоловічок у перелицьованому костюмі (ґудзики з лівого боку), підсліпуватий, скоцюрбле-ний, вивернув голову, ніби півень, і, зачіпаючи лівим вухом поверхню столу, щось сягнисто пише на розрізнених аркушах із зошита, рука його ривками пересувається по папері. Він, напевне, вирішив виконати свою роль з усім блиском, вразити публіку красномовством, він, удаючи такого собі Плевако місцевого масштабу, час від часу позирає на прокурора, смикає шиєю і наче аж підморгує, наче дає супротивній стороні зрозуміти, що їй варто заздалегідь змиритися зі своєю поразкою. Доки захисник дивиться на прокурора, рука його зісковзає з аркуша і закінчує фразу на поверхні столу, а то й у повітрі.

Не зовсім розуміючи, навіщо його сюди привели, Чонкін крутить головою, з цікавістю позираючи на прокурора, на захисника, на конвоїрів і вниз, на публіку, яка теж дивиться на нього з цікавістю.

Публіка розчарована. Вона сподівалася побачити князя, якогось такого вусатого, мордастого, можливо, навіть лютого, в черкесці з газирями чи в білогвардійському мундирі з плямами на місці зірваних погонів і хрестів. Але перед нею не князь, а чорт зна хто.

51

Коли зазирнути за лаштунки, то там, як і належить перед прем'єрою, сидять режисери: майор Фігурін, полковник Лужин і маленький, сухенький, з підстриженими сивими вусиками літній дядечко в потертому піджачку. Зовні дядечко скидається на якогось, скажімо, банщика чи швейцара при готелі, але він не банщик і не швейцар, він генерал, який прибув з Москви для нагляду за процесом. Заклавши руки за спину, тихим голосом, яким уміє говорити тільки дуже значне

начальство, він дає останні вказівки трьом артистам, котрі ще не вийшли на сцену: голові і членам суду.

Тут же за лаштунками товчеться поки що без діла дитячий письменник Олексій Мухін. Йому доручено в образній і доступній формі розповісти в пресі не лише "нашій читацькій дітворі", але й дорослим читачам про суворий, неупе-реджений і справедливий суд над підлим зрадником Вітчизни, показати справжнє обличчя його поплічників.

Приїжджий генерал, скінчивши інструктаж, поглянув на Лужина, чи все готово, Лужин глипнув на майора, майор кивнув Лужину, Лужин кивнув генералові, генерал штовхнув у живіт полковника Добренького:

— Гаразд, ідіть.

52

З-за лаштунків на сцену виходять троє. Перший — голова виїзної сесії військового трибуналу полковник Добренький з папкою в руках. Обличчя брезкле, ніс фіолетовий, очиці маленькі. За ним — два члени суду, два майори, два похмурих типи — Целіков та Дубинін.

СЕКРЕТАР (схоплюючись, урочисто). Прошу встати! Суд іде!

Гуркіт відкинутих сидінь, усі підводяться. Ті, що вийшли, займають місця за довгим столом: голова посередині, члени — з боків. Голова кладе перед собою папку і розв'язує шворочки.

СЕКРЕТАР. Прошу сідати.

ГОЛОВА (після нетривалої паузи, дивлячись у зал). Слухається справа по обвинуваченню Голицина Івана Васильовича в зраді Батьківщини, контрреволюційному саботажі, збройному розбої, антирадянській агітації та інших злочинах. Підсудний, встаньте!

Чонкін, думаючи, що звертаються до когось іншого, сидить.

Підсудний, я вам кажу. Встаньте! ЧОНКІН (тицяючи себе пальцем в груди). Я? ГОЛОВА (посміхаючись). Та вже ж не я. (Суворо). Встаньте.

Чонкін підводиться, обома руками тримається за поруччя перегородки.

Підсудний, назвіть ваше ім'я, по батькові та прізвище. ЧОНКІН. Моє? Сміх у залі.

ГОЛОВА (сердиться). Підсудний, тут вам не цирк, а засідання військового трибуналу. Я вам раджу не клеїти дурня, а чітко відповідати на запитання. Ваше прізвище?

ЧОНКІН (невпевнено). Раніше був Чонкін.

ГОЛОВА. А тепер?

ЧОНКІН (подумавши). Не знаю.

ГОЛОВА. Що значить, не знаєте? На попередньому слідстві ви Зізналися, що є ворогом народу князем Голи-циним, ставлеником білоемігрантських кіл і міжнародного капіталу. Ви підтверджуєте свої зізнання? (Чонкін мовчить). Підсудний Голицин, у вас є претензії до складу суду? Ні? Сідайте! (В зал). Суд переходить до заслуховування обвинувального висновку.

53

Усілякому спектаклю передують репетиції. Може, тому, що Чонкін виявився кепським артистом, його мучили довго. З Москви приїжджали досвідчені слідчі і працювали позмінно. Вони допитували його багато діб

поспіль, не даючи ні спати, ні їсти. При щільно зашторених вікнах рівним жовтим дратівливим світлом горіла лампочка, він не знав, коли день, коли ніч, будь-який рух часу зовсім припинився.

Слідчі товкмачили одне й те саме: ким засланий? яке завдання виконував? з ким був зв'язаний?

Чонкін, збагнувши, що жодна з його відповідей їх не задовольнить, геть знавіснів і на всі запитання відповідав однією фразою: "Кому треба, той знає". За час слідства він схуд, постарів, засинав просто на допитах, часом непритомнів. Його ляскали по щоках, відливали водою, садовили на стілець і знову запитували: хто, де, коли, шифри, паролі, явки й адреси. Він, ледве ворушачи сухим шерехатим язиком, тупо й безтямно повторював: "Кому треба, той знає". Слідчі казали "дуже затятий", найнезворушніші втрачали терпець, кричал и, тупотіли ногами, пускали в хід кулаки і навіть плювалися. Один із них, доведений до відчаю, упав перед Чонкіним на коліна: "Ти^ іроде клятий, себе не шкодуєш, так хоч мене пожалій, у мене ж сім'я".

Муки Чонкіна скінчилися, коли за справу знову взявся майор Фігурін. Розібравшись в обстановці, Фігурін нагодував Чонкіна, напоїв чаєм, пригощав довгими цигарками, від яких солодко паморочилося в голові, і говорив по-доброму, як людина з людиною:

— На жаль, Ваню, серед наших співробітників теж не всі святі. Служба така, що часом мимоволі стаєш жорстоким. До того ж люди, котрі до нас потрапляють, не завжди тверезо оцінюють обстановку, не завжди можуть зрозуміти, що від них вимагається. Ось, скажімо, ми беремо людину й кажемо їй: "Ти наш ворог". Вона не погоджується, вона заперечує: "Ні, я не ворог". Та як же це може бути? Раз ми заарештовуємо людину, вона, природно, нас ненавидить. А якщо вона при цьому вважає себе невинною, то ненавидить удвічі, втричі. А раз ненавидить, значить, ворог, значить, винна. Тому, Ваню, я особисто вважаю найлютішими ворогами саме невинних.

Майор Фігурін не хотів зводити наклеп на Чонкіна і приписувати йому те, чого не було.

— Я не прибічник таких методів. Я користуюся у своїй роботі тільки фактами, а не домислами. Значить, у село Красне ти прибув за завданням свого командування. Так?

— Так,— погодився Чонкін.

— Тобі дали гвинтівку, набої, посадили в літак і відправили в Красне? Так?

— Так.

— Ну, тоді так і запишемо: "Отримавши завдання свого командування, я був забезпечений зброєю, боєприпасами і повітряним шляхом закинутий в село Красне". Правильно?

Чонкін стенув плечима: начебто правильно.

— Підемо далі. Тебе залишили самого, стояти нудно, ти почав роззиратися туди-сюди, побачив Нюру, допоміг їй на городі, випили, лишився на ніч, відтак познайомився з іншими мешканцями, розмовляв з ними про те, про се, цікавився, як живуть... Я нічого не плутаю?

— Ні.

— Гаразд, запишемо: "По прибутті на місце своєї майбутньої діяльності вів візуальні спостереження, заводив зв'язки, встановлював контакти, з'ясовував настрої, вступив у незаконні стосунки з Бєляшовою..."

— Е-е! — наполохався Чонкін, відчувши пастку.— Як же це незаконні? Я ж не ґвалтівник, я ж за згодою.

— А я нічого такого й не кажу,— мовив майор.— Я лише маю на увазі, що ти з нею не був розписаний. Це ж так?

— А, ви про це,— збагнув Чонкін.— Тоді й справді так. Ні, що там казати, зрозумів Чонкін,— слідчі бувають

різні. Майор Фігурін од усіх вигідно відрізнявся тим, що не кричав, не тупотів ногами, не замахувався і дурних запитань не ставив, писав усе, як є, хоча, правду кажучи, писав словами якимись надто розумними, аж лиховісними. А те, що майор додав відносно світової буржуазії, емігрантських кіл, колишніх поміщиків і капіталістів, про це, Чонкін знав, учені люди і в газетах писали, і на зборах говорили, на цьому й політрук Ярпев на політзаняттях наголошував постійно.

Майор з Чонкіним поводився по-доброму, і Чонкін з майором поводився по-доброму і на кожному аркуші, який був йому запропонований, акуратно вивів: "Чонкін". Що-що, а це вже він умів, навіть майор його похвалив: "Здорово,— каже,— в тебе вийшло",— і прізвище "Голицин" всюди поставив у дужках.

54

Спектакль на сцені розігрувався, як і належить, цілком відповідно до заздалегідь написаної п'єси.

Викликані на сцену експерти дослідили речові докази — гвинтівку зразка 1891/30 року і ордер на арешт підсудного. Зачитавши результати дактилоскопічної, балістичної та хімічної експертиз, вони незаперечно довели, що отвір в ордері — від кулі, яка вилетіла з даної гвинтівки, котрою під час пострілу користувався підсудний.

Експертів змінили свідки, яких доставили в зал суду під конвоєм.

Свідок Гладишев засвідчив, що підсудний з першої хвилини своєї появи в селі Красному вів розгульний спосіб життя, покинув пост, вступив у зв'язок з поштаркою Бєля-шовою, пиячив, вів провокаційні розмови, допустив потраву городу, що мав неоціненне наукове значення, виявив опір владі. Про те, що під машкарою рядового Чонкіна ховався князь Голицин, свідок начебто не знав, але поведінка підсудного викликала в нього підозру, що це не наша людина, наші люди, а тим паче воїни Червоної Армії, так поводитись не можуть.

Особливе обурення глядачів викликали свідчення Ревкі-на, який зізнався, що, бувши учасником таємної троць-кістської групи, захопив пост секретаря райкому, діяв під прямим керівництвом підсудного, систематично займався винищенням партійних кадрів, докладав усіх зусиль до розвалу ідейно-політичної і виховної роботи серед населення. З допомогою людей, поставлених ним на ключові пости, штучно викликав постійне падіння врожайності, зниження продуктивності тваринництва, вів курс на збіднін ня колгоспного селянства з тим, щоб настроїти його проти радянської влади.

Свідок Курт Філіппов, проникнувши за завданням німецької розвідки в органи НКВС, здійснював прямий зв'язок між підсудним і верховним командуванням третього рейху...

Під час допиту Філіппова майору Фігуріну подзвонили й повідомили, що прибули нарешті скандінави. Скандінавів чекали ще з ранковим поїздом, але поїзд затримався у дорозі, невідомо було, прийде чи не прийде, думали навіть перенести дебати сторін, останнє слово і виголошення вироку на наступний день, та все обійшлось.

Майор доповів про дзвінок приїжджому генералові, той сказав:

— Дуже добре, піди проінструктуй.

У коридорі перед своєю приймальнею Фігурін застав групу молодих людей, які сиділи на стільцях вздовж стіни. Досвідчене око одразу могло б визнати в молодих людях столичних мешканців, трималися вони трохи невимушеніше, ніж звичайно тримаються люди в закладах подібного типу, а втім, і у всіляких інших закладах також.

Приїжджих було дев'ять чоловік — вісім хлопців і одна дівка в беретці набакир. У яскраво нафарбованих губах дівка тримала дешеву цигарочку і люб'язно бесідувала з вусатим та бородатим молодиком, котрий сидів поруч неї. У молодика було таке довге волосся, за яке в ті часи могли б і посадити.

— Здрастуйте, товариші! — привітався на ходу Фігурін, і весь цей набрід безладно йому відповів.

Фігурін поцікавився, хто з них старший, підвівся той самий з борідкою і довгим волоссям, Фігурін запросив його до себе.

У кабінеті бородань пред'явив свої повноваження, Фігурін пояснив йому, що й до чого, потім подзвонив директорові Будинку культури залізничників, наказав: під час перерви в судовому засіданні прийняти приїжджу групу, надати можливість ознайомитися з залом і допомогти їм підготувати робоче місце.

Директор, маленький метушливий чоловічок, зустрів прибулих шанобливо, з блокнотом у руках і з виразом готовності до всіляких послуг на обличчі.

Бородань, потиснувши директорові руку, відрекомендувався, сказав, що його звати Федір Шилкін, про решту мовив: "А це мої люди".

У залі, на час перерви звільненому від публіки, приїжджі роззосередилися: Шилкін сів у першому ряду, двоє на певній відстані

один від одного в четвертому, один у сьомому, знову двоє в десятому, дівка в беретці у тринадцятому і останні двоє в шістнадцятому.

— Так,— Шилкін підвівся і повернувся обличчям до залу.— Всі на місцях? Гаразд. Приготувалися! Люсю, кинь палити! Поїхали. Три-чотири!

Усі приїжджі зірвалися на ноги і, на превеликий подив директора (йому, провінціалу, такого досі бачити не доводилося), почали, ляскаючи в долоні, хором скандувати:

Наша Ма-ша їла кашу! На-ша Ма-ша їла кашу!

Так вони повторили декілька разів. Покинувши своє місце, Шилкін пересувався по залу і з кожної нової позиції уважно вслухався у виголошувані хором слова. Потім замахав руками:

— Все, дякую, молодці. Вам,— повернувся він до директора,— теж спасибі. Акустика, звичайно, не дуэке, та нічого, працювати можна. Ці місця прошу зарезервувати.

— Буде виконано,— слухняно сказав директор, позначивши щось у блокноті.

Закінчивши репетицію, приїжджі вирушили до їдальні ІТП отоварювати свої рейсові талони.

56

У Москві, в Ленінграді, можливо, і в інших великих містах, де зосереджено багато видовищних закладів, існує особлива категорія громадян, яких — чоловіків — називають сирами, а жінок — сирихами. Жодне хоч трохи примітне театральне видовище, чи то опера, балет чи драма, не обходиться без участі сирів і сирих. Вони проникають на всі

прем'єри, бурхливо реагують на вдалі репліки, голосно плещуть у долоні, гукають "браво" чи скандують прізвища своїх кумирів, які відзначилися на сцені. Сири бувають універсальні, бувають прихильниками якогось одного виду театрального мистецтва. За відданістю кумирам вони поділяються на лемешистів, козловістів, Качалов —ців, яблочкінців, улановців і так далі. Федя Шилкін був обуховцем. Це не означає, що інших акторів він зовсім не помічав, ні, будучи об'єктивним знавцем опери, він виді ляв багатьох акторів, але серце його належало тільки одній Надії Андріївні Обуховій (меццо-сопрано). Федя пишався тим, що в Москві не пропустив жодної опери, жодного концерту за участю улюбленої співачки (а траплялося, їздив за нею і в інші міста). І жодного разу на жоден спектакль чи концерт не прийшов без квітів, які, зважаючи на його мізерну зарплату (Федя працював у якійсь незначній конторі на незначній посаді), обходилися йому недешево. Ходив він у старенькому, церованому, завжди одному і тому ж костюмчику, іноді перебивався без обіду, а то й без вечері, але на будь-якому виступі Обухової незмінно з'являвся з букетом, і не яким-небудь, а неодмінно — троянди, гвоздики, ну, в крайньому разі, жоржини.

Під час спектаклю чи концерту Федя дарма не кричав і в долоні не ляскав. Сидить поважно, чекає закінчення вистави. Зате вже коли падає завіса, коли артисти виходять з поклонами, Федя враз мінявся. Підбіжить до самісінької сцени, вигнеться хижо, і букет, наче граната, летить до ніг улюбленої співачки. Надія Андріївна, бувало, підніме букетик і дивиться в зал, кому б це послати свою чарівну посмішку. І тут Федя наче божеволіє.

— Браво! — волає він.— Бра-во! — ляскає в долоні, б'ється в конвульсіях.— Браво! Браво!

Ті, що стоять поруч, дивляться на Федю здивовано, мовляв, псих якийсь. А Федя, червоний від натуги, очі витріщені, сіпається і скандує улюблене ім'я:

— Обухова! О-бу-хо-ва!

І довкола нього створюється наче якесь електричне поле, що й ті, котрі стоять поруч з ним, іноді навіть вельми флегматичні й далекі від мистецтва люди, самі того не помічаючи, впадають поступово в екстаз і разом з Федею починають скандувати те, що скандує він. Сам Федя зізнавався, що в такі хвилини, коли він вибігає до сцени, жбурляє квіти і скандує щось, він відчуває ту найбільшу насолоду, яку відчуває людина від кохання чи горілки.

Незмінна й безкорислива Федина вірність мистецтву і особисто Обуховій врешті-решт була винагороджена тим, що Надія Андріївна помітила його і вирізнила з гурту багатьох своїх прихильників. Серед сирів і сирих став широко відомий випадок, коли якось, дощового вечора, вийшовши після спектаклю з театру, де її очікував натовп нетерплячих прихильників і прихильниць, вона ковзнула поглядом по захоплених обличчях, відшукала серед них обличчя Феді і, посміхнувшись йому особисто, попрохала: "Федю, будь ласка, зупини для мене таксі".

І потім, сідаючи в машину з оберемком квітів, відбиваючись од інших сирів, які напосідали на неї, вона на простягнутій Федею листівці зі своїм зображенням не просто розписалася, як робила в інщих випадках, а чітко вивела: "Феді — Обухова".

Федя цю листівочку в рамцях прилаштував у себе на стіні і всім сусідам, рідним та знайомим в тисячний раз розповідав історію цього автографа, як він стояв біля службового входу, як вийшла Обухова, як відшукала очима Федю, як, посміхнувшись (Федя дуже схоже зображав її інтонацію), попрохала: "Федю, будь ласка, зупини для мене таксі".

Серед слухачів траплялися люди абсолютно глухі до мистецтва, на них Федина розповідь враження не справляла, зате сири згоряли від заздрощів.

Федина кар'єра урвалася найнесподіванішим чином. Він жив у ті романтичні часи, коли Ті, Кому Слід, вели безперервну боротьбу за світле майбутнє. Знищивши експлуататорські класи, здобувши перемогу над буржуазними партіями, покінчивши назавжди (чи надовго) з усілякою опозицією, вони почали завдавати ударів і по дрібніших ворожих угрупованнях, як-от: нумізматах, філателістах, баптистах, есперантистах, преферансистах. Дійшла черга й до сирів. Однієї прекрасної ночі їх майже всіх поголовно витяг-ли з постелей і повезли в невідомому напрямку — на Лубянку.

Згинули сири, згинув і Федя. Федина мама карточку Обухової про всяк випадок пошматувала і спустила в каналізацію.

Нудно стало в театрах. Ні, театральне життя, звичайно, тривало. Глядачі купували квитки і заповнювали зали, актори виходили на сцену і щось грали, але атмосфера була не та. Не було тієї, так би мовити, вибуховості, тієї високої піднесеності, глядачі аплодували мляво, квіти на сцену летіли зрідка, на знаменитостей після спектаклю ніхто не кидався, через що дехто з них навіть став пиячити.

Обухова засмучено розповідала своїм родичам, друзям та знайомим про ті часи, коли її переслідували сири і серед них був один найвідданіший, який для неї якось зупинив таксі.

І раптом у театральних колах пролетіла чутка — з'явився Федя. Його бачили у Великому театрі, він сидів у другому ряду.

А на сцені (в президії) сиділи люди (і серед них, між іншим, Люшка Мякишева), які грали ролі уславлених доярок, чабанів, свинопасів, творців нових порід тварин і зоотехніків.

Вистава називалася — Всесоюзна нарада передовиків тваринництва. Виступаючі, увійшовши в образ, обіцяли досягти нечуваних успіхів у виробництві м'яса, молока, вовни, в несенні яєць і найближчим часом за

всіма показниками намірялися наздогнати і перегнати найбільш розвинуті капіталістичні країни. (Під час роботи цієї наради на адресу президії надійшла телеграма від однієї патріотичної молодої матусі, котра назвала щойно народжених нею близнюків Наздогнатієм і Перегнатієм).

Коли скінчилася нарада, і було прийнято вітального листа Центральному Комітету і особисто одному товаришеві, і розпочалися заздравиці та овації, в залі почулися ритмічні вигуки, спочатку нерозбірливі, а далі все могутніші, і вже через кілька секунд зал, стоячи, скандував:

— Переженемо Се-Ше-А! Переженемо Се-Ше-А!

Після цього діяльність Феді та його групи була схвалена у найвищих інстанціях, вся група була зарахована до штату Установи під кодовою назвою "скандінави" (від слова "скандувати"). Група виявилась цілком незамінною. Жоден бодай трохи значніший з'їзд, зліт, сесія чи мітинг не обходилися без участі скандінавів, і коли в газетних звітах дрібними літерами було сказано: "Бурхливі овації. Всі підводяться і скандують те-то й те-то",— ці примітки могли з'явитися тільки завдяки Феді та його групі.

Звичайно, дехто з випадково уцілілих сирів ставилися до скандінавів зневажливо, як до людей, котрі зрадили високому мистецтву. Окремі висловлювання сирів доходили до Феді, але він од них відмахувався, кажучи, що справжнє мистецтво — те, котре прямо служить народові, і що він, Федя, від однієї тільки урочистої обіцянки Алевтини Мяки-шевої надоїти по чотири тонни молока в рік від кожної корови отримує більше естетичного задоволення, ніж від будь-якої, навіть тонко виконаної арії якоїсь хваленої столичної співачки.

Під час перерви Павло Трохимович Євпраксеїн пообідав і вжив свої сто п'ятдесят, аби увійти в форму. Йому доручили бути державним

обвинувачем (військовий прокурор, який мав виконувати цю роль, захворів), він не хотів, але скорився — що ж удієш? — у кишені партквиток, а вдома — сім'я.

Щоправда, напередодні, хильнувши зайве, він вдома бешкетував і навіть накидав якийсь проект: "Обвинувачення, що пред'являються підсудному, матеріалами справи не підтверджуються. Як прокурор, я вношу протест, а як комуніст, виходжу з..." Плакав, бив себе в груди: "Сволотою більше не буду..." Присягався покласти квиток, "як Ванько Голубєв". Уранці, однак, підвівся в іншому настрої, написане увечері спалив, почистив костюм, черевики і вирушив виконувати свій солдатський обов'язок.

Під час ранкового засідання, перечитуючи свою промову, думав: "Що ж, коли не я, то інший. Йому все одно край, так невже й мені разом з ним?" Час від часу він позирав на Чонкіна, і якось двічі їхні погляди зустрілися. Підсудний, здалося йому, дивиться на нього з надією, це Євпраксеїну не сподобалось. "Не сподівайся і не жди,— подумки відповів він Чонкіну на його погляд.— Сам зібрався тонути, то й тони, а інших втягувати нічого. Тобі, можливо, твоє життя — копійка, а в мене сім'я, я їх сиротами лишати не збираюся, врешті-решт, я героєм бути не зобов'язаний. Я не сам. Мені наказали, я виконую. І взагалі, я не знаю, хто ви насправді. Якщо не князь, то не треба було все, що підсунуть, підписувати. А коли підписав, коли зізнався, що князь, то нічого із себе дурника корчити, відповідай з гідністю".

Чонкін чим далі, тим більше дратував його своїм виглядом і нахабною поведінкою. Але все ж після фатальної фрази: "Слово надається державному обвинувачеві", коли прокурор підвівся і, зволікаючи, став розкладати перед собою папірці, він відчув, що в нього тремтять руки, тремтять коліна і в роті з'явився неприємний присмак, як це останнім часом бувало з ним завше, коли він виконував щось, чому його совість опиралася: "не можна", а начальство штовхало: "треба". І тепер та частина його мозку, якою керував страх перед начальством, надсилала його організмові одні накази, а інша частина, керована

сумлінням, надсилала накази інші, і, чи то клітини, чи то нуклеїнові кислоти, чи ще щось там, не знаючи, чому підкорятися, налітали одне на одне, викликаючи ненормальне биття серця, тремтіння кінцівок і відразливий присмак у роті.

— Товариші судді! — не зводячи очей, вимовив він і, почувши звучання власного голосу, став отямлюватися.— Роль прокурора в даному процесі дуже складна й відповідальна. Перед нами не звичайний злочинець. Перед нами людина, що замахнулася,— прокурор проковтнув слину,— на найдорожче,— мовив він повільно, наче під гіпнозом,— для кожного з нас, на наш лад, на нашу Вітчизну, на наше нове життя.

Тепер йому полегшало. Та частина, якою керував страх перед начальством, брала гору, а інша частина знітилася і відмінила свої накази.

— І хоча слідчі органи провели копітку роботу, аналізуючи всі діяння підсудного, глибоко оголили коріння, яке живило отруйними соками зловороже дерево його злочинів...

— Гарно говорить, га? — Лужин за лаштунками підбіг до приїжджого генерала.

— Непогано,— кивнув головою генерал.

— О-о-о-о...— сказав письменник Мухін.

— Що? — здивувався генерал.

— О-о-о-образно дуже.

— А-а,— сказав генерал.

— Велика Жовтнева соціалістична революція не тільки встановила новий політичний лад, але й здійснила величезні зміни в соціальній структурі нашого суспільства. Могутнім свіжим вітром промчала вона по всіх неосяжних просторах нашої країни і, як помиї, вихлюпнула поміщиків, капіталістів та інших експлуататорів трудового народу. Керований партією Леніна — Сталіна, наш народ розпочав будівництво нового, вільного життя...

Прокурор все частіше позирав на Чонкіна. Той сидів, маленький, противний, і крутив вусібіч своєю стриженою гулястою головою завбільшки з кулак. Відразливий вигляд підсудного заспокоював прокурора і породжував у ньому відчуття впевненості у своїй правоті.

Чонкін зітхнув і намагався послухати прокурора, але, змучений нічними й денними допитами, не міг зосередитись на досягненнях, які перераховував прокурор: колективізація, індустріалізація, Дніпрогес, Папанін і Поліна Осипенко...

— ...Але, як вчить нас великий вождь товариш Сталін, з установленням диктатури пролетаріату класова боротьба не тільки не вщухає, вона з нашим подальшим просуванням уперед ще більше загострюється. Розбиті й викинуті за борт корабля історії експлуататорські класи ніколи не змиряться зі своєю поразкою. Вони,— прокурор просто вказав пальцем на Чонкіна,— вдавалися і вдаватимуться до все досконаліших спроб реставрації свого віджилого ладу.

Здається, прокурор цілком опанував і собою, і аудиторією.

— Яскравим прикладом геніального передбачення товариша Сталіна може бути подія, що трапилася в селі Красному за декілька днів до початку війни. Я дозволю собі нагадати, що саме сталося. Сонячного літнього дня мешканці Красного стають свідками небаченої досі події. На краю села, неподалік від хати поштарки Ганни Бєляшової, здійснює

вимушену посадку літак з радянськими розпізнавальними знаками. Мешканці, природно, збігаються поглянути на небачене диво. Приїжджає навіть голова Голубєв, нині викритий як ворог народу. Наш народ любить нашу армію і її сталінських соколів. Мешканці Красного дивляться на пілота з природною повагою і цікавістю. Нікому, і голові також, не спадає на думку перевірити в цього, з дозволу сказати, пілота документи. Більше того, виявляючи злочинну недбалість, голова запрошує пілота в контору, надає в його розпорядження службовий телефон, з допомогою якого пілот негайно зв'язався зі своїм штабом. І ось над селом з'являється новий літальний апарат, а в ньому як почесний пасажир зі спеціальним завданням прибуває наш підсудний...

Тут Чонкіна геть розморило, і він знову опинився в Красному, молодий, нерозумний і сповнений сил. Світило сонце, цвірчали коники, хотілося їсти, пити, співати, палити, справляти всіляку нужду і різноманітними способами порушувати статут караульної та гарнізонної служби. Він робив і те, й друге, і третє, біг за дівчатами, котрі їхали на возі, вони йому щось кричали, і він їм щось кричав, а далі наблизився до Нюри, казав їй слова,і вона йому слова казала, але чийсь металевий голос заважав, виголошуючи якусь чортівню:

— ...споряджений зброєю, набоями і повітряним шляхом вступив у незаконні стосунки з Бєляшовою...

Він знав, що Нюра будь-якої миті може зникнути, і квапився негайно вступити з нею в незаконні стосунки, вона також була не проти, загравала з ним, лоскотала, йому стало радісно, і він засміявся.

І знову увірвався до вух той самий металевий голос:

— Він не тільки тоді глумився над марксистською теорією походження людини, але й зараз сміється над нашим радянським правосуддям.

— Яке нахабство! — сказав хтось іще, і Чонкін прокинувся.

Він не одразу пригадав, де перебуває, що це за люди і хто це страховисько, яке тиче в нього своїм довгим пальцем.

Перечекавши, доки публіка перестала обурюватись поведінкою підсудного і сам підсудний, посовавшись на табуреті, отямився, прокурор відсьорбнув води зі склянки, що стояла перед ним, і вів далі:

— Особисто я, товариші судді, проти святенництва в статевих питаннях. Я не буду осуджувати Бєляшову за те, що вона вступила в інтимні стосунки з людиною, яку бачила вперше в житті. Оцінюючи цей її легковажний вчинок, слід врахувати, що їй трапився наполегливий супротивник...

Чонкіна змагала дрімота. Він куняв, звалювався з табуретки, прокидався, витріщав очі, і знову засинав, і знову прокидався. Сон переплітався з дійсністю, прокурор перетворювався то на чорта, то на лісовика, то на якогось птаха, то на жабу, то на городнє опудало. І конвой, і суддя, і глядачі оберталися в нечистих чудовиськ, вони то сиділи на своїх місцях, то випаровувались, випірнали на якомусь болоті, булькаючи й кривляючись.

— Товариші судді! Третього липня ми всі з величезним душевним хвилюванням слухали по радіо історичний виступ товариша Сталіна. Слухали його й мешканці Красного, слухав і підсудний. Він не міг не бачити, яке глибочезне враження справили на людей проникливі слова нашого улюбленого вождя, що западали в душу. І ось, аби зруйнувати це враження, він вдається до вельми хитромудрого і, я б сказав, навіть оригінального маневру. Він запускає корову своєї коханки в город колгоспника Гладишева, відомого мічурінця і селекціонера, який, втім, нині теж викритий, як ворог народу. Таким чином, підсудний одразу вбиває двох зайців. По-перше, з допомогою корови знищує наукові досягнення Гладишева, а по-друге, відвертає увагу колгоспників від

загальнонародних проблем, вказаних товаришем Сталіним. З якою ж метою прибув у наші краї злочинець і чого він хотів домогтися?

Прокурор з крокодила перекинувся у ворону, злетів на гілку, почистив пір'я і заволав:

— Для того, аби зрозуміти мотиви того чи іншого злочину, його потаємні пружини, насамперед необхідно відповісти на запитання: кому він на руку? Ми легко відповімо на це запитання, якщо згадаємо, ким виявився цей так званий Чонкін, до якого класу належить, чиї інтереси обстоює.

Злетівши з гілки, ворона перекинулася на прокурора і відпила води зі склянки.

— Органами слідства встановлено, що під машкарою рядового Чонкіна ховався лютий ворог нашого ладу, представник вищої дворянської аристократії князь Голицин. Хто ж такі Голицини? Засновник цього роду був колись князем Новгородським і Ладозьким. Від нього пішли численні кріпосники, реакціонери. Один з предків підсудного ще в 1607 році очолив придушення народного повстання під проводом Болотникова. Інший тричі претендував на російський престол і був єдиним серйозним суперником засновника династії Романових царя Михайла. Протягом трьохсот літ князі Голицини займали найзначні-ші місця при царському дворі. І от я ставлю запитання: чи випадково представник саме цієї сім'ї опинився в селі Красному напередодні війни? І я відповідаю: ні, не випадково. Марксистська діалектика вчить нас, що випадковостей у природі взагалі не буває. Всі явища, які відбуваються в світі, пов'язані одне з одним, випливають одне з одного і обумовлюють одне одне.

Заворожений власною красномовністю, прокурор що далі, то більше вірив своїм словам і вже не невинну жертву бачив перед собою, а зловісну постать, в руках якої невидимі ниті всесвітньої змови.

— Розбиті дощенту білобандити всіх мастей від Керен-ського до Денікіна не заспокоїлись, не втратили своїх надій на повернення маєтків, заводів і фабрик. Підтримувані міжнародною буржуазією, гітлерівським фашизмом та японським мілітаризмом, виношуючи плани реставрації царського ладу, розраховуючи на підтримку прихованих ворогів народу, троцькістів і куркульських недобитків, які пішли в підпілля, користуючись невдоволенням усіляких ревкіних, голубєвих і їм подібних, використовуючи невдоволення окремими недоліками і труднощами, які є ще в нас подекуди, вони послали підсудного своїм емісаром. Будучи представником вищої сходинки дворянської ієрархії, він, як ніхто інший, був зацікавлений у відновленні царського ладу і, можливо, навіть сам... —прокурор задихнувся від заздалегідь не обміркованої думки, від раптового здогаду, котрого він сам злякався, але не зміг утримати,— і, можливо, навіть сам... він сам хотів стати царем! — швидко вигукнув прокурор, потряс кулаками й головою і сів, приголомшений власним відкриттям.

У залі прокотився гул, наче морська хвиля налетіла й розбилася об скелі.

Ті, які стояли за сценою, мимоволі подалися до лаштунків.

— Що він сказав? — пошепки запитав приїжджий генерал.

— Він каже, що цей,— Лужин злякано вказав пальцем на Чонкіна,— хотів стати...

— Це-е-еаре-ем,— почав заїкатися ззаду Мухін.

У залі запала мертва тиша, в якій було чутно тільки, як спітнілий захисник рве на дрібні клапті проект своєї промови. Всі дивилися на Чонкіна, а він, прокинувшись від раптової тиші, дивився і не міг зрозуміти, де він перебуває, звідкіля тут стільки чортів, чому вони мовчать і витріщаються на нього.

— Товариші судді!..

Отямившись після зробленого ним відкриття, прокурор підвівся, аби продовжити свою видатну промову.

Тим часом приїжджий генерал кинувся Куди Слід і передав "нагору" шифровку: "В ході судового розгляду прокурор Євпраксеїн неспростовно встановив, що підсудний Голицин мав намір оголосити себе імператором Іваном VII".

Зі швидкістю світла шифровка досягла Москви і викликала там новий переполох.

Збиваючись з ніг, забігали по коридорах полковники й генерали. Товариша Лаврентія на службі не виявилося, знайшли його зовсім в іншому районі Москви в ліжку якоїсь актриси.

Прокурор ще не скінчив своєї промови, як з Москви було отримано шифровку у відповідь: "Прокурору Євпрак-сеїну висловлюю особисту подяку. Лаврентій Берія".

— Підсудний та його зарубіжні господарі в своїх брудних розрахунках не зважили на те, що народ наш відданий своєму ладові, своїй партії і особисто товаришеві Сталіну. Нам не потрібні ні царі, ні імператори, ні біснуваті фюрери. Дії підсудного не знайшли підтримки в широких народних масах. Наші звитяжні чекісти, вірні заповітам Дзержин-ського, вчасно припинили зловорожу діяльність "божого помазаника", а жалюгідна жменька його поплічників не зважилась відкрито стати на його бік. Будучи цілковито викритим, він виявив шалений опір спочатку надісланому для його арешту сиецзагонові, а потім і регулярним підрозділам Червоної Армії. Чинячи опір з несамовитістю приреченого, він плекав божевільну в його становищі надію — будь-що відстояти захоплений ним плацдарм, будь-якою ціною протриматись до приходу гітлерівських військ.

— Не вийшло, панове! — закричав прокурор, звертаючись до суддів. — І ніколи не вийде.

Знову перекинувшись у чорта, прокурор почав перераховувати злочини, вчинені Чонкіним: порушення правил караульної служби, дезертирство, вчинення опору із застосуванням зброї, присилування осіб, котрі перебувають при виконанні службових обов'язків, до порушення цих обов'язків, потрава і негідне поводження з полоненими. Він назвав і статті карного кодексу, відповідно до яких Чонкін за умов воєнного часу і за обставин, що збільшують провину, міг би бути розстріляним три чи й чотири рази.

— Але,— сказав чорт, змахуючи копитом,— цей клубок злочинів, якого вистачило б для розстрілу цілої зграї бандитів, для підсудного був лише прелюдією до його головних лиходійств. Ці лиходійства передбачені статтями карного кодексу, які я вважаю за необхідне процитувати повністю.

Чорт надів на очі окуляри, розгорнув якусь бісівську книгу і зачитав:

— Стаття 58.2. Збройне повстання чи вторгнення з контрреволюційною метою на радянську територію озброєних банд, захоплення влади в центрі чи на місцях з тією ж метою і, зокрема, з метою силоміць відірвати од Союзу РСР і окремої союзної республіки будь-яку частину її території чи розірвати укладені Союзом РСР з іноземними державами договори тягнуть за собою — вищу міру соціального захисту — розстріл чи оголошення ворогом народу з конфіскацією майна і позбавленням громадянства союзної республіки і, тим самим, громадянства Союзу РСР та вигнанням за межі Союзу РСР назавжди; допускається, за пом'якшуючих обставин, зниження до позбавлення волі строком не менше трьох років, з конфіскацією всього чи частини майна.

Стаття 58.3. Зносини з контрреволюційною метою з іноземною державою чи окремими її представниками, а також сприяння якимось чином іноземній державі, що перебуває із Союзом РСР в стані війни чи веде з ним боротьбу шляхом інтервенції або блокади, тягнуть за собою...

Стаття 58.4. Надання у будь-який спосіб допомоги тій частині міжнародної буржуазії, котра, не визнаючи рівноправності комуністичної системи, що приходить на зміну капіталістичній системі, прагне до її повалення... тягне за собою...

Стаття 58.5. Схиляння іноземної держави чи будь-яких суспільних груп у ній шляхом зносин з їхніми представниками до оголошення війни, збройного втручання у справи Союзу РСР чи інших ворожих дій, зокрема: до блокади, до захоплення державного майна Союзу РСР чи союзних республік, розриву дипломатичних відносин, розриву укладених із Союзом РСР угод і т. п. тягне за собою...

Стаття 58.8. Здійснення терористичних актів тягне за собою...

Стаття 58.10. Тягне за собою...

...Чонкін ішов дном яру вздовж струмка, що жебонів серед каміння. Крізь дзюрчання йому вчувалися якісь слова:

— ...сукупності вчиненого, враховуючи принцип складання і підвищення за особливо тяжких умов воєнного часу...

Він нахилився до струмка напитись і вгледів у ньому чиєсь обличчя. Він думав, що це його відображення, але, придивившись, побачив замість себе прокурора.

Чути було погано, і Чонкін занурив голову у воду, але уздрів не прокурора, а Нюру, котра, перекинувшись русалкою, манила його до себе, злегка помахуючи віями та плавцями. Вона йому щось говорила.

— Що-що? — перепитав Чонкін.

— Пурнай,— повторила Нюра.— Пурнай глибше.

Він пірнув. Йому здавалося, що Нюра — ось вона, зовсім поруч. Рвучкими гребками він намагався наблизитись до неї, але вона занурювалася все глибше й глибше, підманюючи його, і він підкорявся, хоча й розумів, що назад йому вже не випірнути.

— А, все одно,— сказав він сам собі І широко роззявив рота.

Вода ринула в нього, забулькала в легенях, і він, собі на радість, збагнув, що дихати водою можна так само, як повітрям, і навіть краще, і, заспокоєний, поплив поруч з Нюрою, мов риба.

— Добре? — запитала Нюра, злегка лоскочучи його плавцем.

— Добре! — відповів він, теж лоскочучи її.

— А винним себе визнаєш?

— Визнаю.

— А бісівські слова говорити вмієш?

— Нє,— зізнався він,— не вмію.

— А я вмію,— засміялася Нюра і, прибравши пустотливого вигляду, швидко, по-чортячому забелькотіла: — Ко-мунізма, капіталізма, фашизма, ідеалізма, катаклізма...

— Клізма! Клізма! — загукав Чонкін у захопленні від того, що й йому пригадалося бісівське слово.

Обоє почали сміятися, хлюпочучи і перекидаючись. Чонкін і далі кричав: "Клізма! Клізма!" — та раптом побачив, що потік розділився, Нюра потрапила в один струмінь, він — у другий, відстань між ними все зростала, і струмінь, у який потрапив він, несе його до прямовисної скелі. І крізь ревіння водоспаду за скелею знову долинуло:

— ...до вищої міри пролетарського гуманізму — розстрілу всього майна немає місця на нашій землі...

Потік виніс його на гребінь скелі, і, зависнувши над безоднею, він поглянув униз і побачив піну й гостре каміння, що стирчало з неї.

...Падаючи з табуретки, він встиг учепитися руками за поруччя і вдарив ногою об підлогу. І тієї ж миті зал вибухнув оплесками, а якийсь чорт, бородатий, з довгим чубом, підскочивши до сцени і витріщивши очі, заволав:

— Тихше мі-ряй! Тих-ше мі-ряй!

Чонкін здивувався. Що означає "міряй" і чому "тихше"? Потім почув і побачив, що кричить не лише чорт з борідкою, а й інші, котрі стоять далі. А потім і решта, хто був у залі, позривалися зі своїх місць і також: "Тихше міряй!" Він лише наприкінці втямив, що насправді кричать не "тихше міряй", а "вища міра".

За лаштунками до Павла Трохимовича підлетів письменник Мухін і почав трясти його руку, заїкаючись:

— По-по-по-здоровляю! По-по-гю-здоровляю! Підійшов майор Фігурін, потис руку мовчки. Підійшов полковник Лужин, посміхнувся:

— Слухав вас із жахливим інтересом.

Наблизився приїжджий генерал, руки не подав, не усміх-

нувся, але проскрипів: %

— За дорученням товариша Берії передаю вам особисту його подяку.

Підходили ще якісь люди, тисли руки, говорили слова. Лише суддя полковник Добренький, тимчасово залишивши суддівське крісло, хотів висловити прокуророві невдоволення його відсебеньками, але, почувши, що відсебеньки сподобалися самому Лаврентію Павловичу, одразу ж змінив думку і теж привітав його найенергійнішим чином. Прокурор приймав вітання, але був похмурий і відповідав коротко, припалював від однієї цигарки іншу й краєм вуха слухав захисника, котрий виступав слідом за ним.

— Товариші судді! — схвильовано розпочав той.— Обов'язок адвоката полягає в тому, аби захищати свого клієнта. Мені доводилося захищати злодюг, грабіжників, ґвалтівників та убивць. І, хоч яким важким був злочин мого підзахисного, завжди я знаходив у його діях ті чи інші обставини, які пом'якшували провину. Але, товариші судді, радянський адвокат насамперед радянська людина. І як радянську людину, як комуніста мене глибоко обурюють дії мого нинішнього підзахисного. Так, я захисник,— підвищив він голос,— та коли я бачу такого жахливого злочинця, я мимоволі хочу захищати не його, а від нього наш народ, нашу країну, нашу владу. І саме з метою захисту всіх наших завоювань я рішуче підтримую вимогу прокурора і вважаю, що нема такої страти, котра могла б хоч якоюсь мірою відповідати жахливим лиходійствам підсудного.

59

Адвокат сів. Зарипіли стільцями засідателі, засовались на своїх місцях глядачі, прокурор відсьорбнув води, полковник Добренький, одвернувшись, гучно висякався і, складаючи хустинку вчетверо, оголосив:

— Суд переходить до заслуховування останнього слова підсудного. Підсудний, встаньте! Що ви хочете сказати суду?

Чонкін підвівся, тримаючись руками за верхній край перегородки. Він хотів сказати багато, але не міг сказати нічого. Не надто довіряючи своїм розумовим здібностям, він гадав, що люди, котрі оце зараз вирішують його долю, керуються чимось таким, що понад його розуміння. Він і раніше ніколи не знав, які наслідки матимуть його дія чи бездіяльність, за що його покарають, а за що нагородять. З часом він дійшов зовсім безнадійного висновку: хоч що скажи, хоч що зроби, хоч те, хоч се, все врешті-решт обернеться супроти тебе.

— Підсудний,— мовив Добренький теплим голосом,— пояснюю вам ваші права. Ви можете спростовувати висновки прокурора, можете відвести окремі звинувачення, можете сказати щось на свій захист.

Чонкін мовчав. Що міг він сказати на свій захист? Що він молодий, що він життя не бачив, що не натішивсж^він ще ні їжею, ні водою, ні волею, ні трепетним жіночим тілом? Він не усвідомлював, що є неповторним дивом природи, що з його смертю помре і весь світ, який в ньому містився. Маючи конкретну і не марнославну уяву, він знав напевно: Зхйого зникненням довкола нічого не зміниться. Так само сходитиме і заходитиме сонце, день змінюватиметься ніччю, а зима літом, ітимуть дощі, ростиме трава, мукатимуть корови, мекатимуть кози, і якісь люди правуватимуть кіньми, спатимуть зі своїми жінками, охоронятимуть об'єкти і взагалі робитимуть усе те, до чого їх приставлять. Йому було б легше, коли хоча б раз за увесь цей час він зустрів Нюру і вона б йому сказала, і він би дізнався, що сім'я його, присмоктавшись десь усередині її організму, пустило паростки, і щось, схоже на пуголовка, вступило в період свого потаємного розвитку, аби врешті-решт перетворитися хай і на кривоногу, хай на клаповуху, але схожу на Чонкіна людську істоту.

— Підсудний,— нагадав про себе головуючий,— ви щось скажете чи ні?

— Прошу простити,— сказав Чонкін, ледь ворушачи язиком.

— Ач, чого захотів — простити,— вигукнув якийсь перевертень із залу.

Але інший, майже такий самий, і все ж' трохи кращий, дав йому ліктем під дихало і голосно сказав:

— Закрий пельку, наволоч!

Ці два несподіваних вигуки трохи зіпсували урочистість моменту. Всі повернули голови туди, звідкіля вони почулися. Той, хто крикнув другим, сидів блідий, жалкуючи, що мимоволі виявив свої людські почуття.

— Суд іде на раду для винесення вироку,— оголосив Добренький, підводячись.

60

Донесення Курта було отримане адміралом Канарісом у вівторок. Увечері того ж дня на черговій нараді у.фюрера, присвяченій обговоренню деталей операції "Тайфун" (операція по захопленню Москви), Канаріс серед інших даних своєї розвідки доповів про донесення з Долгова. Гітлера донесення несподівано зацікавило.

— Хто він, цей росіянин? — перепитав Гітлер.

— Князі Голицини — один з найдавніших дворянських родів,— пояснив Канаріс.

— Це я зрозумів,— перебив Гітлер.— Я вас питаю, це ваша людина?

Канарісу здалося, що Гітлер чимось невдоволений, і він швидко відповів, що в його агентурі таких не зафіксовано.

— Шкода,— сказав Гітлер. Він рвучко звітзся і забігав по кабінету.— І все-таки, панове, це прекрасний симптом. Досі, здається, нічого подібного не було.

Так, не було. Хоча він і розраховував на могуть своїх збройних сил, але не подумав, що опір російського народу буде таким упертим. Він був певен, що росіяни тільки про те й мріють, щоб скинути із себе ярмо комуністичного рабства. Він думав, що вони виходитимуть назустріч його військам із хлібом-сіллю. Як кожен диктатор, Гітлер був не тільки жорстоким, він був сентиментальним. Плануючи знищення народів, він у глибині душі хотів, щоб ці ж народи — євреї, цигани, поляки, росіяни — любили його, як свого визволителя.

Його вражало, чому росіяни не повстають проти більшовиків, чому не йдуть назустріч його військам.

— Панове! — зупинившись посеред кімнати, він високо підвів руку, даючи зрозуміти, що приймає історичне рішення.— Я гадаю, ми мусимо допомогти цьому росіянинові. Ми не маємо права залишати його самого вч біді. І ми йому,— він протягнув горизонтально вказівний палець,— допоможемо.

— Але, мій фюрере, я повторюю,— сказав Канаріс,— я не знаю, хто він. В моїй агентурі такої людини немає.

— Мій фюрере,— втрутився Гіммлер, що досі мовчав,— в Росії, окрім агентури адмірала Канаріса, існують ще й інші служби.

— Ти хочеш сказати, що цей... як його... Голицин — твоя людина?

— Я повинен це перевірити, мій фюрере,— Гіммлер багатозначно посміхнувся.

Гіммлер, звичайно, не думав, що міфічний князь перебуває у нього на службі, але, бачачи, що фюрер затіває якусь нову справу, вирішив одразу ж до неї примазатись. Це зрозумів і Канаріс; зрозумів і Гітлер, але, захоплений новою ідеєю, він радий був непрямій підтримці Гіммлера.

— Це чудово! — казав Гітлер, крокуючи по кімнаті і розмахуючи руками.— Це дивовижно. Це геніально! Гудеріан! — закричав він.— Де зараз перебувають наші танки?

Генерал-полковник Гудеріан підвівся, обсмикнув мундир, позирнув на годинника, ніби очікуючи настання саме того моменту, про який розпочав говорити:

— У цю хвилину, мій фюрере, мої танки в районі Кашири. Прорвавши оборонний рубіж росіян, вони вийшли на пряму дорогу до Москви.

— Ви їх повернете на Долгов!

— Як? — вирвалося в Гудеріана.

Рвучко підвів голову Браухич, засмикав шиєю генерал-ролковник Гальдер. Тільки Кейтель сидів, як і досі, незворушно. Навіть Гіммлер боязко глянув на фюрера, та одразу ж опустив очі.

— Але, мій фюрере...— в Гудеріана на очах стояли сльози.— До Москви лишилося всього вісімдесят кілометрів. Мої танки увірвуться до неї на ходу.

— Ваші танки увірвуться до неї на ходу, але спочатку нехай вони візьмуть Долгов, нехай звільнять цього нещасного князя. їй-право,

покинути його в біді було б неблагородно. Я б собі цього ніколи не пробачив.

Тут вчинився жахливий переполох. Всі генерали зірвались на ноги, і всі, перебиваючи та відштовхуючи один одного, кричали:

— Мій фюрере! Мій фюрере! Мій фюрере!

— Замовкніть! — фюрер ляснув долонею по столу і затряс рукою від болю.— Всі замовкніть! Говоріть по одному. Що? Чим ви невдоволені?

— Мій фюрере,— виступив наперед фельдмаршал фон Бок,— в умовах, що склалися, коли наші війська перебувають на підступах до Москви...

— Я вас зрозумів, фон Бок, і пояснюю: захопити Москву ми встигнемо завжди.

— Але я вважаю...— наблизився фон Браухич.

— Все! — роздратовано мовив Гітлер і знову ляснув долонею по столу.— Вважати ви могли до того, як я прийняв рішення. Тепер ви зобов'язані лише виконувати. Чого стоїте? Всі вільні.

Генерали й маршали покірно рушили до виходу.

В кабінеті зосталися лише Гітлер та Гіммлер. Гітлер продовжував бігати по кімнаті, розмахуючи руками, й вигукував:

— Нікчеми! Дрібні тварюки! "Я вважаю..." Хто ви такі, аби вважати? Понавішували на себе орденів і гадаєте, що ви дійсно стратеги й полководці. Та я з вас вмить усе позриваю, і будете у мене голенькі! Жалюгідні дурнуваті діди з обвислими пузами!

Гіммлер сидів у м'якому фотелі і з легкою посмішкою спостерігав за істерикою свого вождя.

— Але, мій фюрере,-^— сказав він все з тією ж легкою посмішкою.— Не варто на них так сердитись. Дюжина посередніх розумак ніколи не зможе осягнути однієї думки генія.

— Лестиш? — повернувшись до нього, швидко проказав Гітлер.

— Лещу, мій фюрере,— відповів Гіммлер, і обидва весело розсміялися.

61

Кажуть, у Москві якогось-то числа жовтня була загальна паніка. Ніхто не знав, що відбувається на фронті, ніхто не працював, ніхто нікому не підкорявся. На вокзалах діялося щось неймовірне. Люди штурмували теплушки й вагони електричок, що стояли на коліях, на всіх напрямках, лише б з міста, їхали на машинах, мотоциклах, кіньми, на велосипедах, йшли пішки, штовхаючи поперед себе візки з манаттям. Метро не працювало. Магазини, банки, ощадкаси були відчинені: заходь, коли що знайдеш, бери. Біля смітників лежали купи творів Маркса — Енгельса — Леніна — Сталіна й інших подібних авторів. Покинуті господарями

голодні собаки, снуючи поміж фоліантами, внюхувалися в них і відвертали морди, тоскно повискуючи.

На вулицях не видно було ні військових патрулів, ні міліції, райкоми та райвиконкоми не діяли, влади не було.

Кажуть, що цього дня німці могли взяти російську столицю голими руками.

Чому ж вони цього не зробили?

В численній історичній літературі існує щодо цього чимало суперечливих, а часом і вельми оригінальних суджень. Одні кажуть про погодні умови, інші протиставляють морально-політичний фактор і масовий героїзм, що, звичайно, було. Нерідко доводиться чути й про особисті заслуги одного з другорядних персонажів даного твору, я маю на увазі того, що сидів у метро. Ми, мовляв, перемогли тому, що він був з нами.

Зізнаюся, з гіркою посмішкою слідкував автор довгі роки за пересварами істориків. Скільки всього наговорено, скільки лісів вирубано на папір, скільки трісок дарма полетіло, а істина ж — ось вона, під рукою.

Ні, цілком заперечувати заслуги того, хто сидів у метро, я не буду. Він також свою справу робив: і люльку смалив, і масним пальцем глобус квецяв, вказуючи, куди яку кинути дивізію і як найкращим чином знищити живу силу і з того боку, і з цього. Але з нами він не був. Він у метро сидів, залишивши нас на поверхні.

Однак, коли говорити не про якісь заслуги, а про видатні й вирішальні, то тепер ми знаємо, що вони належать головному героєві нашої скромної оповіді, який у фатальний час відвернув на себе танки Гудеріана і таким чином порятував столицю. І що з того, що зросту він невеличкого, клаповухий і кривоногий трохи? Адже, якщо розібратися по совісті й без гарячкування, так і той, що в метро сидів, був також нічим не кращий. На зріст півтора метра з кашкетом, морду мав побиту віспою, руку суху, лобик два пальці завширшки, а зуби криві та жовті. А бач, незважаючи на ці кричущі недоліки, увійшов в історію і виведений у численних творах, автори яких зображують його або не інакше як гірським орлом, або ж не інакше як цілковитою свинею

1 Прагнучи до найбільшої об'єктивності, я особисто думаю, що він був не орел і не свиня, а щось середнє.— Прим, автора.

Завершуючи цей пасаж, ми висловлюємо сподівання, що тепер, коли в заплутане істориками питання внесено повну ясність, багатолітня полеміка представників різноманітних шкіл і напрямків, втративши будь-який сенс, припиниться сама по собі.

Виконавши призначену йому згори місію, автор скромно відходить убік.

62

Генерал Дринов одержав підвищення несподівано. Коли ударна армія з дивізією Дринова, котра входила до її складу, втративши половину своїх солдатів, вийшла з оточення, її командуючий був заарештований за те, що залишив Каширу. На його місце призначили Дринова. Рештками поріділої армії він мав утримувати підступи до Москви. Становище було кепським. Рівнинна місцевість, позбавлена будь-якої рослинності, не рахуючи трави. За наказом нового командуючого бійці окопалися й чекали появи німців. Вранці з'явилися німецькі танки. В армії Дринова було чотири протитанкові рушниці, з них одна зіпсована, інша без набоїв, і одна гармата сорокап'ятка (та сама) без снарядів. Опиратися було марно. Але Дринов отримав наказ "Ні кроку назад!" і мав намір його виконати. Танки йшли розгорнутою шеренгою. Одна протитанкова рушниця дзявкнула і змовкла, в неї влучив німецький снаряд. З другої вдалося підбити один танк, і він запалав, але тут і для цієї останньої рушниці скінчилися набої. І тоді Дринов зважився на відчайдушний крок. Він підвівся на весь зріст і з криком: "За Батьківщину! За Сталіна! Ура!" — розмахуючи пістолетом, побіг назустріч танкам.

Натхнені його поривом, підхопилися й бійці. Відстань між ними й танками стрімко скорочувалася.

І раптом — чого тільки в житті не трапляється — танки зупинились. Ці велетенські незугарні залізні потвори стояли і, наче в нерішучості, поводили жерлами своїх гармат туди-сюди.

Бійці також зупинилися. Від розгубленості нікому не спало на думку залягти.

І раптом, напевне, отримавши команду по рації, всі танки дружно розвернулися на сто вісімдесят градусів і кинулись навтьоки.

Всі завмерли.

— Батечку, що ж це робиться? — здивувався неподалік від Дринова літній червоноармієць і перехрестився, не вірячи власним очам.

— Ага, гади, злякалися?! — закричав Дринов і побіг з пістолетом навздогін.

Здається, він навіть вистрелив раз чи двічі, так чи інакше, танки втекли.

Кореспондент "Правды" Олександр Кривоватий, дізнавшись про таке від очевидців (сам він бачити цього не міг, оскільки намагався описувати подвиги, дивлячись на них здалеку), по телефону передав термінове повідомлення в газету.

Вранці, переглядаючи газети, на цю замітку наткнувся Сталін.

— Що за несосвітенна дурниця! — мовив він і наказав Маленкову подзвонити до редакції і від його імені передати кореспондентові Кривоватому, щоб брехав, та знав міру. Маленков повернувся здивований і сказав: Кривоватий божиться, що цього разу нічого не прикрасив, усе так і було. Маленков дзвонив у штаб фронту, але й там

йому підтвердили, що все так і було: зупинена армією Дринова, танкова група Гудеріана відступила, і контакт з нею втрачено.

І ось тоді Сталін наказав: генерал-майорові Дринову Присвоїти звання генерал-лейтенанта, представити до звання Героя Радянського Союзу і привезти на "підземну дачу" для особистої бесіди.

І те, й друге, і третє було, звісно, виконано негайно.

63

На "дачу" Дринов прибув не сам, а в складі групи генералів, кожен з яких чимось відзначився.

Полководців привезли в закритому вагоні і в караульному приміщенні Кожного ретельно обшукали.

Тут трапилася невелика заминка — у одного з генералів у кишені кітеля знайшли плаский предмет, а в ньому щось цокало. На запитання про призначення предмета генерал пояснив, що це трофейний портсигар, який відкривається лише Через певні, запрограмовані проміжки часу. Генерал хотів подарувати цей портсигар товаришеві Сталіну, який, за переказами, останнім часом надто багато палить.

— Відкрийте! — наказав начальник охорони, худорлявий грузин з двома шпалами в петлицях.

— На жаль, це неможливо,— посміхаючись, пояснив генерал.— В тім-то й полягає принцип його роботи, що час чергового відкривання встановлюється зсередини.

Начальник охорони вертів портсигар в руках і допитливо дивився генералові у вічі.

— Через який час має спрацювати механізм?

— Хвилин через п'ятнадцять, я гадаю,— невпевнено сказав генерал, позирнувши на годинника.— Я хотів приурочити до того часу, щоб якраз у момент передачі подарунка товаришу Ста...

Не доказавши, він опустився на стілець, та одразу ж підхопився, став нишпорити по кишенях, щось шукаючи, очевидно, носовика, але не знайшов і стер піт з обличчя рукавом.

— Отже, в момент передачі? — перепитав начальник охорони, пильно дивлячись на нещасного генерала.

— Так, я гадав...

— А чому ви хвилюєтесь? — перебив начальник охорони. у

— Я... Я не хвилююся,— пробелькотів генерал зовсім ослаблим голосом.

Доки тривала ця розмова, кілька присутніх тут охоронників, роззосередившись по кімнаті, взяли автомати напоготів і спрямували їх на всіх генералів.

Начальник охорони підійшов до телефону, набрав номер і, не зводячи очей з підозрілого генерала, коротко з кимось перемовився по-грузинськи.

— Бачевадзе! — поклавши трубку, звернувся він до одного з своїх підлеглих і, знову сказавши декілька слів по-грузинськи, передав йому портсигар. Той, схопивши однією рукою портсигар, а другою притримуючи перекинутий за спину автомат, квапливо вийшов з приміщення. Запала мовчанка. Генерали, інстинктивно відмежувавшись од свого підозрілого колеги, стояли посеред караулки, збившись

докупи, як вівці. Усі мовчали. Один з генералів, маленький і товстий, дихав важко, чути було, як у горлі в нього свистить і булькає. Товстун першим не витримав напруги і позирнув на годинника. Вслід за ним і інші його товариші засовались і, закочуючи рукави кітелів, стали поглядати на годинники.

— Зараз, з хвилини на хвилину відкриється,— сказав господар портсигара, але не дуже впевнено, начальникові охорони.

Той нічого не відповів і знову глипнув на годинника.

Його підлеглі стояли попід стінами, розставивши ноги і тримаючи зброю напоготів. Але цівки все-таки трішки опустили донизу.

Господар портсигара, посміливішавши, підійшов до Дринова.

— Зараз відкриється,— сказав він Дринову, але той одвернувся.

Потім уже цей недорікуватий полководець розповідав: добре знаючи, що портсигар був саме портсигаром і нічим іншим, він все-таки звідав непоясненний страх — а раптом він, всупереч своєму призначенню, вибухне?

Двері відчинилися, це повернувся Бачевадзе. В одній руці він тримав розкритий портсигар, який був набитий цигарками "Герцеговіна Флор". Начальник охорони взяв у нього портсигар, повертів ним, поклав на стіл. І оголосив генералам, що вони в супроводі чергового можуть пройти до товариша Сталіна.

— А портсигар тепер можна взяти? — запитав господар портсигара.

— Поки що залиште,— сказав начальник охорони.

— Але ж я хотів подарувати його товаришеві Сталіну. Начальник охорони поглянув на нього і повільно вимовив:

— Товариш Сталін не любить подібних подарунків.

Гостей під конвоєм завели до невеличкої кімнати, попросили скинути шинелі й вишикуватись по ранжиру. Як тільки вони це зробили, світло погасло і знову спалахнуло. І осліплені генерали побачили перед собою миршавого чоловічка в засмальцьованому суконному мундирі без відмінних знаків. Чоловічок смоктав згаслу люльку і, ворушачи вицвілими вусами, блукав по обличчях прибулих чіпким сторожким поглядом. Генерали спершу здивувалися: це що за проява, потім завмерли, і Дринов, першим оцінивши ситуацію, гаркнув, як на параді:

— Великому полководцю товаришеві Сталіну — ура!

— Ура! Ура! Ура! — трикратно вигукнули генерали. Сталіну така зустріч, видимо, сподобалася, тим паче що

вона не була відрепетирувана, а вождь цінив щирі вияви любові. Він усміхнувся окремо Дринову, далі всім іншим і, стиснувши люльку в жовтих зубах, жартівливо заткнув пальцями вуха, показуючи, що так можна й оглухнути, а потім почав плескати в долоні. Генерали, природно, також. Дринов, захоплений тим, що Сталін посміхнувся йому окремо, аплодував шалено, немов хлопчак на стадіоні. Сталін помітив це і знову посміхнувся лише йому. Плескали довго. Потім хазяїн "дачі" зупинив їх, давши зрозуміти, що тривалі оплески він вважає достатнім виразом любові до нього особисто і в його особі — до партії, уряду, народу та Вітчизни, до безмежних її просторів і до окремих берізок. Припинивши оплески, товариш Сталін' пішов перед строєм і почав тицяти кожному свою зморщену долоньку для потиску.

— Так ось ви який! — сказав він, дійшовши до Дринова. Дринов з переляку дещо перестарався. Великий вождь

зморщився від болю і кинув на Дринова підозріливий погляд. Але вмить зрозумів, що генерал зробив це не з терористичним наміром, а від повноти почуттів, посміхнувся у вуса і сказав з помітним акцентом:

— Значить, є ще в наших м'язах сила, товаришу Дринов?

— Так точно, товаришу Сталін! — відрубав Дринов.

— Так точно? — швидко перепитав Сталін з деяким здивуванням.— Ви що ж, товаришу Дринов, прихильник статутних висловів, прийнятих в царській армії?

— Аж ніяк ні! — гаркнув Дринов і враз осікся, почервонів, а потім зблід, відчуваючи кінець своїй військовій кар'єрі.

Сталін мовчав. Він мовчав і з цікавістю дивився на Дринова, спостерігаючи, як міняється той на виду.

— Чому ж це аж ніяк ні? — раптом сказав Сталін і знову посміхнувся. — Нам не варто відмовлятися від того корисного, що було в царській армії. Певне, нам треба було б повернути деякі хороші традиції, заведені в старій армії. Ви згодні зі мною?

— Так точно! — відрапортував Дринов вже без будь-якого остраху.

Своєю поведінкою і зовнішнім виглядом Дринов так сподобався Сталіну, що той попросив його затриматись після загального прийому і провів з ним окрему бесіду. Поговорили про загальне становище на фронтах і зокрема на тій ділянці, яка контролювалася дриновською армією. Дринов на всі запитання відповідав ію-військовому чітко й коротко. Сталін поцікавився його фш рафією, і Дринов сказав, що він із простої селянської сім'ї.

Сталіну це ще більше сподобалося.

— Значить, ви потомствений селянин? — запитав Сталін.

— Так точно, потомствений,— відповів Дринов.

З подальших розпитів виявилося, що дід Дринова був із кріпаків князя Голицина.

— Он воно що! — здивувався Сталін.— Між іншим, ми нещодавно одного з колишніх ваших панів викрили,— він згадавітгіо справу Голицина, і йому стало неприємно.—

А скажіть, товаришу Дринов,' ви б хотіли знову стати кріпаком князя Голицина?

— Що ви, товаришу Сталін! — відмовився генерал і враз розгубився, подумавши, що, може, в цьому розумінні Великий Учитель також хоче повернутися до колишніх традицій (тоді Дринов, звичайно, хотів би стати кріпаком князя Голицина). Але у Сталіна була інша думка, і він знову лишився задоволений відповіддю Дринова.

— Правильно, товаришу Дринов,— сказав Сталін.— А ось деякі князі гадають, що російський народ тільки про те й мріє, аби знов потрапити до них у рабство. Я вважаю, що з політичної точки зору нам треба піднімати просту людину, віддану нашому ладові й партії, тому що тільки ми відкрили їй справжній шлях уперед. І серед простих людей, я гадаю, є чимало-істинних героїв, які свого життя не пошкодують для зміцнення нашого народного ладу. Чи ж не так, товаришу Дринов?

Дринов охоче погодився. Тоді Сталін попросив його назвати якогось простого бійця, бажано з селян, котрий став би прикладом самовідданого служіння Батьківщині та істинного героїзму.

— Знаю я одного такого, товаришу Сталін,— сказав Дринов.

Треба сказати, що Чонкін своєю хоробрістю дуже сподобався Дринову. Дринову було якось незручно, що він не виявив належної твердості і віддав бійця Тим, Кому Слід. Він захотів розповісти про Чонкіна Сталіну, але сумнівався.

— Так кого ж ви знаєте? — запитав Сталін.— Я бачу, вас щось непокоїть?

— Так точно, непокоїть, товаришу Сталін.

— Що ж саме вас непокоїть?

А, будь що буде, Дринов зважився.

— Тут ось яка справа, товаришу Сталін. Боєць є один. Чонкін Іван...

— Чонкін Іван? — перепитав Сталін.— Дуже добре. Просте російське ім'я. Так що ж вчинив оцей Чонкін Іван?

І Дринов розповів, як усе було. Чонкін Іван стояв на посту. Частину, в якій він служив, відправили на фронт, про нього в сум'ятті забули. Йому багато хто казав, що він може залишити пост, але він не міг і не хотів порушувати статут. І стояв незмінно багато днів підряд. Скінчився запас продовольства, він стояв. Скінчилася махорка, він стояв. Зносилися черевики, він стояв. ЯкосЬ на його пост напав озброєний загін, що складався із семи чоловік, і Чонкін усіх їх взяв у полон.

— Один взяв у полон сімох озброєних? — вразився Сталін.

— Підождіть, товаришу Сталін,— з викликом сказав Дринов.— Послухайте, що було далі. На допомогу цьому загонові кинули полк. Чонкіну запропонували здатися, але він відмовився, прийняв бій і бився до останнього патрона.

— До останнього патрона,— задумливо повторив Сталін і змахнув долонею непрохану сльозу.— Він, звичайно, загинув?

— Ні, товаришу Сталін, він був тільки контужений.

— І забраний у полон? — Сталін спохмурнів.

— Аж ніяк ні, товаришу Сталін. Справа в тому, що цей полк був не німецький.

— А чий же? — здивувався Сталін.

— Мій,— мовив Дринов, зважившись на все.

— Як — ваш?

Дринов розповів деталі. Сталіну ця історія неймовірно сподобалась. Він сміявся і плескав себе по стегнах. Особливо смішним йому видалося, як розвідники захопили язика, котрий згодом виявився нашим капітаном. (Про те, що капітана було розстріляно, Дринов у своїй розповіді промовчав). Насміявшись до сліз, Сталін у доброму гуморі навіть запропонував Дринову повечеряти з ним удвох.

— Чонкін,— повторював він на всі лади уподобане прізвище.— Солдат Чонкін. Між іншим, звучить далеко краще, ніж боєць чи червоноармієць. Товаришу Дринов, а як вам здається, від чого пішло це прізвище? Може, від слова ЧОН? .

— Не можу знати! — відповідав Дринов, плутаючись, у якій руці слід тримати ножа, в якій виделку, і боячись помилитися.

— Та їжте, як вам спідручніш,— сказав Сталін і налив гостеві склянку горілки із запітнілого графина.— Ні, я не думаю, що це від слова ЧОН, я

гадаю, що прізвище древнього походження. Давайте, товаришу Дринов, вип'ємо за простого російського солдата Чонкіна.

Підім'явши під себе шинелю, Чонкін в очікуванні виконання вироку коцюрбився на нарах і снував свої невеселі думи. Чи міг він уявити, що в цю хвилину сам Сталін стоячи п'є за його здоров'я?

Відпустивши Дринова, Сталін зайнявся своїми поточними справами: почергово прийняв чотирьох наркомів, двох директорів заводів, розмовляв по телефону з командуючими фронтів, обговорював конструкцію нового літака, давав вказівки по евакуації великого машинобудівного заводу, вникав у деталі плану створення партизанських з'єднань, підписав списки нагород і розстрілів, продиктував телеграму Черчіллю і лише о п'ятій, випивши склянку кефіру, ліг спати. І, засинаючи, згадав він розповідь генерала Дринова й знову почав думати про Чонкіна, зворушено, з теплом і любов'ю.

— Чонкін! Чонкін! — крізь сон бурмотів він і смачно цмокав губами.

Чонкін бачився йому уві сні. Він привидівся велетенського зросту богатирем з довгим русявим волоссям і ясним поглядом блакитних очей. Розмахуючи палицею, Чонкін громив усіх його ворогів, і сам Гітлер боягузливо біг навка-рачки, схожий на маленьку злу собачку з карикатур Кукри-ніксів.

Того ж вечора, коли Сталін приймав Дринова, Гітлер одержав телефонограму, що танкова група Гудеріана, форсувавши річку Тьопу, розпочала операцію "Брудер-шафт".

З добрим настроєм Гітлер ліг спати. Йому снився князь Голицин, велетенського зросту богатир з довгим русявим волоссям і ясним поглядом блакитних очей. Він їхав на білому коні під білим знаменом, посадженим на піку з довгим древком. За князем рухалася тьма воїнства — дов-гобородих селян в личаках та свитах, підперезаних

мотузками. Селяни піднімали правиці й, виражаючи своє захоплення, вигукували:

— Хайль Гітлер!

65

Увечері після суду в райкомівській їдальні відзначали закінчення справи. Присутні були місцеві керівники з дружинами і члени виїзної сесії. Запрошували й приїжджого генерала, і Лужина, і Фігуріна. Та вони не з'явилися, не пошанували.

Головував, як і на суді, полковник Добренький, але героєм вечора був, звісно, Павло Трохимович Євпраксеїн. Всі знали, від кого він отримав особисту подяку, всі його вітали, цікавилися його здоров'ям, запитували про дружину, про дітей, а дружина Борисова Манька сиділа поряд, і стригла очима, і терлася своїм коліном об його коліно, і за всілякими наїдками неодмінно лізла у дальній кінець столу і при цьому налягала на Євпраксеїна своїми грудьми, які могли не схвилювати хіба що пенька.

Але Євпраксеїна вона не схвилювала, хоча пеньком він не був, а втім, хтозна, цей бік його життя залишався у глибокій тіні. В усякому разі, Маньчині поклики зосталися повністю проігноровані, і Манька, а також інші учасники цього вечора вирішили, що прокурор просто очамрів від щастя, яке спіткало його, а може, й гірше — загордився.

Та справа була, звичайно, не в тім, що він загордився, де там, він був похмурим з самого початку, він механічно підводився, коли пили за Сталіна, за перемогу, за щось іще, пив багато, закушував мало і не бачив нікого, окрім маленького червоновухого чоловіка, який стояв, так би мовити, перед його внутрішнім зором і над силу ворушив задерев'янілими губами: "Прошу простити!.."

Патефон грав "На сопках Маньчжурії", полковник Добренький співав "Ой ти, Галю, Галю молодая...", потім співали і "Хаз-Булат удалой", і "Коробочку", і щось іще, і Манька Борисова більш од усіх надривалася й верещала до сліз, а потім, здається, ще й танцювали під той же патефон, а прокурор сидів на одному місці, пив, дивився в одну точку і не бачив перед собою нікого, окрім Чонкіна, котрий ворушив губами: "Прошу простити!"

Бачачи, що прокурор настільки очамрів і загордився від найвищої подяки, що нікого знати не хоче, всі врешті-решт махнули рукою, перестали на нього зважати, і потім ніхто не міг згадати точно, коли і як він пішов.

Як свідчила згодом дружина його Азалія Митрофанівна, додому прокурор з'явився посеред ночі, нічого особливого у його вигляді вона не побачила. Пальто на ньому було, звичайно, розстебнуте, частину ґудзиків він десь розгубив, і хлястик був одірваний, і правий бік увесь у крейді, і права щока роздряпана, але подібне з ним траплялося й раніше. Але ось що правда, то правда,— поводив він себе дещо незвично. Не галасував, не буянив, а навпаки, старався поводитись зовсім сумирно, скинув у передпокої чоботи й онучі, пройшов босоніж до свого столу, увімкнув настільну лампу і сів щось писати. Він завжди писав на п'яну голову якісь листи і заяви, але звичайно з криками, з биттям себе в груди, з погрозами, що він щось негайно вчинить, а цього разу все мовчки. Раз він підвів голову, і Аза помітила, що на щоці його тремтіла сльоза. Вона стурбувалася й хотіла запитати, що сталося, але не запитала, боячись розбудити в ньому звіра.

Він продовжував щось писати і, як з'ясувалося згодом, то були варіанти однієї й тієї ж думки: "Процес над Чонкіним прошу вважати недійсним" (закреслено), "Мою промову прошу вважати недійсною" (закреслено)...

Він писав, закреслював, жмакав папір і жбурляв під стіл, а потім стомився, зронив голову на руки і в такому положенні завмер. Аза

заспокоїлася й задрімала, і їй здалося, що спала вона зовсім недовго, та, коли прокинулась, Павла Трохимовича в хаті вже не було.

Коли б Аза вчасно виявила і відсутність рушниці, вона могла б іще вискочити на вулицю і, можливо, навіть відвернути нещастя (хоча, звичайно, малоймовірно), але їй, як вона згодом пояснювала, і в голову не могло прийти, що він ц е зробить.

В той час, коли вона лежала з розплющеними очима і думала, куди б міг подітися її чоловік, він стояв біля нужника з рушницею, і рушниця його була заряджена жаканом.

Було темно, підмерзало. Зривався вітер, і снігова крупа сипалася крізь рідкі зорі. Все довкола побдліло.

"Ну, все! — казав собі прокурор.— Тепер уже все".

Рішення його було непохитним. Він думав про те, що станеться, без остраху, спокійно, ніщо не могло йому перешкодити, і він не квапився.

Десь він читав чи чув, що перед смертю людина згадує все своє життя від початку й до кінця, і особливо яскраво — дитинство. Він також спробував згадати щось із дитинства, але нічого не пригадувалося, крім того, що він був товстим і незграбним хлопчиком і в залізничному училищі, де він розпочинав свою освіту, його звали Ковбаса.

Невиразно згадувалися й молоді роки, коли він, підрослий і схудлий, ходив у шкірянці з наганом, і ловив якихось мішочників, і вривався у квартири якихось буржуїв, і був у продзагоні, і брав участь у розкуркулюванні та в чомусь іще подібному, і згадувалися йому якісь люди, котрих він відправляв або в тюрму, або підводив під розстріл, і, як йому здавалося тепер, всі вони були схожими на Чонкіна, всі ворушили задерев'янілими вустами і просили простити.

Та він діяв від імені революції, яка нікого не дозволяла прощати, не дозволяла розслаблятися, вимагаючи все нових і нових жертв в ім'я світлого майбутнього, котре ось-ось мало настати.

Він не прощав і не розслаблявся, і кимось, але не собою, все жертвував, і вже, здається, зовсім втратив людську подобу, а йому казали: мало, мало. І вимагали ще щось зміцнити, і щось посилити, і він згодом став помічати, що діє не так з почуття обов'язку і зовсім не з вищих міркувань, а зі страху, що його звинуватять у злочинній м'якотілості, себто в тому, що був іще недосить жорстоким, і він намагався бути жорстоким достатньо, і про всяк випадок навіть із запасом, але' совість гризла його зсередини. Він намагався залити її горілкою — не виходило. Життя, по суті, стало суцільним катуванням, і ніякий суд не міг присудити гіршої покари.

Поклавши підборіддя на цівку рушниці,,прокурор думав, щось бурмотів, щось вигукував, і лице його було мокрим од сліз.

— Ну, гаразд,— сказав він собі.— Досить! Людиною бути не зумів, а жити гадом повзучим, черв'яком, тарганом, ні вже, даруйте.

Щоб здійснити задумане, перш за все треба було скинути чобіт, що він і спробував зробити, але в цей час у нужнику почувся натужний кашель, скрипнули дверці, якийсь чоловік, присвічуючи собі сірником, вийшов назовні.

— Хто тут? — злякано спитав чоловік.

Прокурор мовчав. Чоловік наблизився, і Павло Трохимович упізнав у ньому свого сусіда військкома Курдюмова, той був у чоботях і в шинелі, накинутій поверх білизни.

— Трохимович? — здивувався Курдюмов.— Ти чого тут стоїш? Гуляєш?

— Гуляю,— відповів прокурор похмуро.

— З рушницею?

— З рушницею.

— Гм. Та-ак! — Поведінка прокурора видалася Курдю-мову дивною.— Холоди нині стоять незвичні,— пожувавши губами, сказав він.— Минулого року, пригадую, я ще на Жовтневі в гімнастерочці бігав, а тепер ось і в шинелі зимно. Га? — Військком позіхнув, широко роззявивши рота.

Прокурор нічого не відповів. Він стояв, зіпершись на рушницю, і дивився повз Курдюмова. Холодна сльоза зірвалася ? підборіддя й покотилася кудись за комір.

— Все-таки не розумію,— мовив Курдюмов,— як це люди не усвідомлюють необхідності культурної поведінки в місцях загального користування. В нужнику достатня кількість необхідних вічок, а вони мостять купи перед дверима і де попало, так що без сірників дуже просто можна втелюжи-тися в якийсь екскремент. Ти б, Трохимовичу, як прокурор, вивісив оголошення, що хто буде злісно срати мимо дірки, буде притягнутий до кримінальної відповідальності. Га, Трохимовичу? Вірно ж кажу, га?

— Йди ти на...— процідив прокурор крізь зуби.

— Що? — не второпав Курдюмов.

— Йди на... сволото! — чітко повторив Євпраксеїн.

— А-а,— сказав Курдюмов і, втягнувши голову в плечі, негайно пішов геть.— Гей,ти! — закричав він звідкілясь з пітьми.— Ти б хоч рушницю покинув. Нічого з рушницями по ночах!

Але прокурор його вже не чув.

— Пора! — мовив сам до себе.— Досить! Досить! — повторив він, впираючись лівим носком у правий задник.— Насолодився життям, погуляв, дякую, і бувайте!

Над силу стягнув чобота, потім, дриґаючи ногою, розмотав і скинув онучу. Вітер підхопив її і поніс, перевертаючи.

— Ну ось,— сказав він з полегшенням,— а далі вже зовсім просто.

Спираючись на цівку рушниці, він підняв праву ногу і встромив великого пальця в дужку спускового гачка. Залишалося тільки поворушити пальцем, так, лише поворушити пальцем, і все буде одразу ж остаточно вирішено. І що дивно, він не відчував ніякого страху перед тим, що має статися, він був абсолютно спокійним.

— Ну, гаразд,— мовив він і, накривши підборіддям цівку, спробував поворушити пальцем, але нічого не відбулося, і прокурор не одразу зрозумів, що його власний палець відмовляється йому підкорятися.

— Дурниця якась,— пробурмотів він і знову спробував поворушити пальцем, і знову палець не послухався. Це було дивно й незрозуміло, він вирішив натиснути усією ногою, але й нога, зігнута в коліні, не поворухнулася.

"Та що ж це таке? — подумав він майже панічно.— Невже я такий боягуз і ганчірка, невже я не можу зробити те, що хочу? Адже я готовий до цього, я не боюся цього, я цілком спокійний".

— А! — скрикнув він, наче рубав дрова, і, виставивши вперед плече, ще раз зробив вольове зусилля, аби натиснути ногою, та вона була нерухомою. Весь його організм бунтував і відмовлявся виконувати послані мозком накази.

Від внутрішньої напруги йому стало жарко, і дихання почастішало. Він вирішив перепочити, зібратися з новими силами, приспати пильність організму.

— Зараз,— пообіцяв він собі,— зараз все буде гаразд. Треба тільки взяти себе в руки. Я ж справді не боюся, я готовий. Нічого страшного у смерті немає. Смерть не нещастя, смерть — це просто ніщо, порожнеча.

Він відчув, що його б'є пропасниця, і течія думки змінилася. "А як же інші? — подумав він.— Інші ж не кращі за мене. Вони грабують, ріжуть, брешуть, зраджують найближчих друзів, відрікаються від дружин, дітей і батьків і, нічим не терзаючись, доживають свій строк і спокійно вмирають у своїх постелях. А я ще молодий і повен сили, я б міг ще щось зробити, за віщо ж мені, коли я так страждав, смертна кара? Я жити хочу, жити! Хай ким завгодно — негідником, бандитом, гадом повзучим, черв'яком, тарганом, але тільки жити!"

Йому стало страшно, як ніколи, він відчув, що весь тремтить, і піднята його нога смикається мимоволі, і палець ось-ось натисне на спусковий гачок.

— Не хочу! — хрипко прокричав він у простір і поворушив ногою, щоб висмикнути палець.

В цей момент він втратив рівновагу, наступив усією вагою на спусковий гачок і одночасно закрив цівку долонями, ніби намагаючись стримати смерть, що рвонула звідтіля.

Вогняна куля спалахнула в його долонях, пронизала їх наскрізь і пругко ткнула в підборіддя. Щось глухо тріснуло, засяяло і поширилося навколо бузкове світло.

Павлу Трохимовичу стало так добре, як не бувало ніколи досі. Він відчув, що стає калюжею, котра розтікається, розтікається і входить у пісок...

66

Коли люди збіглися до місця події, там все вже було оточено міліцією і людьми в цивільному. Прокурор зі спотвореним обличчям лежав навзнак. Руки й ноги розкинуті, рушниця відкотилась убік. Одна нога в чоботі, друга — без. Азалія Митрофанівна стояла поруч і, кусаючи губи, дивилася осторонь. Два міліціонери замірювали щось довгою рулеткою, один з допомогою магнієвого спалаху фотографував, головний лікар райлікарні Раїса Семенівна Гур-вич, поклавши зошита на капот міліцейського автомобіля, при світлі кишенькового ліхтарика писала свій висновок. Майор Фігурін, в новенькій, перетягнутій ременями шинелі, стояв, широко розвівши ноги і заклавши руки за спину. До Фігуріна протиснувся товстий лейтенант міліції.

— Ось,— сказав він, подаючи аркуш паперу.— Лежало в нього на столі.

Фігурін підніс аркуша до очей і освітив ліхтариком.

— П'яна маячня,— сказав він, побіжно ознайомившись, і поклав папера до кишені.

З тих пір ніхто цього аркуша не бачив, і точний зміст його лишився таємницею, але згодом зі слів Азалії Митрофанів-ни стало відомо, що передсмертна заява складалася з однієї фрази: "Моє життя прошу вважати недійсним".

67

Повернувшись до себе в Установу, майор Фігурін ще довго займався цією справою. Йому дзвонив і полковник Добренький, і Борисов, і хтось іще. І сам він дзвонив в область Лужину,,котрий поїхав туди одразу після суду. Потім приходив новий редактор газети Лівшиць, просив прийняти, незважаючи на пізній час. Лівшиць хотів порадитись, чи давати в завтрашньому номері повідомлення про смерть, а якщо давати, то в якому вигляді: "раптово помер" чи "трагічно загинув".

— Яка там трагедія? — похмуро сказав Фігурін.— Загинув, як боягуз.. Дезертирував у найгостріший момент. Напишіть приблизно таке: "Покінчив життя самогубством у стані важкої депресії, викликаної хронічним алкоголізмом".

Тієї ночі Фігурін майже не спав. Після того, як Лівшиць пішов, він ще провів оперативну нараду.

День попереду мав бути важким. Виконання вироку і окремий суд над рештою спільників. Було вирішено спільників судити "загальним списком", без прокурора, присудити до заслання на невизначений термін у віддалені райони Сибіру.

Викликали на нараду начальника станції і запропонували йому за ніч підготувати до відправки спецешелон. Начальник божився, що в нього немає в наявності жодного вільного вагона.

— А вам потрібен цілий ешелон! — кричав він.— Ви жартуєте! Де я його візьму?

Йому сказали:

— Де хочеш. Якщо завтра до дванадцяти нуль-нуль ешелона не буде, валятимешся на пероні з діркою в головешці.

Викликали начальника місцевого гарнізону, запропонували привести наявні військові підрозділи до стану бойової готовності на випадок можливих безпорядків і провокацій і посилити наряди військового патруля.

Перед четвертою годиною Фігурін прийшов додому стомлений і на тривожне запитання сонної дружини, чому так пізно, відповів коротко: "Справи".

Він навів будильника на восьму, роздягнувся й ліг, засунувши револьвер під подушку.

68

Будильник йому не знадобився. Він прокинувся від якогось гулу і побачив, що Маргарита, пом'ята зі сну, із скуйовдженим волоссям, сидить на ліжку і злякано дивиться у вікно.

— Ти що? — запитав він здивовано.

Десь щось звіддаля бухнуло, задеренчали шибки.

— Чуєш? — запитала пошепки Маргарита.

— Чую,— сказав він, потягаючись.— І що тебе хвилює? Знову бухнуло, і знову задеренчали шибки.

— Навчальні стрільби,— пояснив Федот Федотович.

— Ти певен, що навчальні? — запитала вона із сумнівом.

— Безумовно, навчальні,— запевнив він.— Німці від нас іще далеко.

Він встав, зробив коротку зарядку, обтерся холодною водою, поснідав і вирушив на службу.

Поки йшов, ще десь кілька разів бухнуло. Бабуся, котра ішла назустріч, перехрестилася. "Темнота",— подумав Фігурін і пішов далі. Нічого дивного він на вулиці не помітив, але потім згадував, що вулиці, здається, були незвично безлюдними. А втім, вони й звичайно також були безлюдними.

Прийшовши на роботу, він здивувався, не знайшовши у приймальні своєї секретарки. Шухляди столів були висунуті, шафа і сейф розчинені, на підлозі валялися папери, деякі з грифом "таємно" і навіть "цілком таємно". Фігурін вбіг до кабінету й охнув: у кабінеті також були відчинені шухляди стола і сейф, папери тако^к розкидані по підлозі, і навіть з першого погляду було видно, що багато чого не вистачає. Тільки на самому столі все було, як завжди, акуратно розкладено: баночка з різнокольоровими олівцями, мармурова чорнильниця, мармурове прес-пап'є, настільний календар, телефонна книга, папка з написом "поточні справи" і поверх папки два аркуші з текстом, надрукованим на машинці. Це були таємні телефонограми, очевидно, одержані вночі. Ось текст першої з них:

"У зв'язку з несподіваним проривом німців на даній ділянці фронту і можливим захопленням Долгова та околиць у відповідності з розпорядженням вищестоячих інстанцій вирок ворогу народу Голицину виконати негайно. Зі спільниками вчинити згідно з обставинами.

Лужин"

Телефонограма друга:

"Верховний головнокомандуючий наказав: рядового Чонкіна негайно привезти в Москву для представлення до урядової нагороди. Виконання даного наказу покладаю на вас.

Лужин"

І там, і тут було вказано час прийому: 6 год. 04 хв.

Не зрозумівши, що все це означає, Фігурін відірвав погляд од паперів, поглянув на протилежну стіну й заціпенів. Там, де ще вчора був портрет Сталіна з дівчинкою на руках, тепер висів портрет Гітлера, також з дівчинкою, схоже навіть, що з тією самою. До того ж Гітлер на портреті посміхався дівчинці, а сам водночас косився на Фігуріна, ніби кажучи: ось бачиш, які справи!

Втупившись у зображення, Фігурін першої миті не помітив, а коли помітив, то вже сприйняв як належне, що під самим портретом було наквецяно губною помадою квапливим почерком із зворотним нахилом: "Хайль Гітлер!" І підписано: "Курт".

— Що за дурні жарти? — сказав Фігурін.— Дурні жарти. Дурні жарти. Дурні жарти! — закричав він, схопившись на ноги і потрясаючи кулаками.

У нервовому збудженні він зірвав Гітлера зі стіни і почав топтати його, весь час повторюючи, як папуга: "Дурні жарти! Дурні жарти!" Вибіг до приймальні й закричав:

— Є тут хтось?

Йому ніхто не відповів.

—. Є тут хтось? — прокричав він і в коридорі, але, не діждавшись відповіді, вихопив пістолета й почав стріляти в стелю.

Відчинилися двері кімнати відпочинку, і з них вийшов здивований Свинцов.

Фігурін припинив стрілянину й запитав Свинцова, де всі решта.

— Всі драпанувши,— мовив Свинцов, дивлячись на пістолет, з якого повільно струмувала тоненька цівка диму.

— Що значить — драпанувши?

— Ну, втікли, значить,— пояснив Свинцов.

— Куди? — Фігурін і сам зрозумів, що запитання звучить по-дурному. — А що в школі, не знаєш?

— Дзвонив начальник конвою. Знімаю, каже, охорону і відступаю. Всіх заарештованих, каже, звільняю.

— Звільняє? — звів брови Фігурін.— А хто дозволив? Свинцов стенув плечима.

— Ну, гаразд,— сказав Фігурін, трохи заспокоївшись.— Йди назад у кімнату й чекай. Ти мені ще будеш потрібен.

Він повернувся до кабінету і зняв телефонну трубку.

— Товариш Фігурін? — озвалася телефоністка.— Скажіть, що відбувається?

— А що відбувається? — мовив Фігурін.— Нічого, на мою думку, не відбувається. Дайте мені Борисова.

Борисова не виявилося ні вдома, ні на роботі. Фігурін подзвонив у Будинок колгоспника полковнику Добренькому. Не було на місці й того.

— З'єднайте мене з областю,— наказав Фігурін. Одізвалася обласна телефоністка.

— Лужина мені! — різко наказав Фігурін.

— Якого — Лужина? — запитала вона.

— Того самого.

— А-а, того самого,— засміялась телефоністка.— З'єдную.

"Чому вона сміється? — подумав Фігурін.— Напевне, там ще нічого не знають".

До апарата довго ніхто не підходив, і Фігурін нетерпляче постукував по важелю. Йому вже уривався терпець, коли чийсь голос сказав щось дивне.

— Що? Що? — перепитав Фігурін.

— Stellvertreter des Militärkommandeurs, Oberleutnant Meier am Apparat1,— повторив голос.

Помічник коменданта обер-лейтенант Майєр біля апарата (нім.).

Фігурін поклав трубку й Замислився. Потім знову схопив трубку, нервово бив по важелю, та більше ніхто не озивався.

Через деякий час він увійшов до кімнати відпочинку й застав там Свинцова, котрий спокійнісінько спав на голому дерев'яному тапчані, підклавши під голову кулак.

"Залізні нерви",— із заздрістю подумав Фігурін.

Розтермосивши Свинцова, він наказав йому збиратися.

— Куди? — запитав Свинцов.

— Підеш в тюрму.

— В тюрму? Я? — перепитав Свинцов.

— Дослухай до кінця,— посміхнувся фігурін.— Підеш в тюрму, візьмеш, коли він там іще... цього... ну, як його... Голицина, чи Чонкіна, чи хрін його знає, хто він, і разом з ним вирушай геть з міста.

— Куди?

— Куди-небудь. Пішки чи на чомусь, діло твоє. І там десь по дорозі ти його... ну, загалом, сам розумієш... при спробі втечі... втямив?

— Дак чого ж тут не втямити,— одізвався Свинцов.— Діло звичне.

— Ну, гаразд,— сказав Фігурін.— Дійдеш до наших, скажи: "Майор Фігурін, вірний своєму обов'язку... так і скажи: вірний своєму обов'язку, залишився знищувати таємні документи, щоб вони не потрапили до рук ворога". Згодом спробую вибратись. Якщо ж попадусь, живим не здамся. Зрозумів?

— Зрозумів,— кивнув Свинцов.

— Ну що ж, Свинцов, давай прощатися,— Фігурін ступив до Свинцова, обняв його й тричі розцілував. Свинцов у цей час стояв по команді струнко, відвертав пику й морщився...

Дорога некруто йшла вгору. Обабіч її був якийсь мертвий простір — чи то степ, чи то пустеля, ні кущика, ні травинки, ні піску, ні каміння, щось гладке, ні з чим не порівнянне, і посередині оця спекотна, біла, запилюжена дорога без кінця-краю, що вела, вочевидь, із нізвідки в нікуди.

Чонкін думав і не міг пригадати, як потрапив на оцю дорогу, скільки часу йде по ній і чому вгору, а не вниз, коли все одно невідомо, що очікує на нього там чи там.

Він був босим, але в обмотках, вони розмотувалися й повзли назад, мов змії, він думав, чи не підібрати їх, але, озирнувшись, побачив, що це марно: обрамлюючи двома траурними стрічками дорогу, вони разом з нею губилися в безкрайності.

Він вирішив скинути обмотки зовсім, нахилився і почав їх розмотувати зверху, але і з цього боку кінця не було, обмотки падали кільцями в пилюку і відповзали, легенько звиваючись.

— Гей ти, вставай! — сказали йому.

Він підвів голову й побачив, що перебуває на тій самій дорозі, але вона вже не пустельна, нею в тому ж напрямку безконечною колоною рухаються мовчазні подорожні, схожі на військовополонених. Він випростався й пішов поруч з ними.

— Здоров! — мовив хтось поруч із ним.

Він поглянув і побачив справжнього чорта з хвостом та рогами і з запилюженою шерстю. Придивившись уважніше, він упізнав Самушкіна.

— Далеко йдеш? — поцікавився Самушкін без особливого, здавалось, інтересу.

— Куди всі,— відказав Чонкін.

— Може, до нас запишешся?

— Це куди ж?

— У пекло, звичайно, куди ж іще.

— Ще чого,— сказав він,— велика радість смажитись на сковороді.

— Дурень! — Самушкін обурено помотав рогами.— Це про нас вороги наші брехні розпускають. Та навіщо ж ми своїх грішників смажити станемо? Якщо, звісно, праведник трапиться, цього-то ми засмажимо, але ж ти не праведник. Скільки ти, приміром, душ загубив?

— Я? — Чонкін поглянув на нього здивовано.— Та що ж я — душогуб?

— А що? Жодного чоловіка? За все життя?

— Жодного.

— Ось тобі й на! — пробурмотів Самушкін.— Але ж крав, мабуть? Га?

— Було діло,— зізнався Чонкін.— В колгоспі мішок проса...

— В колгоспі — це не рахується. А ось ти мені скажи,— з надією мовив Самушкін,— може, ти з чужими молодицями жив?

— Ні,— подумавши, відповів Чонкін.— Не траплялися.

— Ну й дурень,— сказав Самушкін, зникаючи.

Разом із ним щезли всі люди, щезла дорога, за великим столом, накритим білою скатертиною, на стільцях з високими бильцями сиділи полковник Добренький та засідателі.

— Хто такий? — суворо запитав Добренький.

Один із засідателів зазирнув до товстої книги і мовив:

— Раб Божий Іван Чонкін. Прибув за вироком військового три...

— Знаю, знаю,— перебив Добренький і посміхнувся.— Ну, раб Божий Іван, кажи, з чим прийшов, що ти зробив доброго у відпущеному тобі житті?

— Нічого,— перебравши в пам'яті своє життя, сказав Чонкін.

— Цього не може бути,— мовив Добренький.— Ти ж недарма жив на світі, щось добре повинен був зробити. Адже, напевне, колись комусь ти допоміг, руку простягнув, витяг когось із води чи вогню, чи останню сорочку віддав?

Чонкін подумав. Щодо води й вогню він не пригадував, а сорочку... та хто б її взяв?

— Ні,— сказав він, зітхнувши,— нічого подібного не було.

— Ну, гаразд, хай буде так. Та коли не робив нічого поганого, вже й це добре. До того ж, будучи особою невинно, можна сказати, убієнною, ти можеш отримати все, чого тобі не вистачало або чого дуже хотілося в житті. Чого ти хочеш?

— Нічого,— відказав Чонкін.

— Як це — нічого? Кожна людина чогось та хоче. Може, ти хочеш слави? *

— Ні.

— Влади над іншими людьми?

— Ні.

— Ну, тоді чого ж? Може, просто добре жити? Мати багато грошей, жінок, горілки?

— Ні.

— Тоді, може, тихого сімейного життя? Може, з Нюрою жити хочеш?

— Ні,— похитав головою Чонкін.— Нічого не хочу. В цей час ударив грім, і він прокинувся.

Першої миті ніяк не міг втямити, де він і що з ним, потім, зрозумівши, що в камері смертників і живий, він засмутився й заплакав.

У спочилому його тілі прокинулись бажання: хотілося ще поспати, справити малу нужду, поїсти, почухатися під лопаткою і, що найнеприємнішим було в його становищі, хотілося жити.

Десь за стінами знову вдарив грім, його трусонуло, він повернув голову — за обрізом верхніх нар світло лампочки хиталося крізь сльози.

Гримнуло ще раз, іще, за дверима хтось пробіг, гупаючи чобітьми, голосно виматюкався.

Потім почало бити підряд, наче хто важким молотом лупав стіну знадвору. Чонкін зрозумів, що це стріляють з гармат, і стріляють десь неподалік. Він не думав про те, хто стріляє, в кого і навіщо, але йому чомусь здавалося, що ця канонада обіцяє порятунок.

Раптом він стривожився, що снаряд влучить сюди і його тут завалить живого, але удари несподівано припинилися, і в камері стало тихо.

Витерши сльози, він зліз із нар, підійшов до дверей і прислухався. За дверима було тихо: ні голосів, ні кроків, ні бряжчання ключів.

Справивши малу нужду в парашу, він хотів знову влягтись на нарах, але передумав і почав тинятись по камері. Вперше він міг детально її роздивитися, раніше йому було не до цього. Тепер він побачив, що всі стіни камери вкриті якимись написами, клятвами, погрозами, висловами, віршами, освідченнями в коханні й шкодуваннями за безцільно прожитими роками. Праворуч від дверей чимось гострим, напевне, цвяхом, було видряпане лаконічне повідомлення: "Тут сидів інспектор Маслов".

Потім іще всілякі дурниці: якісь цифри стовпчиком, малюнок з дуже простим і зрозумілим змістом, лайливі слова без всілякого змісту, рецепт приготування якоїсь страви з перерахуванням усіх компонентів — від баранини до солі й прянощів, фраза "Жив грішно, помер смішно", за нею іще якась лайка, а за лайкою з переходом на іншу стіну впевненим почерком того ж інспектора Маслова: "А все-таки вона крутиться!" (що крутиться, для чого і в який бік, сказано не було).

Переходячи від стіни до стіни, Чонкін читав усе, що на тих стінах було написано, і йому теж закортіло лишити тут якесь напутнє слово нащадкам або щось у такому дусі. Він одколупнув од нар тріску і підійшов до стіни. Але стіна була вже списана надто густо, він міг вставити якісь слова хіба що поміж рядками. Чудова ідея спала йому на

думку. Він підтягнув до стіни парашу, став на її краї і тепер міг писати вище од усіх. Коли уже він зміг піднятися вище од усіх, йому належало написати щось надзвичайне, щось таке... Але нічого такого на думку не спадало, і він, ризикуючи перекинутись разом з парашею й добряче повозившись, написав одне слово "Чонкін". Лише своє прізвище, нічого більше, зате вище од усіх. Задоволений, він зіскочив з параші, відійшов до нар, поглянув і обімлів. Його прізвище було високо, вище од верхніх написів, може, на вершок. Та ще вище, на самісінькій стелі, таким собі півколом написане було інше ім'я. Якийсь чи то Кузяков, чи Пузя-ков, не бажаючи пропасти безслідно, нерозбірливо наквецяв своє прізвище лайном, згодом закам'янілим. Дивовижно було, звичайно, не те, що лайном (тюремний люд писав, хто чим зуміє), дивовижно було, що на стелі, як він туди доліз, адже ж не муха, а людина. Чонкін і так ламав голову, і сяк примірявся, ніяк до того Ку— чи Пузякова навіть подумки дістатися не міг. Наче і з нар не дотягнешся, і збоку, хоча й дві параші одна на одну постав, ніяк не дістати. Видно, дуже йому хотілося, цьому Ку— чи Пузякову залишити в пам'яті бодай найближчих поколінь зеків недовгу звістку про те, що жила на світі людина з таким загалом непримітним прізвищем.

Заскреготів ключ у замку. Чонкін отямився од своїх порожніх думок. Двері прочинилися, в них з'явився Свинцов, добре озброєний. На боці в брезентовій кобурі висів у нього наган, в руках він тримав гвинтівку.

— Виходь! — сказав Свинцов Чонкіну і мотнув головою. "На розстріл!" — приречено подумав Чонкін, але про

всяк випадок запитав:

— А шинельку взяти можна?

Він так думав, що коли на розстріл, то шинелю навряд чи дадуть, навіщо ж хорошу річ дарма дірявити?

— Візьми,— дозволив Свинцов.

Крім шинелі, він взяв і порожній речовий мішок, раз не на розстріл, також може знадобитися.

У дворі тюрми стояв віз, запряжений гнідою низькорослою конячиною. У возі було накидано сіна. Свинцов розворушив сіно, кинув у нього гвинтівку і кивнув Чонкіну:

— Залазь!

Чонкін слухняно заліз, примостився позаду, підібгавши ноги по-азіатськи.

Свинцов сів на передок, поповтузився, вмощуючись зручніше, взявся за віжки і кінцем їх злегка стьобнув конячину. Та здригнулася й ліниво рушила. Віз заскрипів, застукотів колесами по бруківці й викотився на вулицю через ніким не вартовані ворота. Незабаром виїхали за місто.

За третім селом розлігся жовтий понурий степ, оточений вдалині стіною побляклого лісу.

— Гей, хлопче! — озирнувся Свинцов.— Ти там ще не задубів?

— Нє,— сказав Чонкін,— нічого.

Він сидів, наїжившись, сховавши руки в рукави.

— А ти побігай, погрійся,— запропонував Свинцов.

— Неохота %

— А чого ж неохота? Бачиш, як ти задубів, навіть ніс геть посинів. Пробіжися, кажу. А то,доки до місця доїдемо, замерзнеш вкрай.

Чонкін хотів запитати, до якого місця вони мають доїхати, але змовчав, а Свинцов, намагаючись заохотити його особистим прикладом, зіскочив на землю й побіг поруч із возом, поплескуючи себе по боках.

— Ох, як добре! Як чудово! — вигукував він.— Просто аж відчуваєш, як по жилах кров біжить. Ух, добре!

Та Чонкін і на це нічого не відповів, навіть не поглянув на Свинцова, і той, усвідомлюючи марність своїх зусиль, знову вискочив на воза і сердито сопів, віддихуючись.

Вони вже наближалися до лісу, коли слух Чонкіна вловив знайомий звук. Він спершу не звернув на цей звук ніякої уваги, але потім стрепенувся і став, дивлячись догори, вертіти головою. Далеко на горизонті він побачив маленьку цятку. Від цієї цятки й долинав звук. "Літак!" — подумки охнув Чонкін. Та одразу ж сам собі заперечив, згадавши, як колись сплутав з літаком комара. Тепер він не вірив ні своїм очам, ні передчуттям. Він заплющив очі. Але звук наростав... З кожною секундою він ставав усе потужнішим.

Чонкін розплющив очі й побачив справжній літак. Тепер уже в цьому не було ніяких сумнівів.

— Літак! — вигукнув Чонкін і ткнув Свинцова кулаком у спину.

— Ну й що, коли літак? — сказав Свинцов.— Чи, либонь, вперше бачиш?

— Дурило! — закричав Чонкін.— І як ти не можеш втямити своєю дурною головою! Дак це ж за мною!

— Аякже ж! — посміхнувся" недовірливо Свинцов.

— Ось тобі й "аякже ж". Егей! — Чонкін підхопився на ноги, зірвав з голови пілотку і почав нею розмахувати, запрошуючи льотчиків знизитися.— Гей, ти! — кричав він, підстрибуючи на тряскому возі і не турбуючись про рівновагу.— Давай сюди! Ось я, тутай!

Наче відповідаючи на заклик Чонкіна, літак різко клюнув носом і, набираючи швидкість, пішов на зниження.

— Давай! — кричав Чонкін, розмахуючи пілоткою.— Сідай! На дорогу сідай!

У його свідомості все відбулося наче окремо. Спочатку він побачив, як розпороло на повороті дорогу. Потім уже почув кулеметну чергу. Над самою головою Чонкіна літак з жахливим виттям круто взяв угору, і Іван побачив на крилах чіткі хрести. Він не встиг здивуватися, тому що в цей час коняка рвонула й понесла. Чонкін, втративши рівновагу, полетів з воза.

Деякий час він лежав, і йому здавалося, що він убитий. Літак ще раз пройшов над ним. Чонкін зіщулився. Самому собі він здавався якоюсь велетенською плямою на курній дорозі. Він розумів, що треба сховатися, хоча б за придорожні кущі, де його було б не так помітно, але для цього забракло сил. Нарешті він підвівся і тут втретє побачив над собою літака. Льотчик, очевидно, не сподівався, що Чонкін підведеться. Він дав чергу, та було пізно, кулі збили землю далеко попереду.

— Тю! — зірвавшись на ноги, гукнув Чонкін і покрутив біля скроні пальцем.— Дурень пришелепуватий!

Напевне, льотчик образився. Та, поки він виконував бойовий розворот, Чонкін щосили кинувся до лісу. І, забігши туди, припав грудьми до великої сосни. Знову ближче почулося ревіння двигуна. Ось

у просвіті майнули крила з хрестами, але цього разу льотчик не побачив Чонкіна, і остання його черга по кущах була вже зовсім даремною.

70

Перечекавши якийсь час і бачачи, що літак не повертається, Чонкін одірвався від сосни й рушив далі. Він ішов навпростець, невідомо куди й навіщо, але знаючи чому і звідки, йшов, уперше свідомо порушивши обов'язки солдата і в'язня, вперше ухиляючись від визначеної йому долі.

Поминувши болото й колючі зарослі, опинився він на неширокій галявині, посеред якої лежало велике трухляве дерево з обрубаним гіллям.

Чонкін огледівся. Навколо було тихо й мирно. Неляканий дятел довбав вершечок папіввисохлої сосни, і в осінньому смуткові десь заливалась зозуля.

Він сів на стовбур трухлявого дерева, перемотав одну онучу, взявся за другу. Раптом заворушилися й затріщали кущі.

"Ведмідь",— обімлівши, подумав Чонкін і з черевиком у руках схопився на ноги.

Кущі розсунулись, і на галявині, з розідраною щокою, з гвинтівкою і порожнім речовим мішком Чонкіна, з'явився Свинцов. Дивлячись на Чонкіна спідлоба, він наближався. Відступаючи вздовж дерева, Чонкін скинув для зручності онучу й переклав черевика з лівої руки на праву. Черевик, звичайно, не граната і супроти гвинтівки зброя слабка, та якби зацідити ним вдало по лобі...

— На, тримай! — сказав Свинцов і жбурнув гвинтівку, як на навчаннях.

Чонкін встиг випустити черевика й схопити гвинтівку, але забив великого пальця.

— І це тримай! — біля його ніг плавно ліг порожній речовий мішок.

Свинцов сів на дерево і, обмацуючи шкарубкими пальцями подряпану щоку, коротко пояснив свою поведінку:

— Надумав і я від їх драпанути.— І криво посміхнувся: — Надокучили.

Було якось дивно, чудно, незрозуміло. Обмірковуючи те, що сталося, Чонкін підібрав онучу, сів оддалік від Свинцова. З одного краю онуча була геть мокрою, з іншого — ще нічого. Викрутивши мокрий кінець, він сухий приклав до ступні— і почав пеленати її, мов дитину.

— Демаскуєш,— покрутив носом Свинцов.

— Що? — не зрозумів Чонкін.

— Мотай, кажу, скоріше, а то нас з тобою тут винюхають.

— А-а-а,— протягнув Чонкін і, сприйнявши слова Свинцова всерйоз, заквапився.

Покінчивши з онучею, надів черевика, обдивився його критично — надовго не вистачить.

Свинцов дістав цигарки, одну запропонував Чонкіну, і той взяв її обережно, все ще боячись підступу.

Запалили.

— Ну, що,— сказав Свинцов, помовчавши,— далі разом підемо чи кожен сам по собі?

— Та куди ж іти? — сумно зітхнув Чонкін.

— Куди? — перепитав Свинцов.— Отак лісами й будемо бродити. Зайдемо вглибину, курінь змайструємо і заживем на волі, як хижаки. А чого ж? — Свинцов звів голову.— Зброя є, набої є, дичини всілякої настріляємо, грибів, ягід насушимо, компот варитимем. Компот любиш?

— Компот? — Чонкін поглянув на Свинцова, як на при-дурка.— Ти ба! — покрутив головою.— Компот, каже. Таж для компоту цукру треба.

— Від цукру зуби болять,— заперечив Свинцов, усміхаючись.— А от, звичайно, сіллю б, та тютюнцем, та сірниками запастися треба. Але нічого. До Красного дочвалаємо, а там побачимо. Якщо все спокійно, забіжиш до Нюрки, на перший час чого треба візьмеш. Ну, пограєшся з нею наостанок. Залишатись не раджу. Зловлять. Згоден?

Щодо всього іншого Чонкін ще не обміркував, а зустрітися з Нюрою хоч ненадовго кортіло йому навіть дуже.

Вечоріло, коли підійшли до Красного.

Лишивши гвинтівку Свинцову, Чонкін вийшов з лісу з порожнім речовим мішком. Пройшов частину дороги берегом Тьопи, прокрався до комор, що стояли віддалік, і за ними надовго причаївся, однак звідти ні біса не було видно.

Перебіг до Нюриної хати, ткнувся у двері — зачинені. Хотів, було, полізти по ключ під дошку, та, зачувши віддалені голоси, придивився і побачив, що в сутінках біля контори з'юрмилися люди, а на дорозі, вкрита пилом, стоїть легкова автомашина.

"Невже знов мітинг?" — подумав Чонкін і, гнаний небезпечною для нього цікавістю, рушив спочатку до тину, далі — до хати Гладишева і швидко перебіг до машини, а вже від неї — до контори.

Люди стояли щільним гуртом. Чонкін звівся навшпиньки, випнув уперед підборіддя й роззявив рота.

На ґанку контори худий довготелесий німець у чорному мундирі й окулярах розмахував руками, вигукуючи:

— Селяни! Переможна німецька армія прийшла вам на допомогу і назавжди звільнила вас від влади більшовиків. Євреї і комісари ніколи більше не грабуватимуть вас. Німецьке верховне командування сподівається, що ви з вдячністю зустрінете своїх визволителів і добровільно здасте надлишки продуктів нашим уповноваженим.

Широко розставивши ноги, попереду всіх у своєму крислатому солом'яному капелюсі стояв Кузьма Гладишев.

— Правильно! — казав він, в потрібний момент плескаючи в долоні.

Чонкін позадкував до машини і, ніким не помічений, подався із села.